Питання: Хто ті двоє, що найсильніше борються в світі?

Відповідь: Життя та смерть.

Питання: Хто перший пророк божої таємниці?

Відповідь: Адам...

Рукопис І. Яремецького-Білахевича,

XVIII ст., с. 174

Я, недостойний Семен, прочитавши Полікарповий патерик, писаний задля наставлення майбутніх поколінь, задумався був невимірно. Часу для думання в мене досить, я мало здатний до монастирських робіт, та й маю досить власного кошту, щоб найняти служку; отож можу дозволити собі безділля і віддаватися спокійному споглядання неба, завжди дивного і чудовного, через що я, може, й наклав на плечі чернечу одежу: тут, здавалося, ніхто моєму безділлю не перешкоджатиме.

Люблю вийти зі своєї келії, сісти на ослоні й дивитися або ж, щоб не вражати очей братів моїх по обителі, стаю навколішки; думки мої легкі й прозорі, і я сам прозорішаю і легшаю — цей стан люблю найбільше, адже тоді, можливо, і до бога ближче приступаю. Під час однієї із таких "постойок" я задумався про Полікарпове писання, щойно був його прочитав за ігуменовим велінням. По-своєму й заздрив Полікарпові, що саме йому випала честь описати подвиги братії нашої; зрештою, він одяг всі ці історії в одежу найліпшого красномовства, звівши і зберігши для нащадків справжні і несправжні оповіді, які люблять переповідати ветхі деньми діди-ченці. При нерівному і кволому світлі лампад оповідання

ці напрочуд вражають; я теж любив відвідувати старих ченців, смиренно обходжуючи їх як милосердний брат, хоч це й не завжди складало мені приємність: діди бувають вередливі, а часом пакостять. Я вбирав у себе ті оповіді, як чинив це, зрештою, і Полікарп, тільки той робив це з благословення митрополита та ігумена, щоб скласти книжку, яка б стала нетлінною у віках, я ж ходив на ті теревені з простої цікавості, яка може поставиться мені на страшному суді і за грішне діло, хоч, як на мене, грішним ділом треба називати таке, яке несе в собі зло і стає у світі чи для світу нещастям. Мій же порожній інтерес нікому лиха не справляє, бо хоч робив я те не з благословення старших, але нічим те моє наслуховування не відрізнялося від Полікарпового.

Отож стояв я, вклякнувши, одного погожого вечора і дивився на ясне, безхмарне небо, що сочило на землю трохи незвичайне рожевувато-синє світло, поступово наливався ним і благішав; здавалося, солодка хвиля зносить мене в святу височину; і, коли відчув отаке піднесення, навідала мене несподівана думка, що і я міг би піти Полікарповою стежкою, тим більше, що в його описі багато мене не задовольняло. Як і Полікарп, задумав я в те ясне рожево-синє надвечір’я викласти все почуття мною раніше на пергамен — коштів, щоб купити його, в мене набереться, — відтак зайти в затвор, щоб не мозолити братії своїм дивним заняттям очі.

Ось я й мережу ці рядки, і від самого процесу творення ясний і добрий настрій поклався мені в груди; до мене мимохіть повертається отой стан, що його відчув, вирішивши писати: легким та прозорим себе маю. Відтак сильне й несподіване бажання охопило мене: скласти свій синаксар, чи ж бо патерик, не задля прославлення чи осудження святих отців, а з’явити всі почуті мною історії найдокладніше й найправдивіше, адже Полікарп усі оті розповіді поодмінював — ставив-бо перед собою мету таки прославляти чи огуджувати.

Я ж, не прагнучи (на відміну від Полікарпа) слави людської, не видам своєї праці переписувальникам, та й не благословить мене на те братія — одне розповідати щось на дозвіллі, а інше писати пером; перше-бо — посліддя марноти, друге має для слави людської, чи, як вважають, божої, служити. Я ж ношу таку думку, і хай не осудиться цей мій гріх, що для слави господньої може служити й найостанніша людська марнота, а в пам’ять людську має переходити не благочестива лож, а істина, хоч я й розумію, що істина — це наче пушинка з кульбаби. Навряд чи зможу також не осуджувати й не прославляти, але скрізь означу, що це мої думки такі, історій же одміняти не буду і недомовок не вживатиму. А що не думаю про славу людську, то віддам своє писання не в людські, а в божі руки: покладу пергамен до горщика, якого роздобув заздалегідь, затягну його чистим листком пергамену й обсмолю. По тому загорну все в шкіру, щоб мала їсти що матінка-земля, а моє писання відтак зберегла. Все потрібне в мене в затворі є, єдине, чого тут бракує, — неба. Я любив його, живучи в келії і в мирському світі, бо тільки невмолиме бажання написати цю книгу спустило мене в тьму, розбиту несильним вогнем каганчика чи й скіпки; зрештою, хотів я глибше зрозуміти й тих, про кого писатиму; не один, увійшовши в затвор, починав не до бога наближатися, а до диявола. Щоб цього не сталося зі мною, вирішив бути в затворі по місяцю, тоді знову виходити нагору, а відтак на котрий час повертатися: це потрібно ще й для того, щоб не переставати спілкуватись із небом. Мені необхідно вряди-годи зводити очі й бачити блакитні колодязі між білих хмар, бо з тих колодязів ллється в душу чиста й голуба радість, тоді і до одкровення я здатний. Тут же, в затворі, можу, коли треба, заплющитися і, тримаючи у визорі той осяйний клаптик, знайти у собі вивищений настрій і ту ж таки радість, що заливає мене всього.

— Господи, — шепчу тоді я, — дай мені силу для діла, на яке мене поставив. Не диявол керує моїми помислами, а ти, господи! Не може диявол ставити перед очі таку блакить, не може диявол такої радості чистої та іскристої давати, натхнення святого та вогню. Тут, у темряві, господи, шукаю твого світла, а світло твоє — це добро справжнє; не може диявол добра творити. Все дрібне й нікчемне, темне, заздрісне й облудне хай зійде з мого зору; хай стоїть перед ним завжди той клаптик блакитного неба, і хай він мене просвіща.

Я повторював ту молитву, і сльози вибивалися мені на очі. В час же найвищого одкровення келію мою заливало бліде, напрочуд чисте світло.

Чернець Лаврентій, той, що став пізніше й затворником, мав серед нас славу цілителя біснуватих. Те, про що хочу я оповісти, сталось у вересні, який був того року особливий. Небо світилося, як весняне, і бігли по ньому великі лапаті хмари, темні на споді і яскраво-лискучі у верхах. Часом вони збивались у темну й важку хмару, яка виплюскувала з себе короткий і сильний дощ. Це тривало недовго, бо вітер розганяв сіре місиво, і знову зацвітало чисте небо, знову повзли по ньому оті темні на споді і ясні вгорі купини. Можливо, саме ця погода збудила в душі того, кого ми прийняли за біснуватого, щось темне й хворе, — він спинився серед двору і на жах сусідам завив до неба й хмар. Біснуватий був велетенського зросту і силу мав волячу, так що кілька мужів, котрі хотіли його зв’язати, змушені були спішно покинути двір: одному велетень зламав ключицю, а двоє інших відбулися синцями. Тоді й було покликано Лаврентія, і з ним пішов з інтересу і я. Довкола двору біснуватого зібралися люди, ніхто з них і сумніву не мав, що цілий гурт бісів товчеться зараз у нутрі велетня, тож, коли ми надійшли, всі почали кричати, перебиваючи одне одного, і навзаєм оповідали, що ж тут приключилося. Велетень здригнувся, коли побачив нас, і почав кричати сам, хрипким

голосом проганяючи нас та кленучи. Лаврентій був спокійний. Безбоязно підійшов до перелазу і, голосно й чітко вимовляючи слова, спитав у біснуватого, чи не хоче він із ним побалакати. На те слово біснуватий позеленів, впав раптом на землю і почав корчитися, обличчя його з зеленого стало біле, а з вуст потекла піна.

— Він ще не готовий до розмови зі мною, — сказав Лаврентій, повертаючись до юрби. — Коли хочете, можете його зв’язати.

П’ятеро мужів вийшли з юрби, але біснуватий перестав корчитися й скочив на рівні, а я, подивувався з того сприту, з яким відскочив від перелазу Лаврентій.

— Це хрест його вдарив! — сказав Лаврентій людям і перехрестився.

Дув сильний вітер, і тріпав він одежею й листям, розвіював буйне волосся у біснуватого. Той стояв серед двору і якось дивно крутив головою, певне, й досі його корчило.

— Не чіпайте мене, люди! — хрипко гукнув він. — Не біс мене мучить, а хвороба.

На те слово юрба засвистіла й зареготала, біснуватий схопив велетенську ломаку і стояв готовий відбити напад мужів, що знамірилися супроти нього.

— Я розіб’ю голову першому, хто ступить у мій двір! — крикнув він відчайно.

Шумів і посвистував навколо вітер, згинав крони дерев, і стовбури аж порипували; налітав поривами на людей, наче

хотів позбивати їм шапки. Від того й небо дивно мінилося: сонце виринало з-за хмар чи знову в них западало, тоді сонце й тінь мінилися; коли тінь напливала, всі сірі ставали, а коли світло, всі немов запалювалися й собі,

— Слухай-но, Прокопе, — гукнув Лаврентій. — Я наказую тобі піти до монастиря. Там тебе вилікують.

— До кого посилаєш мене? — спитав Прокіп злісно. — До тих, що самі себе не годні вилікувати?

— До святих отців тебе посилаю, — вимовив Лаврентій.

Тоді знову засмикав і закрутив головою біснуватий, і обличчя його спотворила гримаса.

— Надто мало у вас святих, щоб вилікувати мене, — зморено сказав він і сів на колоду — їх купу було звалено серед двору.

— Чому так недобре кажеш про святих отців, Прокопе? — мовив голосно Лаврентій. — Це біс говорить твоїм язиком.

— Святих у вас тільки п’ять, — сказав Прокіп.

— Назви їх! — наказав Лаврентій.

На те звів голову біснуватий і розсміявся. Отак, перериваючи себе сміхом, що нападав на нього, як вітер, що гуляв довкола, почав він говорити. І не назвав він серед святих ні ігумена, ні Лаврентія, ні Святошу. Не назвав він ні Єремії Прозорливого, ні навіть мене, грішного, а тільки юродивого Ісакія і кілька слуг та підніжків наших, що найчорнішу роботу в нас роблять. Лаврентій аж почорнів, так розсердився.

— Біс таки сидить у тобі, Прокопе! — крикнув він. — Пусти мене до себе, побалакати з тобою хочу. Пусти, щоб не сталося тобі лиха.

Під час цієї розмови п’ятеро мужів почали скрадатися за огорожею, щоб зайти у двір з-за хати і напасти на біснуватого. Але їм не вдалося заскочити Прокопа зненацька — змушені були кинутися на хворого передчасно. Тоді заревів, як поранений тур, біснуватий, кинувся на мужів з ломакою і, певне, не одному проломив би голову, коли б знову не схопило його. Спинився й затрусився, і ломака випала йому з рук, а потому гримнувся на втоптане подвір’я і почали ломити його корчі, а мужі кинулися на нього зусібіч, крутячи хворому руки й ноги, в’яжучи поворозками і стусаючи його. Прокіп вив, метався і бився об землю, стогнав і ревів; мужі скочувалися з нього, але знову кидалися, і всі вони сплелися в гаркітливій та стогінливий клубок; зрештою, їм на поміч кинулося ще кілька сміливців, і Прокопа зв’язали вже так міцно, що він міг тільки плюватися й харчати. Лаврентій теж був у дворі і отіняв безнастанно хворого хрестом.

Однак напасникам довелося ще раз покинути двір, бо Прокіп перестав кидатися, а натужився з неймовірною силою і розірвав на собі поворози, наче були то гнилі нитки. Тоді зірвався на рівні і знову схопив ломаку.

Вигляд у нього був страшний. Височенний, у порваній одежі, з подряпаним, закривавленим і замазаним землею лицем, він змахнув над головою ломакою і цим рухом вигнав з двору всіх, навіть безстрашного Лаврентія; здалося мені, що це вітер подув так сильно і вимів нагло напасників.

— Не візьмете мене! — захрипів біснуватий. — Чуєте? Не візьмете. Покиньте нападати, бо не візьмете мене.

— Кинь спершу ломаку! — закричав Лаврентій. — Кинь ломаку і пусти мене до себе. Не для бійки, а для бесіди пусти.

Біснуватий зиркнув на Лаврентія, наче вперше його примітив. Поставив ломаку, як палицю, і сперся об неї.

— Я боюся ваших отців, — сказав він.

Тоді Лаврентій пішов просто до нього. Сміливо перескочив через тин і став навпроти біснуватого. Юрба вражено замовкла, і всі аж роти повідкривали. І здивувався з того, що відбувається, навіть вітер, перестав налітати на дерева й на людей, а хмара сповзла з сонця, і двір залився міражним, тремким світлом. У тому світлі закоцюбли двоє: один величезний, а, другий малий, і, може, щось сказав там Лаврентій, але не почув того ніхто; одне тільки всі побачили: відкинув ломаку Прокіп і вискалив зуби. Тоді знову щось сказав йому Лаврентій і знову так тихо, що ні слова не міг я почути; по тому перехрестив його Лаврентій раз і двічі. Хмара знову покрила сонце, і все надовкіл посутеніло, а вітер затих зовсім, і від цієї дивної тиші в людей мурашки по тілі забігали. А може, було так тільки зі мною; я нагострив, скільки міг, вуха, щоб хоч слово почути з тої бесіди у дворі. Коло мене хтось засопів, і я побачив Полікарпа, в якого очі аж палали, такий був зацікавлений.

— Глянь-но, брате Семене, — шепнув мені. — Лаврентій не боїться того, кого злякалися п’ятеро.

Біснуватий і справді заспокоївся. Він повернувся й пішов у дальній кут двору, де лежала ще одна купа колод. Там вони повсідалися з Лаврентієм і почали про щось тихо балакати. Люди довкола стояли тихо, наче заворожені, але не могли почути тої балачки. Я подивився за хати і за ліс, на далекий

краєвид, що розстелявся звідси. Зараз був він осяяний сонцем, небо майже очистилося від хмар. І було воно на небокраї пласке, а мені здалося, що саме там, де клалися гряда за грядою хмари і де стояли вони між дивовижної голубизни, зустрічається в цей момент весна із осінню, а може, це так химерно прощається з небом та землею літо? І хоч було багато світла, обличчя в людей, що стояли навколо, зробилися збляклі й невиразні — всі вони не красу світу відчували, а напружено стежили, чим закінчаться переговори Лаврентія з біснуватим. В цей час мужі знову спробували наблизитися до біснуватого.

— Спиніться! — наказав їм Лаврентій. — Моя молитва починає доходити йому до серця.

Люди коло мене зойкнули вражено й почали поспішно хреститися, особливо гаряче робили це дві молодиці з розпаленими від цікавості й зворушення очима. Я знав: в їхніх головах зав’язується по клубку, який, обрісши словами, вже зараз стає легендою. Здається, такий самий клубок сплітається в голові й у Полікарпа; не міг він не обмірковувати того, що побачив, — мав накладену на себе місію оповідальника.

— Моя молитва заспокоїла його, — сказав Лаврентій і взяв біснуватого за руку.

Він звівся, а разом із ним розбито встав і Прокіп.

— Ходімо, сину, до коваля, хай закує тебе в ланцюги, а тоді підемо, куди хочеш. — Лаврентій вимовляв це речення голосно, чітко карбуючи слова: хотів, щоб його чули.

І в мене, і в Полікарпа, і в людей, що стояли тут, розширилися від здивування очі, бо непокірний велетень,

котрий недавно розмахував страшною ломакою, покірно пішов, ведений слабосилим ченцем.

— Чудо! — вигукнув мені під вухо Полікарп. — Люди, чудо ви бачите!

Він упав навколішки, а за ним і всі. Мусив уклякнути і я, хоч, як завше, сумнівався. Тим часом Лаврентій вів біснуватого за руку, вільною рукою Прокіп витирав рукавом подертої сорочки чоло. Вони рушили до кузні, за ними й ті, хто мав нагоду все спостерігати. Широкоплечий і низькорослий коваль виступив із чорного нутра кузні, став на порозі і надчікував.

— Закуєш його в пута: ноги й руки, поклади залізо на шию! — наказав трохи урочисто Лаврентій.

Прокіп покірно поставив перед собою руки, і коваль почав накладати на нього вериги.

Полікарпа з нами вже не було, він побіг до монастиря ще від двору біснуватого: Лаврентій щось шепнув перед цим йому до вуха.

— Чим зумів привернути його, брате Лаврентію? — спитав я в ченця, поки біснуватого заковували. — Надто швидко заспокоївся...

— У щасливий час молитву сотворив, — покірливо сказав Лаврентій.

— Якому ж святому молився? — спитав я його в тон.

— Усім, — відповів Лаврентій. — Я сподіваюсь, брате, що цей чоловік хутко одужає.

Я засумнівався. Знав-бо печальну долю біснуватих, яких приховували у темній печері; вони там металися на чепі, кричали й просилися, вили й проклинали себе та світ: упокорювали їх, окрім молитов, ще й батогами. Мені завжди боліло серце, коли чув я, як свистять батоги і як кричать, наче поранені звірі, біснуваті. Не раз бачив я їхні болющі, страдницькі очі, і дивні думки приходили мені до голови: чи не такими очима дивився на цей світ і Христос? В печерах вони й умирали, а тіла їхні закопували в землю, як стерво. "Навіщо бісові, — думав завжди я, — вселятись у хворий та убогий розум, замалий він тут матиме пожиток: біс — це думки, помисли й похотіння наші, звернені на зло, це лихі вчинки й зачини. Через це біс оселяється охочіше в головах розумних та здорових, хоч не минає благих та дурних. Біс — це невидиме неосягнення, чого й не торкнеш. Небо й пекло, — гадалося мені, — мають осілля у душах наших, в яких іде вічна й невситима війна". Ті ж болющі й страдницькі очі, що їх бачив я в біснуватих, можуть бути тільки в людей, що стоять осторонь такої війни: не про добро та зло вони мислять, а про звільнення. Про зло и добро думаємо ми: здорові й неупосліджені, і через те такі ранимі перед нечистим наші душі. Я думав про це довгими самотніми вечорами, коли простоював на молитві перед образами; такі думки вклинювались між мої молитви, і я не гнав їх — були вони благі. Витікала відтак із мене мислена течія, скеровував я її до неба, де стоять такі сонячно-блакитні колодязі! "Це тільки тут, на першому небі, — думав я, — колотяться хмари, громи й блискавиці — відбиття пристрастей наших; вище — тільки ясне безмов’я. Пристрасті ж людські — похідне нашого призначення і усього життя земного. Адже той, хто ходить по земній тверді, не тільки ріже плугом землю, але й блискає мечем, не тільки кидає в землю піт свій і вирощує зело, котре втримує це життя, але те зело грабує й топче". Коли навідували мене такі думки, тонкою й прозірчастою ставала моя душа й наливався я блакитним вогнем, джерелом якого було небо. Ясність у мозку

уподібнювалася до тонкого й невгамовного болю; можливо, моя душа в такий спосіб плакала, адже нелегко їй, одягненій у важку й неповоротку одежу тіла!...

Біснуватого вже закували у вериги: руки й ноги, а на шию наклали широкого ремінного паса, від якого тягся ланцюг. Лаврентій узяв того ланця в руку.

— Чи був ти колись у монастирі Печерському? — голосно й урочисто спитав Лаврентій. — Чи знаєш братію, що там мешкає?

— У монастир я заходив, але братії не знаю, — сказав біснуватий розсудливо, і юрба з інтересом слухала.

— Хто ж ті, що їх боїшся? — так само голосно спитав Лаврентій, начебто забувши, що біснуватий тільки п’ятьох святих називав. Тепер же він назвав першими ігумена, Лаврентія і Полікарпа. Він назвав Святошу, Єремію, Матвія, Афанасія, Микиту, Агапіта, Григорія, Марка, Теофіла, Федора і його посередника Василя, Алімпія і Спиридона, навіть мене не забув. Він називав імена іще й іще, і було всіх тридцять три. Лаврентій при цьому світив радісною усмішкою, а біснуватий аж голову понурив.

— Оці тридцять три, — сказав він глухо, — можуть одним словом вилікувати чи прогнати мене.

— Зачинимо тебе в печері, і так звільнишся! — прирік Лаврентій.

Біснуватий звів голову, очі його блиснули.

— Яка мені користь, коли лікуватимуть мене мертві? — сказав він твердо. — Коли хочете бачити мою живу боротьбу, ведіть мене до живих ченців.

Лаврентій смикнув за ланцюга і повів. Велетень ішов розважно, біля нього ступав Лаврентій, а ззаду, на відстані, — гудлива, як рій, юрба. Я ж ішов позаду, здавалося мені, що химерне дійство грається переді мною. Раптом біснуватий зупинився, здригнувся, озирнувся довкіл і почав щось белькотати.

— Він говорить грецькою, латинською та єврейською мовами попеременно, — звістив спокійно Лаврентій, і я зчудувався ще більше: жодної з названих мов Лаврентій не знав. Від того злякалася юрба, і відстань між нею й біснуватим побільшала.

Вже видно стало монастирські ворота і Святошу, який вийшов назустріч, — стояв, смиренно похилившись.

— Люди! — сказав раптом біснуватий і повернувся до юрби. — Вони вже мене покидають! Вони вже покидають мене, люди!

Тихе зітхання пройшло по юрбі. Лаврентій поклав на груди хреста і почав обходити Прокопа, отіняючи його зусібіч хресним знаменням.

— Його покидають біси, бо він наближається до святого місця! — урочисто проголосив Лаврентій. — Чудо твориться на ваших очах, люди, справжнє чудо!

Процесія входила в розчинені монастирські ворота. Святоша хрестився.

— Куди мені йти? — спитав біснуватий.

— У церкву. Чи, може, ти боїшся церкви?

— Вже не боюся, — мовив біснуватий. — Вже бачу там тридцятьох і трьох мужів, що хочуть мене зцілити.

У церкві й справді чекав на нас ігумен з братією. Я долучився до них.

— Чи знаєш ти когось із цих людей? — крикнув пронизливо Лаврентій.

— Я не знаю тут нікого, — відповів біснуватий.

— Але ж перед тобою люди, імена яких ти називав.

— Я не знаю їх в обличчя, — сказав біснуватий. Тоді ступнув до нього ігумен.

— Хто зцілив тебе? — спитав.

Прокіп захитався і раптом упав на коліна перед іконою богородиці.

— Вона! — закричав він. — Це з нею зустріли мене святі отці. Було їх числом тридцять три, і я зцілився!

Тоді попадали навколішки всі, і я разом з усіма — не годилося мені від усіх різнитися. А ще я подумав: нехай іде до неба всяке хваління боже навіть від лукавих, щоб не було в цьому світі тільки темного і тільки лукавого. Помітив я ще одне: окрім святих, умовлених Лаврентієм, тут, у церкві, назвав

біснуватий і тих п’ятьох, яких називав уперше, — вони теж були зараз у храмі. І хоч було святих названо вже тридцять вісім, ніхто того, здається, не помітив, а я відчув дивну полегшу на серці. "Коли є на землі хоч п’ятеро чистих серцем, — подумав я, — вона вже не побита тьмою. Біс і справді блукає по наших думках та серцях, не буває він лише там, де не відають про його існування, тобто де очі болящих та скорбних світяться".

З Прокопа зняли вериги, і вдалося це Лаврентію без труда. Велетень ще раз ударив поклона, й ігумен відпустив його. Він кинувся почесному старцю до ніг і зі слізьми прийняв благословення. Тільки після того почав пробиратися до виходу. Люди розступалися і дивилися на нього повними захоплення очима.

Я стояв на виході і зміг піти за ним слідом. У західному окраї неба стояла сиза, понура хмара — десь хлющив дощ. Знову з’явився вітер і налетів на дерево, яке росло серед двору. Над головою в мене розсілося кілька іскристих, яскраво-срібних хмар, які аж тремтіли серед осяйного блакиту. Вітер вдарив біснуватому в обличчя і звіяв його густе, довге волосся. Біснуватий зігнувся і хутко пішов до воріт. Мені здалося, що він ледве стримується, щоб не побігти. Зрештою, він мав ще хоч раз обернутися. Він мав попрощатися з тими, від кого тікав, і я поспішив за ним: хотів побачити в цю хвилю його лице.

Так воно й вийшло. Знову вдарив шаленим накотом вітер, і Прокіп обернувся в той бік, де лишалися його мучителі: очі його стали надмірно розширені й потемнілі. Яскраве світло — сонце саме вигулькнуло з-за хмари — впало на Прокопове обличчя, і воно обезтінилось. Я здригнувся й завмер, різко зупинившись у ході: дивилося на мене лице, наче з образа зняте. Іржавий клубок підкотився мені під горло. "Ось воно, — подумав я, — чудо справдешнє, ось він, болящий і скорбний!"

Коли закалатали в било, я відчув, що мені важко вставати. Було в келії майже темно, келійник уже будив мене, несміливо торсаючи за плече. Я йшов у вогкій сутіні, переді мною ступав повільно Григорій, а позаду важко дихав Нестор, той, котрий літописа написав. Ми всі були в той ранок наче приглушені, і, хоч звичайно перемовлялися, всупереч припису, по дорозі до церкви, в той ранок вуста наші були наче заліплено. Піп Тит і диякон Євагрій, про ворожнечу між якими ми переповідали поміж себе не одну кумедну історію, були надуті й правили заутреню мляво й неохоче. Такий настрій не минув й ігумена, той стояв на своєму місці й похитувався, — у блідому світлі свічок його спина здавалася горбатою, а кукіль гостро стримів над головою. Я примостився збоку, і мені видно було братію; позаду ж стояв, як завжди, заплющений, білий і зморшкуватий, невисокий, але широкий у плечах дідок — Єремія. Такий був він того ранку нерушний, що, здавалося, помер і тільки завдяки палиці-підпірці не падає. Його велике, важке лице було виставлено вперед, а біла борода в цьому примарному світлі здавалася брудним віхтем. У мене зімлівали ноги, та, певне, не тільки в мене, ось брат Матвій похитнувся і ледве не впав. Відтак розплющилися Єремиїні очі, напрочуд ясні й чисті — зелена вода між засніжених берегів; брат Матвій замотав головою, проганяючи мороку. Але в цей час похитнувся і ледве не впав брат Федір, і знову позад нього засвітилися ясні зелені очі, оточені густим сивим кущинням. Федір перестав співати і, похитуючись, поколивався туди, де стояв незвичайно згорблений ігумен. Голосний шепіт провис у церкві, покрив, здається, весь наш спів — брат Федір посилався на нездоров’я. Ігумен хитнув куколем, брат Федір спершу позадкував повз нього, тоді повернувся і поплив беззвучно, як тінь, до виходу. Я’ мимовільно запам’ятав дивний вираз його обличчя: було воно наче попелом присипане, а крізь попіл проступала блідість. Єремія також дивився на Федора: зелені очі горіли й спалахували, і на мить здалося мені, що то великій сивий кіт стоїть на вийсті і палить очі на сіру й нікчемну мишу, що

котиться йому назустріч, Федір обігнув Єремію, як вода камінь, і я побачив, як ледь-ледь помітно здригнули його вуста, а очі на мить пригасли.

Ми всі завовтузились, бо уявили брата Федора в теплій постелі: тут же, на холодних плитах, було зимно й незатишно, здавалося, блукав церковний продув, обвіював нас, залазячи під одежу, й обмацував тіла, наче ходило по церкві десятки невидимих рук і кожного обшуковували. І все-таки я напружував усю силу, щоб не задрімати, повіки мені клеїло з непереборною силою, немов сидів у мене на плечах важкий і теплий сон і заліплював очі рученятами.

Брат Матвій знову похитнувся, аж мусив опертися об стовп: на те знову засвітилися зелені Єремііні очі, що були як зелений лід між покритої інеєм старої трави; Матвій уже також ішов до ігумена, ледве перебираючи нерухомими в колінах ногами і виставляючи сухий, гострий, зад. Знову в церкві поплив шелест, начебто шуміло над нами якесь дерево із бронзовим листям, хитнув кукільні Матвій, як недавно Федір, поплив до виходу просто на ясний зелений вогонь Єремііного погляду.

Я сперся плечем об стовп, притому став так, щоб стовп заслонював мене від Єремії, бо вже не в силі був стримати позіху, котрий ламав щелепи. Через це змушений був перервати спів, і мені ті щелепи так розвернуло, що я забоявся — їх заклинить.

Зрештою ця незвично затяжлива утреня закінчилася, і ми з поспішністю посунули з церкви. Тільки Єремія нерушно стовбичив на своєму місці, очі його розплющились і були наче зів’яла трава, на яку падає перший сильний мороз, а вуста глумливо стулилися. Кожен відчувався ніяково, проходячи повз той відвертий, насмішкуватий погляд, кожен з нас потуплювався, бо в кожного в нутрі сидів теплий кошлатий

хлопець, що розтоплював нас і заліплював повіки, — ми тільки й думали про келії і постелі, які хоч вихололи за цей час, але скоро нагріються знов.

Але мені не судилося в той ранок відпочити. Щось несподіване примусило залишитися у церкві. Я став у простінку: дуже веселе й радісне обличчя було в Єремії.

Ігумен ішов, підтримуваний Полікарпом: лице його було сонне і зморене, Єремія палив свій зелений вогонь уже до ігумена.

— Щось хотів мені сказати, Єремє? — спитав почесний старець.

— Велике диво сьогодні побачив! — сказав Єремія.

— Завжди бачиш дива. — Ігумен поставив супроти Єремії маленькі чорні очка. — Самі дива, отче, бачиш, чи не забагато їх?

— Це диво особливе, — звів кошлату бороду Єремія. — Біс був сьогодні поміж нас.

— Біс? — перелякано згукнув ігумен.

— Бачив його в образі купця, — сказав Єремія, і очі його погасли: прикрив він їх повіками...

Був він справді старий і ветхий деньми і побачив сьогодні метеликів, які раптом покрили храм. Тріпотіли сріблястими крильцями — білий сон ламав старця, адже ніхто не знав, скільки він прожив. Казали, що йому триста літ і що прийшов він у монастир отакий старий і білий, а пострижене волосся

зібрав і навіщось береже. Біле отож було в нього все: борода і вуса, брови і шкіра обличчя. Особливо вражало те, як стіна, обличчя: біля чорної мантії, свити й куколю воно палахкотіло. Через це і видива з’являлися йому так часто: сьогодні побачив рій білих і зелених метеликів, які довго кружляли довкола нього. Але потім вони попропадали, після чого він, може, і в сон запав, але прокидався щоразу, як тільки виходив із церкви хтось з братії.

— Купець той був у білому плащі, — сказав Єремія, — і ніс під полою букет квітів. Він ішов крадьки, ледве торкаючись носками черевиків підлоги. Відривав квітку від букета і кидав на спини братії, особливо тих, хто не співав заутреню, а тільки для показу розкривав рота. Ті квіти і звуться так, як треба: ліпки. Відривав квітку від букета і кидав. І кому прилипала квітка до одежі, похитувався такий і ледве не падав. Позіхав, тоді вигадував причину, йшов до вашої милості і тікав із церкви.

Старець аж повітря вихукнув — так багато довелося йому сказати, але очі при цьому засвітилися і заграли, як весняна вода.

— Жоден із них не повернувся назад, у церкву, — сказав урочисто старець, — всі вони спати пішли...

...Ходив купець у білому плащі, виймав квіти і кидав на спини, співців, і прилипали ті квіти й п’янили, а купець тихенько сміявся, прикладаючи до рота долоню; бачив це лишень Прозорливий Єремія, такий старий, що йому ніхто й літ не міг перелічити, а ті, котрі зараз спали в келії, снили гріховні сни, бо росли їм із заплющених очей і з рота ті ж таки ліпки, можливо, вони дарували ті квіти пишнокосим красуням, хоч були самі ченцями...

Ігумен стояв супроти Прозорливого, його очі вряди-годи туманіли: сон накопичувавсь у них на денцях. Полікарп тримав на вустах тонку, як нитка, усмішку: він, як Єремія, спати не хотів. — Те, що розповідає отець Єремія, достойне великої уваги, — сказав Полікарпу ігумен. — Треба буде нам зібрати братію, і хай повість він їй про своє видіння. На тих, хто піддався диявольській силі, ми покладемо покару, а ти впишеш цю історію до Патерика.

Полікарп схилився у поклоні, а ігумен рушив із церкви. Він ледве пересував хворі ноги, і Полікарпові була немала праця його підтримувати.

Єремія простояв якийсь час, вдивляючись перед себе, наче знову бачив ті білі й зелені метелики, що вилітали з його очей, чи купця в білому плащі і з квітами під полою, а я подумав, що він усе-таки знає, які можуть снитися гріховні сни і що в тих снах можуть привиджуватися пишнокосі красуні. Я подумав, що кожна людина, хоч і відкривається перед світом, має в собі немало сокровенного. А ще я подумав, що Єремії залишалася в житті єдина втіха — втіха стеження. Я сам часом зазнаю такої втіхи, та й тоді її зазнав, коли підслуховує ту розмову, бо саме це змило з мене остаточно сонливий настрій. Зараз я можу зрозуміти Єремію, як і його стеження, чужа мені тільки радість, яку виказував він, коли братію за його виказом карали.

З такими думками стояв я у закутку, і мене раптом схитнула сумна хвиля. Я аж заплющився, перечікуючи, поки заспокоїться душа.

— Чом стоїш тут, сину? — почув я рівний, рипливий Єремиїн голос.

Проти мене світилися його великі зелені очі, що були як передчасно опале на сніг листя.

— Та от подумалося мені, — не моргнувши, збрехав я, — чи не допомогти вам до келії дістатися.

— А поможи! — сказав старець. — Ноги мої як неживі, і важко мені ступати.

— Скільки вам літ, отче? — спитав я смиренно, ведучи його під руку.

— Не лічу я своїх літ, — сказав трохи невдоволено Єремія. — Гріхи свої треба лічити, не літа. Чув, що розповідав отцю ігумену?

— Дивовижна то річ, — сказав я.

— Розкажи це братії, — мовив старець. — І поділи з кимось, хто буде покараний, його покуту. Боголюбне це діло — ділити з кимось покуту.

— Ви, отче, справді все знаєте? — спитав я. — Хотілося б мені запитати у вас дещо.

— Запитуй, — сказав байдуже старець.

— Чи не утяжує вас у старості велике знання ваше?

— Бісівське знання утяжує, а богодане ні, — відповів він. — Давай спинимося, брате, захутко ти йдеш.

— А як розрізнити його: бісівське й богодане? — спитав я.

— Сумніву не треба мати, — озвався, віддихавшись, старець.

Ми пішли далі. Єремія простував у напрямку била. Там лежала колода, на якій він любив висиджувати. Весь вільний час бовванів на тій колоді і чи думав, чи подрімував. Я допоміг старцеві опуститися на колоду.

— А чому про таке запитуєш? — спитав він, осяваючи мене зеленим світлом своїх неймовірних очей.

— До мене колись теж прийде старість, — сказав я. — Хочу зустріти її з богоданим знанням.

— Молитися тобі треба більше, — сказав Прозорливий. — Дивлюся на тебе й бачу; дуже тобі молитися треба.

— Чому ж саме мені, отче?

— Гріх ховаєш сокровенний. За цей гріх не карають, але стерегтися його треба, немалий-бо він.

— Що ж це за гріх?

Старий мовчав, тільки дивився на мене й жував губами. Я ж терпляче чекав, витримуючи той його пронизливий погляд.

— На інших ти не подібний, — сказав нарешті Єремія. — Щоб не з’їла люта гординя, до інших уподібнюватися треба.

— Але ж, отче, — сказав я зовсім тихо, — ви самі ні до кого не уподібнюєтеся!…

— Значить, гріх цей і на мені лежить.

Він заплющився і поринув у звичне заціпеніння. Я ж дивився на нього з німим подивом: обличчя його було біле як сніг. Білі вії лежали на білих щоках, і біла борода виростала із зовсім білої шкіри. Довкола світало. Тремке світло розливалося над землею, начебто хто махнув білим плащем, і від того плаща залилася земля світлом. Можливо, був це той-таки купець, що про нього стільки сьогодні говорено, а може, десь поруч виклюнулося з землі безліч білих квітів. З них спурхнули мільйони сніжно-білих метеликів і раптом полинули в небо, в якому почали розчинятися й розтавати, перетворюючись у ефірне, трепетне світло, що ним густо наповнилися хмари. Десь угорі творилося чарівне дійство: плавилася темінь і з’являлася непорочна голубінь.

— Дозволите мені, отче, йти? — спитав я тихо.

Старець хитнув. Я повернувся й пішов. Тоді до мене раптом гукнув той-таки голос, тільки не був,він цього разу рипучий і тремкий:

— Гей, брате Семене!

Я повернувся. Якийсь мимовільний острах раптом омив мені серце. Очі в старця були розплющені і нагадували першу зелень, що пробивається з-під снігу.

— Там до тебе ззаду квітка причепилася, — сказав він, і на вуста його лягла та ж таки, якою він і в церкві всміхався, усмішка. — Це вона, та ж таки — ліпка!

_____

1

Зводив над головою сокиру — блискуче лезо спалахувало над ним. Вдаряло щосили об колодку, і та з лускотом розпадалася. Летіли на сніг тріски, довкола все було засипано ними, жовтими й пахучими; Святоша знову зводив сокиру, і знову хрупко розламувалася колодка. Пахло живицею, і цей тонкий, ніжний пах нагадав раптом Святоші лови, гавкіт собак і блиск розпалених очей у ловчих. Він скрипнув зубами і змахнув сокирою: обличчя його стало понуре, а на лобі збіглися глибокі і скорботні зморшки. Топтався по снігу личаками, від того лишалися хрестаті сліди, і весь сніг було ними покрито. Жовте дерево сяяло під іскристим холодним сонцем, пара клубком звивалася над куколем, наче колишній князь чернігівський димів. Рубав він монотонно й неспинно, і чорнявий чоловік, одягнений як князівський отрок, спинився неподалець, з сумом дивлячись на Святошу і його роботу.

— Слава Йсу! — сказав неголосно.

— Вовіки слава! — озвався чернець і спинив сокиру.

Прийшлий схилився у поклоні.

— Я вже тобі казав, — Святоша говорив хрипко, слова ледве виривалися разом з парою крізь стиснені вуста, — не віддавай мені почестей.

— Не під силу це мені, — сказав пришелець. — Я надто зобов’язаний тобі, князю!

Святоша сів на колодку, кивнув сідати й пришельцеві.

— Я бачу, Петре, що ти вірний приятель, — сказав так само хрипко. — Чи, може, тебе до мене послано?

Петро похитав головою.

— Я покинув уже все те: жінку й дітей, дім і владу, братів і друзів, рабів і села. Вже нічого не в’яже мене з тим світом, бо все оманливе в ньому. Все земне тече й минає, і тільки майбутні блага неперехідні. Царство небесне, яке бог приготував тим, що люблять його, безконечне.

Петро сумно похитував головою.

— Але бог заповідав і любов, — сказав він, дивлячись собі під ноги. — Там, у світі, залишилося багато таких, що любили тебе, князю, і потребували любові твоєї. Відштовхуючи ту любов, чи наближаєшся ти до бога?

— Відштовхую любов марнотну заради любові вічної, — так само хрипко говорив Святоша, і з рота його клубилася сіра пара. — Зрештою, — він хрумкнув зубами, — у світі не тільки любов марнотну я залишив, залишив я там ще більше ненависті: не можна тримати владу без насилля. Не годен я вже того...

Він звів голову, обличчя його було залите яскравим білим світлом і від того здавалося маскою.

— Мені виповіла свій біль жінка твоя, — сказав Петро. — Вона приїздила сюди і хотіла з тобою побачитися, але ти сховався тоді, князю!

— Бо не було чого ятрити давні рани. Жінки швидко забувають свій біль, і не печися з-за того. Більше вона не шукатиме зустрічі зі мною.

— Мені виповіли свій біль діти твої. Вони плачуть і тужать за тобою.

— У дітей коротка пам’ять. Скажи, що батько їхній помер.

— Ти залишив плач неутішний братам своїм...

Святоша іржаво засміявся:

— Брати таємно радіють на відступництво моє. Їм залишилася моя волость.

— Так само й бояри твої, котрі служили тобі і гадали, що через тебе стануть великі і славні, зараз, позбавлені твоєї любові, нарікають на тебе.

— Бояри знайдуть утіху в службі іншому князеві.

— Тоді не знайду її я, — сказав Петро і змахнув собі з ока сльозину. — Той, що виростав разом із тобою і кого ти врятував від смерті. Той, з ким завжди ти розділяв думки свої і хто умів тебе слухати.

— Тепер мені нема про що говорити, — звівся з колодки Святоша. — Єдина розмова моя — молитва, а окрім того, не маю я ні до чого слів. Ще я хочу смиренно служити братії своїй хоч би й рубанням дров.

Він знову змахнув сокирою, блиснуло в лезі сонце — колодка від того удару хекнула, але не розкололася.

— Не звик ти, княже, до такої роботи, — сказав, також вставаючи з колодки, Петро. — Варто поберегти тобі здоров’я і не губити плоть безмірною працею й повстримністю. Бог хоче не посту чи праці непосильної, а чутливого й чистого серця.

— Не можна мати в цьому світі чистого й чутливого серця, не відрікшись, — сказав, повернувши залите ясним зимовим сонцем лице, Святоша. — Я добре пізнав його і побачив: несила змінити його одному чоловікові, та й багатьом чи можливо! Змінити можна тільки одежу, а світ як був повен зненависті чи злоби, таким і залишається. Спокій для себе можна знайти тільки через рівновагу духу, відтак і боротьби позбуваєшся, якою палиться світ.

— Світ палиться, бо він живе, — сказав Петро. — Ти правий, князю: велика боротьба в ньому точиться: добро зі злом змагається, темрява із світлом. Що ж було би із тим світлом, коли б усі яснодухі, всі, хто добре чинить, відреклися б від нього? Тьма велика заповнила б цей світ, і не було б їй ні кінця ні краю.

Святоша знову звів сокиру, і цього разу колодка розкололася.

— Бог знає, кому якого жеребка уділяти, — сказав Святоша. — Бог знає, чи посилати на цей світ темряву, чи світло. Ницих же він відводить сюди…

Він знову звів сокиру, і це був такий удар, що сокира, перебивши колодку, врізалася у мерзлу землю…

Цю розмову підслухав я, раб божий Семен, автор цих записок, прийшовши під той час до свого приятеля, кухаря Спиридона. Сидів я там біля вікна, коло якого рубав дрова Святоша, дивився на залитий неймовірно яскравим сонцем засипаний садок, дерев’яну стіну, стежку, що йшла попід цією стіною, і на блідо-голубе небо, в яке та стіна впиралася. Я їв задимлену рибу, якою пригостив мене Спиридон, і мимовільно вислухав викладене тут. Після того Святоша ще довго рубав дрова, а його приятель, потоптавшись біля нього, запропонував свою поміч. Святоша відмовився, і Петро пішов геть, раз по раз зупиняючись і озираючись. Я все ще дивився на те, як рубає Святоша, а найбільше дивився на небо. Було воно в той день таке бліде й випите, що майже пропав з нього блакить — лишилася тільки розводчена синька. На ніч ударив мороз, і від нього тріщали, аж пострілювали, дрова у повітках і дерев’яні стіни.

2

Весною пригнали під монастир плоти, колоди поскладали на високому березі, а потім носили їх підбору. Чвакала під ногами розтовчена глина, інколи колода сприскувала з пліч і котилася додолу. Тоді носії кричали і свистіли застережно, і хто був унизу — розприскувалися на всі боки. Пахло водою, мокрим зіллям та рибою; недалеко від берега рибалки закидали сіті. Небо цвіло молоде і ясно-синє, а коли рибалки витягували сітку, та блищала затягнутими водою лунками, наче срібна.

Святоша спинився на мент і задивився на Дніпро. Здавалося йому, що це під’їжджає він на човнах з дружиною до Києва і дає назустріч дерев’яним стінам та вежам сурмовий клич; сонце сідає і запалює воду золотом, а човни його згоряють поміж нього. Святоша скреготнув зубами і кинув на плече колоду.

— Не надривайся так, брате Миколо, — сказав низенький чернець із стрішкуватими бровами, брат Никодим. — Берімося разом!

Але Святоша тільки метнув поглядом у бік Никодима — пізніше той Никодим став єпископом Суздальським — і потяг під гору. Свита його була замащена болотом так само, як і мантія, а грубі чоботи стали від глини руді. Він ішов повільно, балансуючи з колодою на слизькій стежці. Інколи хапався за обсаджені зеленими бруньками гілки кущів і втримував рівновагу.

— Давай, брате Миколо, допоможу, — сказав, спускаючись униз, юродивий Ісакій, той, до якого приходив диявол у подобі Ісуса Христа, — а то плечі свої князівські зітреш...

Я був під ту хвилю внизу біля стосів, куди приставив мене ігумен керувати носінням. Але і звідти побачив, що шия у Святоші стала червінна.

— Дякую тобі, брате Ісакію, що нагадав про ницість мою, — сказав смиренно Святоша і спробував уклонитися юродивому. Але це йому коштувало немало, бо спіткнувся він і поїхав по слизькій глині. Колода ж зірвалася йому з плеча і прогриміла вниз.

— Ха-ха-ха! — зареготав, аж затрусився, юродивий. — Це тобі, княже, не за бенкетним столом сидіти!...

Я накричав сердито на Ісакія, він схилив при цьому голову на плече, примружив очі і засміявся щасливо. Святоша звівся з землі, свита і мантія його аж лисніли від багна. Обличчя було, однак, напрочуд спокійне.

— Він говорить від чистого серця, — сказав Святоша мені. — І то щирісінька правда: носити колоди — це не за бенкетним столом сидіти...

Ісакій там, угорі, аж кудкудахтав. Зачепився рукою за дерево, звис навкісно і корчився зо сміху.

— Спочинь, брате Миколо, — сказав я лагідно.

— Я не втомився, — задихано відказав Святоша, його очі при цьому сильно палали.

— Ти, брате Семене, йому не потурай! — гукнув від свого дерева Ісакій. — Коли вже одягся в смиренну шкуру, хай тягне, як усі!

Святоша знову закинув колоду на плече. Цього разу ішов розважніше і неквапно, промацував стежку, перш ніж поставити ногу, і губу закушував — так пильнував.

Біля горішніх стосів, куди зносили колоди, вже стояв і стежив за цим нещасливим Святошиним сходженням Петро. Я побачив, як кинувся він допомагати колишньому своєму володарю, як той відхилився від нього, не хотячи приймати допомоги, і як кинув колоду у стос. Вони спинилися один супроти одного і про щось гостро говорили. Я міг би відтворити ту розмову принагідно, бо неважко здогадатися, про що там ішлося, але, слідуючи заповіді служити безначальній істині, не кладу сюди речей здогадних чи непевних, тому переповідаю тільки своє припущення: говорили вони про важку, невдячну роботу носіння колод; Петро переконував князя відмовитися чи відпроситися від неї — від себе скажу, що я залюбки те прохання вдовольнив би: не маю я жорстокого і злорадісного серця, окрім того, до цієї роботи приставлено тільки тих

ченців, що несли покуту, решта робітників — найняті монастирем смерди. Святоша сам викликався до цього діла, і йгумен не міг його прохання не задовольнити.

Вниз вони спускалися разом.

— Мені любо буде побалакати з тобою, Петре, — казав на ходу Святоша, — бесіда з тобою напрочуд укріплює мій дух. Але маю ще виносити колоди, і аж тоді ми могли б посісти на одну з них.

— А коли я запропоную, княже, свою поміч? — спитав Петро.

— Шкода мені твоєї дорогої шати, — сказав без тіні усміху на обличчі колишній князь. — Забрудниш і знівечиш доладний крам.

— Крам на те й купується, щоб його зношувати, — заперечив Петро.

— Тоді не перечитиму твоїй добрій волі, — смиренно зауважив Святоша і спитав, чи не перечитиму і я.

Вони почали носити разом. Клали колоду на плечі і, балансуючи, підіймалися. Раз було, що отрок і справді не втримав рівноваги, мабуть, для того, щоб справдилися Святошині слова — шата його від цієї роботи знівечилася. Наплічники, груди й поділ стали вкриті іржавими плямами, але Петро, здається, на те не зважав. Вони носили колоди навзаєм старанно. Я ж, як і приставлено мене було, робив на палиці карби, щоб потім знати достеменну їхню кількість, а коли носії загаювалися, міг помилуватися Дніпром, де все ще тягли срібні сіті рибалки — билася в тих сітях велика лискуча риба. І тільки

коли сонце похилилося до заходу, вийняли вони сіть востаннє, вибрали рибу й заспівали, рушивши човнами вгору, — були це князівські рибалки. Пісня їхня неслася над водяним плесом погідно, так само погідно краяли помережану золотими смугами воду весла, і луна від співу відбивалася від гористого берега. Я зачудувався високим і безхмарним небом над собою, і душа в мене розм’якшувалася від чудової мелодії, що неслася над водою, і від золота, що грало в хвильках. Відчув прохолодний, але виразний подих землі — в ній ось-ось почне кільчитися кинуте з осені насіння. Глибоку тишу весняного вечора відчув, що пливла звідусіль, тишу благословенну й солодку. "Щасливий день, — подумав я, — що золотою тишею кінчається".

Святоша з Петром спустилися за останньою колодою.

— Тепер, Петре, ми й побалакаємо, поки є час до вечірні, — сказав Святоша, важко дихаючи. Очі в нього від зусилля вирячилися, а обличчя виблідло. Я придивився до цього чоловіка пильніше і побачив у тих його вибалушених очах біль притамований — це миттю знайшло відгук у моєму серці, адже хто біль у собі тамує, той гідний благословення.

3

— Сумно мені, князю, бачити, як упосліджуєш себе, — казав Петро. — І братам твоїм благочестивим кладеться зневага від твоєї надмірної вбогості. Дивуються і твоєму шлункові: колись солодка їжа його не вдовольняла, а тепер терпить він суворе зілля та сухий хліб. Бережися, князю, хвороби впадуть на тебе, і, не маючи снаги в тілі, позбудешся життя, а я не зможу тобі допомогти.

Вони сиділи біля поварні на сухій вербовій колоді. Святоша відколупував патичком присохле до чобіт багно, здавалося, він і не слухає отрока, та й мав той жалюгідно-смішний вигляд, немов у бійці великій побував і геть у болоті вивалявся. Обличчя його було печальне, і це обличчя побіч із зеленим димом, що ним покрився недалекий Григорієвий садок, виглядало в сутінку химерно-смутно. Він скинув наголовник — збите і змокле волосся прилипло до голови. Великі чорні вуса спустилися кінцями до підборіддя — так сиділи вони якийсь час, чи тишу весняну слухаючи, чи про щось невеселе згадували.

— Зваж, — сказав Святоша, — чи не правий я був: жона моя вже не шукає зустрічі зі мною і не відмовляє від мого рішення, а дітей у мене як не було.

— Втратила вона надію, — сказав, не міняючи пози, Петро. — А діти ще малі, щоб самим пуститись у дорогу.

— От бачиш, тут я вже звільнився. А бояри, що ти їх так розхвалював? З них усіх тільки ти мені й вірний.

— Досить одного. Братам своїм ти не можеш закинути байдужості.

— До мене приходить часом великий князь, — так само повільно, розтягуючи слова, казав Святоша, очі його незмигно дивилися кудись перед себе. — Приїздив раз, перебуваючи у Києві, другий мій брат. Але мені не милі їхні візити: це смиренну братію мою спокушає. Що це за убогий старець, що його відвідує сам великий князь?

— Не як великий князь він тебе відвідує, а як брат. І ти не можеш йому заборонити віддавати братівський обов’язок.

— На жаль, — протяг Святоша, відкидаючи патичок гидливим порухом. — Зрештою, хоч і брати ми, а говорити нам немає про що: його справи не цікавлять мене, а мої його. Та й немає у мене ніяких справ, окрім цієї смиренної служби. На поварні.

Він повернувся у мій бік (а сидів я в того-таки мого приятеля, брата Спиридона), і навіть із вікна примітив, які пласкі, порожні й випиті його очи.

Дивилися один на одного колишній князь та його отрок, і перший не витримав Петро.

— Коли виходжу за браму монастиря, — сказав він так тихо, що ледве я розчув, хоч слух маю напрочуд тонкий, — здається мені, князю, що важка хвороба посіла твій дух. А от коли балакаю з тобою, то й правди тобі відмовити не можу... Однак сидіти на цьому звалиську...

Святоша сухо засміявся.

— Я зубожів заради бога, щоб його віднайти, — сказав він. — Вмерти мені за нього — знахідка, а сидіти на звалиську, як Йову, — царювання.

— Йов на відміну від тебе на бога нарікав, — сказав отрок. — Окрім того, жоден князь не робив, як ти.

— Хай буду їм у приклад, — всміхнувся Святоша. — Можливо, хтось позаздрить мені і піде у слід мій. До всього іншого тобі з тими, що послали тебе до мене, нема діла...

Я здивувався на тон, яким було промовлено останні слова: жорстокий, немилосердний і навіть грубий, начебто хотів

якнайшвидше спекатися мимовільного співрозмовника. "Ось де золота нива для Полікарпа", — подумав я. Пізніше він і справді зробив з того повість, яка уславила Святошу, зробив він це при моїй допомозі, вклавши це оповідання в послання смиренного єпископа Володимирського і Суздальського Симона, яке начебто послав той Симон до нього ж таки, віднаджуючи Полікарпа від бажання і собі стати єпископом. В такий спосіб Полікарп зголосив світові це своє бажання, і всі почудувалися з його великої самовідваги — проти себе ж бо писав! Це, мабуть, допоможе йому пізніше таки стати єпископом, а сам Симон про своє "послання" так і не довідався, був-бо він благий і з письмом не дружив, а цілковита глухість не давала йому почути недоброзичливих до Полікарпа нашіптувань. Я ж, раб божий Семен, не маючи прагнення вивищитись у цьому світі, можу оповісти цю історію, якою вона була насправді, — з’являю тут те, що бачило моє власне око, а чуло власне вухо. Кухар же Спиридон, в якого я в той вечір гостив, дав мені призволитися смаженою дніпровською рибою, що увіч повернуло мене в те чудове передвечір’я з рибалками, їхньою піснею і з розлитим по воді золотом.

Оповісти ж Полікарпові почуте змусила мене потреба: отрок Петро по розмові зі Святошею рушив до ігумена, а що не маю я до ігумена близького доступу, то не міг, хоч би й хотів, почути тої важливої для мене розмови. Полікарп, навпаки, чув тільки цю розмову, і ми згодилися між собою обмінятися почутим: я видав свою цікавість за порожню, а Полікарп своїх намірів не ховав.

— З тебе вийде другий Єремія! — милостиво прорік він, і я на нього не образився: під цим високим небом та сонцем всі ми убогі духом.

4

Єремія сидів під билом на оброслій мохом колодці, здавалося, був оброслий мохом і сам, бо його ветха свита аж позеленіла, а кукіль виглядав як покрів’я химерної, заросло мохом хатини. Біла борода сяяла чистим сріблом, а очі мирно спали, прикриті синюватими повіками. Коло била росла липа, і мала вона клейкі яскраво-зелені бруньки — прокинулися вони тільки в цей ранок. Весняне сонце обливало цю липу і старого діда коло неї — утішно й задоволено він подрімував; я ж саме повертався від Полікарпа і думав, що почуте мною таке звичайне і житейське — може, й переказувати його не варт; просто прийшов отрок і від імені князів попросив полегші для свого приятеля.

— Князь сам вибрав собі такий спосіб життя, — сказав смиренно ігумен. — Ми тільки вволили його бажання.

— Ви послухали волі недержавного князя, тоді як є ще воля того, від милості котрого після бога ми всі залежимо, — сказав отрок.

— Амінь! — виголосив ігумен і подивився на пришельця малими чорними оченятами.

— Великий князь вважає, — сказав урочисто Петро, — що становище його брата в монастирі принижує його честь.

— У монастирі всі ми рівні перед богом, — озвався Полікарп.

— Але слово ігумена для ченця — закон, — сказав жорстко Петро. — Через це великий князь забажав, щоб його брата було поставлено велінням ігумена на догідніше місце.

— А який маєш доказ прихильності великого князя? — спитав Полікарп, і йгумен майже приплющився в знак згоди із Полікарпом.

Отрок поліз до кишені і викинув на стіл торбинку із гривнями. Метал важко забряжчав.

— Князівська воля дорога нам, — сказав ігумен, забираючи калиту. — Передай князеві, що волю його буде уважено. Правда, монастир наш — обитель смиренних, і це може викликати незадоволення братії, однак у силі нашій розміщати братію, як буде нам догідно..."

Він простяг руку і поблагословив прикляклого отрока...

— Це воля князя чи тільки цього отрока? — спитав ігумен Полікарпа, коли Петро пішов.

— Гадаю, що це воля отроча, — сказав Полікарп, дивлячись у вікно. Крізь оболони видно було нечіткий контур постаті отрока, яка швидко віддалялася до воріт. — От тільки не знаю, навіщо це йому?

Я знав, чому кидався сріблом Петро. Велику любов я узрів у його очах, коли дивився він на пригніченого колодою Святошу. Велику любов чув я в його голосі, коли він переконував князя покинути нашу обитель. Річ звісна, служимо ми богові, а заповідав він теж таку любов. "Де ж вона, межа божої присутності, — думав я під ту хвилю, — коли безкорисна любов велить цьому отроку умовляти свого давнього приятеля піти з божої обителі?" Нерівне то було приятелювання, бо, слухаючи ті розмови, не узрів я ані любові в Святоші до отрока, ані вдячності. Тут, у божій обителі, був він холодний і думав тільки про власне спасіння, а чоловік мирський і куди гірший за нього

думав за спасіння того, кого любив. Важко було мені зміряти ці речі мірилом, до якого звикли тут, за стінами: була ця нитка незв’язана. І хоч ум наш малий перед великою силою неба, я не міг не зазначити: зчаста благих ми знаходимо там, де про них і не гадають, а гідні пекла можуть і під смиренною покровою ховатися. Не я відкрив цей закон, установило його саме життя…

— Куди так поспішаєш, брате Семене? — почув я Єремиїн голос, аж мені подих перехопило від несподіванки.

— Біжу в справах, мені доручених, — сказав я.

— Ніяких справ тобі не доручено, — озвався чернець, і я зустрівся з його зеленими очима, що були як липові бруньки на тлі білої хмари. — Сядь коло мене.

Я насторожено примостився з краєчку колоди.

— Сиджу я отут, брате, — напрочуд добродушно й тепло сказав Єремія, — і дивну річ уздрів. Бачу, юрба людей іде від воріт. Підняв очі; виджу — свиня величезна ступа. Така шерстина на ній, як ото на боброві, а сама чорна з виду, і ікла страховидні стримлять. Хтось верхи на тій свині сидить, а інші оточили її зусібіч і йдуть собі…

Старий задихався, розкрив рота, і’ його обличчя від того стало трохи лукаве.

— То оце я й кажу, — мовив Єремія. — Йдуть отак… Куди, питаю, йдете? Глянь тоді я — а на свині біс…

Тож їхав біс на свині, зарослій бобровим волосом, і не було на ньому ні одежини, в руках віжки тримав і золотим кнутиком

помахував та похльостував. А обличчя мав велике, чорне, ніздристе, окате, ротате, а вуха мав гострі з китичками, як рись, і два оленячі роги високо вилися вгору, і росла поміж тих рогів вишня, яка поблискувала червоними ягодами. І рвав він вільною рукою (у другій-бо були віжки із золотим батіжком), вишні — розкидав між юрбу, а вишні ті були не соком наповнені, а кров’ю. І смоктала та юрба вишні, і п’яніла, й дурманіла, і танцювала, і співала несвітських пісень. Гойкала і нечестиво вигиналася, а біс розкривав вряди-годи червоного рота, повного червоних зубів, і реготав заливисто.

— Куди йдете? — спитав у них Єремія, а юрба оточила старого колом.

Хрюкала свиня, стрибали довкола голі жінки й чоловіки, а одна пара тут-таки, в його ногах, почала творити блудне злучення. І зібралися довкола блудящих веселі, почорнені сажею люди, і плескали в долоні, аж виляски ішли.

— Питаєш, куди йдемо? — обірвав сміх біс, що сидів на свині. — Куди ж бо нам ще йти, як не за Михайлом Тольбековичем.

Тоді старець отінив себе хресним знаменням, і нечиста сила пропала з його очей…

— Отож і покликав я тебе, брате, щоб збігав ти подивився, чи ж у келії Михаль?

Я похопився, щоб іти.

— А коли не в келії, прийдеш мені скажеш, я ще тут під билом посиджу.

І приплющив він очі, біля нього липа листки свої випростовувала, і небо було в той день голубе, тихе, тепле й щасливе, в якому бився, тремтів і розсипав ніжне тепло золотий божий диск.

Я знав, що Михаля в келії нема, адже Михаль ще зранку перестрибнув через огорожу, тому зайшов за келії, вибрав собі затишну місцину і, як Єремія, почав грітися на сонці. Зрештою побачив келійника, що пробігав повз мене, покликав його розмлоєним голосом, а відтак послав до старця сповістити, що Михайла Тольбековича таки справді у келії нема.

5

Тепер Святоша сидів на воротях і, щоб не бути бездільним, плів кошики із лози, яку йому доставляли монастирські служки. Цих кошиків виплітав за день так багато, що скоро обставив ними в’їзд до монастиря, і люди приходили аж з міста по ті кошики — були-бо міцні й гарні. Так тривало день у день, служки "же обрубали довколишні лози і мусили возити йому лозу віддалік, а він сидів при воротях і безнастанно плів — не могли вже його руки без роботи пробувати. Вторговані гроші віддавав на монастир, і йгумен був милостивий до нього. Коли ж западало сонце, а небо починало горіти й полум’яніти, приходив до Святоші Петро, і вони вели довгі розмови. Я приблизно знав, про що вони говорять, — Петро був тепер єдиною ниткою, котра в’язала Святошу зі світом.

І все-таки я не втримався і заліз одного разу в найбільшого кошика, що його сплели князівські руки, і таки підслухав одну з тих розмов. У різкому вечірньому світлі, коли змовкали всі звуки і тиша находила на нашу обитель, голоси бесідників звучали притлумлено і майже сердечно.

— Я вже стратив, живучи тут, у Києві, весь свій маєток і, щоб поновити його, мушу стати на службу до князя.

— Пташка не думає про хліб насущний, бог її ним наділяє, — іронічно відгукнувся Святоша.

— Мені було б важко тепер покинути Київ. Без тебе, княже, не годен я жити...

— Все в руках господніх, — байдуже і сухо відізвався Святоша. — Не люби ні друга, ні жону, ні батька, ні матір більше, як ти любиш бога...

— Але любити їх усе ж треба, — сказав Петро. — Я сподіваюся, княже, що ти повернешся у життя звичайне. Не штука бути добрим, утікши від світу, штука бути добрим, живши між людей.

— А я й не називався ніколи добрим, — озвався Святоша. — Що мені до людей, коли душу рятувати треба? Свою душу...

— Глянь-но, княже, небо спалюється. Чи не здригається в тебе серце на цю красу, чи, почувши спів соловейковий, не стаєш ти душею тонший? Чи не милуєшся ти на матір молоду, яка колише дитину, і чи не спиняєшся раптом, коли перед тобою грає освітлена ранком ріка?

— Порожні це речі, коли душа сум’ятиться. Красою оздоблює цей світ диявол, а не господь — приманювати нас хоче.

— Дивну річ ти сказав, княже! — згукнув отрок. — Краса — це боже дання. Бог красу несе, а диявол — темряву. Чи ж

богові служить отой, котрий від сонця ясного в темінь ховається?!

— Відкажу твоїми словами, Петре, — смиренно відповів Святоша, в той час як пальці його сплітали лозу. — Не штука богові служити, в сонці купаючись, штука йому служити в пітьмі кромішній.

— Але ж для чого? — вигукнув Петро.

— Бо дух наш палиться й бунтується, — зашепотів сипко Святоша. — Розламані ми навпіл, а чи ж, такі занепокоєні, можемо доступитися благодаті?

— Навіщо кидати себе до пекла в живому житті, хоч би задля вічності? Чи не стане це початком пекельного вогню, який і у вічності палатиме?

Святоша раптом перестав плести. Повернувся різко до Петра і аж почервонів спересердя.

— Що за дурницю несвітську ти сказав? Цей світ поганий і лихий! Цей світ — дияволове осіддя, і хто тішиться ним, той дияволу служить!

Я зорив у щілину між пруттям і раптом здригнувся: отрок плакав. Сльози текли по його обличчю, в той час як Святошине обличчя було залізне й непроникне.

— Даремно прагнеш звабити мене і розм’якшити, — сказав він крізь зуби. — Мій рішенець твердий і остаточний. Всі вже забули мене, окрім тебе, то треба, щоб і ти мене забув.

— Ніколи в світі, княже! — вигукнув Петро. — Я все-таки тішуся, що переконаю тебе і не дам тобі загинути.

— Гинеш ти, а не я, — крижаним голосом сказав Святоша. — Відсьогодні хочу просити ігумена, щоб дозволив мені жити в печері.

— Пощо, княже? — злякано спитав отрок.

— По те, що недовго вже мені тягти в цім світі. — Він замовк, і погляд його став важкий, понурий і нетямковитий. — Через три місяці я розпрощаюся зі світом...

— Господи милостивий! — вигукнув отрок і аж рукою за вуста вхопився...

Тільки значно пізніше я зрозумів значення тієї фрази, адже не собі він пророчив смерть; хто зна, може, тому, котрий хоче розпрощатися зі світом, і треба бути таким немилосердним, яким з’явив себе Святоша? Багато ниток в’яже нас з життям. Всі ті нитки — любов наша, адже ненависть легше збороти, відсікшись від тих, кого ненавидиш. Від тих, кого ми любимо, нелегко відійти, любов — це боже відбиття в наших душах. Годі довго ненавидіти, не бачивши ненависного, натомість можна любити і в прах зотлілого. Це велике надбання наше, і ми маємо берегти його якнайдужче. Саме тому я ніколи не губив зв’язку із живим світом, навіть схиму на себе надівши, та й надів я схиму не для того, щоб умертвляти й губити себе, а щоб до книжок причаститися і мудрості світової набратися. Не кожен розумів цей мій потяг, тому-то я й потайний удався — часто мені здається, що справдешнє моє покликання не жити в цьому світі, а тільки спостерігати його. Отож не той вогонь живить мене, що Єремію, — той все-таки озлобником був і тільки те й чинив, що зло братії ніс; мене живить вогонь інший:

світ я пізнавав, щоб потім з’явити його наскільки змога. І коли б хтось у моїм писанні узрів недобру волю і зневагу до людини, то той би помилився глибоко: я тільки вчинки описую, а вони вже самі важаться на доброносних вагах. Отож хай будуть учинки суджені, а не люди, не раз казав я собі, хоч, може, і Єремія керувався тим-таки засновком, тільки ж він осуджував учинки наші у вузькому часі, я ж маю сміливість постати перед вічністю!..

Отрок тоді не зрозумів Святошиних слів, він упав до ніг князя (я все ще стежив за всім цим крізь пруття) і облив сльозами його чоботи.

— Горе мені, пане мій та добродійнику! — заридав він. — Жив я ціле життя задля тебе і полюбив твою милість, княже, а все, що мав доброго, ішло мені від тебе. Побіч тебе чувся я впевненим і знав, навіщо топчу життєву стежку. Лишиш, княже, плач по собі невтішний братам своїм, і родині, і дружині своїй, а найбільше мені. Відкрий мені свої хвороби, молю тебе, княже, я піду на край світу й напитаю зілля, щоб зцілити тебе. Привезу лікарів, продавши все, що маю, та й брати твої мені допоможуть.

Святоша уже не плів лози. Руки його лежали нерушно на колінах, а чорний, я б сказав, каламутний погляд лився з-під повік кудись через голову укляклого отрока. І подумав я під ту хвилю, що любов отроча, можливо, теж надмірна, як і віра його князя; подумав я, що любов безмежна і любов надмірна — не одне і те ж; що в тому є якийсь не зовсім збагненний гандж, адже любов надмірна ніколи взаємною не буває. Згадав я і сльози моєї матері, котра ревно плакала, коли вдягав я на голову кукіль, і подумав, що мені тоді не було її жаль. Зараз, сидячи отут, в тісному цьому кошику, я раптом усвідомив свою жорстокість, і мені запалало лице: ось що можна по-справжньому назвати гріхом!

Отрок хапав князя за руки.

— Не відходь від мене мовчки, відкрий мені: звідки у тебе така звістка? Я життя своє віддам за тебе. Коли бог звістив тобі про те, моли його, щоб я за тебе помер. Бо коли ти мене залишиш, де маю оплакувати тебе, хіба на цім звалищі чи в воротях, де живеш?

Від тих слів засвітилися темним вогнем очі в Святоші: якась думка запалила його, тоді я ще не пізнав яка. Мовчав він на плач приятеля, а так само дивився поверх його голови.

Мені незручно стало сидіти в корзині, я мусив розправити закляклі члени, і кошик голосно затріщав. Але, на щастя, вони не почули того тріску. Зрештою, в цей момент Святоша заговорив. Мова його була повільна й хрипка, надто важко було провертатися його язикові:

— Ліпше уповати на бога, ніж надіятися на людей. Знає бог, як виживлювати свою живність, як оборонити і.спасати бідних. Знає бог, кого приймати зі світу: того, хто проситься, чи того, хто за життя хапається. Через це велить він тобі через мої вуста: прийми схиму!...

Петро заплакав. Дивився крізь сльози на Святошу, і вуста його посмикувалися.

— Покажи мені, де жити будемо, — попросив він.

Князь звівся. Різко і швидко, з колін його посипалася недоплетена лоза. Пішов широкою ступою через монастирський двір, забувши і про обов’язки свої воротного, а за ним подався й Петро. Я викотився з корзини і подався за ними вслід.

Під билом, як завжди, сидів Єремія. Я склав навхрест руки і вклонився, сподіваючись, що він не примітить мене. Але його очі палали вже до мене зеленим вогнем.

— Куди поспішаєш так, отче Семене? — спитав він мене.

— Біжу у справах, мені доручених, — відповів завчено я.

— Ніяких справ тобі не доручено, — озвався, як і того разу, старець. — Сядь-но коло мене.

Я мусив сісти, хоч мене аж поривало за Святошею та отроком.

— Сиджу я тут, брате, — сказав Єремія, приплющившись, — і задрімав на хвильку. І знову побачив сон не сон, видіння не видіння. Побачив я лисицю в куколі, мантії та свиті, і дуже вона гавкала, та лисиця. Після того пташок багато налетіло, сині такі, тріпотіли вони дуже крильми, потім їх порідшало, натомість побачив у зубах лисиці білого журавля. Співав той журавель тужливо, аж серце моє кров’ю обкипало. А ще я побачив, що ворота наші монастирські відчинено і в них вільно заходив отой купець у білому плащі. Ти, брате, не розтлумачиш мені цей сон?

Він подивився на мене палючим поглядом, що був як зелена шата, кинута на купу солі, і мені мурашки поповзли по шкірі: а що як справді цей старець всевидющий? Через це не здобувся я на виразну відповідь, а мовчав.

— Хто в нас зараз воротар? — спитав Єремія.

— Брат Микола, — відповів я смиренно.

— Брат Микола достойний чернець, але кожен достойний за мить у недостойного може перетворитися. Може, скочиш, брате, і глянеш, чи не покинув він свого місця. Адже той купець — сам знаєш хто!

Я підхопився. Дивні почуття переповнювали мене: від тих Єремиїних натяків мені аж сльози наверталися на очі. Так, він, здається, вгадав: біс таки переступив поріг нашої обителі, біс у білому плащі і з сонячною усмішкою. Вже не тримав під полою букета ліпок, а йшов, розмахуючи вільно руками, і посвистував крізь відтулену губу веселу пісеньку. А ще мені подумалося, що Єремія чомусь прагне наблизитися до мене, його мозок зовсім не осклілий, як це могло б бути у його літа, і що дивно самотній він тут коло цієї липи, що розпускається, і коло цього била, яке нерушно исить до призначеної години.

Але мені ніколи було перейматися всім оцим: я поспішав.

— І не забудь сповістити це мені, — попередив Єремія.

Але я вже біг вслід за Святошею та отроком. Як і того разу, перестрів по дорозі келійника і послав його сказати, що Святоші і справді біля воріт нема, а сам подався вниз, до печер. Ноги мені тремтіли, і так само дрібно посмикувався в роті язик.

6

Я йшов по темних сутеренах, освітлюючи дорогу скіпкою, минув келії затворників і почув, як вони вовтузяться в своїх ямах: не кожен із них світло палив. Попереду чувся скрегіт лопат — щось там копали. Ще здаля побачив я темні, лахматі постаті: було їх три, а хтось четвертий копав. Зрештою дві постаті зворухнулися, нахилилися і наче вклякли. Тільки дійшовши до них, я побачив, що укляклі — це Святоша й отрок

і нагрібають вони в міхи землю. Копав Марко-печерник, якого було приставлено у нас могильником, а четвертий, котрий стояв незрушно і спостерігав дійство, був Лаврентій, який біснуватих смиряв, а згодом також став затворником.

Святоша струснув лантухом, а я йому завдав. Князь хекнув і поспішив до виходу — довелося йому йти в цілковитій темені. Отрок кинув і собі лантуха на плечі і побіг за Святошею.

— Що тут діється? — спитав я наче байдужно.

— Оце і я дивлюся, що воно діється, — відказав Лаврентій.

— Могилу мені князь замовив, — озвався з ями Марко.

— Собі чи кому іншому? — спитав я.

— Та от друзяці своєму, — засміявся Лаврентій, і ми притихли, бо Святоша вже повернувся з порожнім лантухом. За ним прискочив отрок, і вони знову почали нагрібати руками викопану землю.

— Про смерть уже думаєш, брате Миколо? — спитав я.

Святоша звів забруднене землею лице. В нерівному світлі свічок його очі заблимотіли.

— Хочу обірвати останню нитку, що в’яже мене зі світом, — поважно сказав він.

Всяко можна зрозуміти цю відповідь, і ніхто з нас до ладу тоді її не зрозумів: ми лишень похитали співчутливо головами.

Святоша знову пристукнув об долівку мішком, а я йому завдав. За ним, як тінь, беззвучно побіг отрок. Маркова лопата тим часом ударилася об щось тверде.

— Еге, братове, — сказав Марко-печерник, вилазячи з ніші і тримаючи в руках жовтий череп. — Тут уже було когось поховано.

— Це Прохор-лободник, — сказав Лаврентій. — Той, що із лободи хліб пік.

— Чому його так безпошанівно закопали? — спитав Марко.

— Це ти в Єремії спитай, — позіхнув, хрестячи рота, Лаврентій. — Єремія бозна-відколи тут.

— В цьому місці годі копати могилу! — сказав Марко.

— Чому ж? — знову озвався Лаврентій. — Лободника нижче закопай, а нагорі хай буде цей.

Тоді глянув я на Марка-печерника, і мороз поза шкірою мені пішов: страшними, широкими і чорними очима він дивився, а голос, яким він заговорив, примусив нас здригнутися. Навіть Святоша з отроком зупинилися в темряві.

— Прохоре-лободнику, — сказав Марко. — Скажи, чи не важко тобі буде тримати на собі прах ще одного брата?

Глуха тиша зависла в печері. Німо дивився череп, шкірячи зуби, порожній і глухий. Я втер піт із чола, а Лаврентій ледь помітно всміхнувся.

— Він зволяє, — урочисто сказав Марко-печерник і бережно поніс черепа назад у яму.

Тоді зворухнувся зі свого місця Святоша й пішов до нас, а за ним, як тінь його, рушив нечутно отрок.

7

Вони стояли перед викопаною нішею, нас Святоша попросив віддалитися, що ми вчинили про око, бо зупинилися неподалік, відтак прослухали дивну їхню розмову.

— Хто з нас більше бажає цієї могили? — спитав різко Святоша.

— Могила кожному неприємна, — відказав отрок, — але ти, князю, живи, а мене тут поклади.

Зависла глибока тиша, і ми намагалися тихіше дихати, щоб не злякати цих двох.

— Хай буде, як хочеш! — урочисто проголосив Святоша. — Тобі принесуть сюди все, що потрібно для постригу. Лишайся тут.

Він пішов, і ми почули, яка важка його хода: кроки голосно розлунювались у темряві.

Отрок тим часом заплакав. Він плакав, схлипуючи, як дитина, і я раптом жахнувся: незбагненною любов’ю палав цей чоловік до Святоші. Ні я сам, ні брати по обителі мої, які стояли побіч мене і зацікавлено повитягали шиї, дослухаючись до того плачу, не були здатні на таку любов. Кожен з нас ніс свій хрест, траплялися навіть такі, що ділили з ближнім покуту, але

хто з нас пішов би заради іншого в могилу? Мені жаско стало в цій темені, я тоді ще не думав, що прийде час і сам зійду сюди, щоб зачинитися отут заради оцього писання; тепер здається мені, що доля моя з отроком Петром подібна: він пішов у темінь в ім’я любові своєї, і я пишу все це також в ім’я любові. Він покладе тут свої кістки, щоб потім якийсь новий печерник вийняв його черепа із землі і розглядав при світлі скіпок, а я вчинив так само: хтось, може, колись вийме із землі цей пергамен і прочитає. Ми обоє згодилися на небуття, бо нас святими в цій обителі не назвуть, а нашим мощам не вклонятимуться. Вклонятимуться радше комусь такому, як Святоша чи Єремія, Марко чи Лаврентій. "Ось він, справжній подвиг, — подумав я тоді, — згодитися на небуття, згодитися на вічну тьму заради високого вогню, підтримувати який у грудях ми все-таки дерзаємо". Я слухав плач приреченого і плакав сам: хто зна, може, саме в той момент у мені проклюнулось щось таке, що потім стало непереборним бажанням і собі запалитися вогнем. "Ніколи не осуджуй, — сказав я тоді подумки, — а спробуй спершу зрозуміти!"

Марко— печерник від нас відійшов, а ми з Лаврентієм лишилися чекати. Відтак зійшли в печеру Никін-ігумен, Пимен-пісник, Ісая, Єремія Прозорливий, Ісакій-печерник, Агапіт-цілитель, Григорій-чудотворець, Микола, що став потім єпископом Тмутаракані, Нестор, що літописа написав, Григорій, творець канонів, Теоктист, що став потім єпископом Чернігівським, Полікарп, що Патерика потім склав, Онисифор, а з ними і сам Святоша. Кожен тримав у руці по свічці —несли вони з собою євангеліє, свиту, мантію, кукіль і все, потрібне для постригу.

— Хочеш бути пострижений? — спитав ігумен отрока, і ми побачили, як знову заплакав Петро.

— Господь покликав вас здійснити бажання мого серця! — сказав він.

— Брате! — озвався Єремія. — Припадаючи до цього святого жертовника і до святої дружини цієї, чи хочеш увійти у великий чернечий образ?

— Хочу, — сказав тихо Петро.

Тоді вони зробили все за приписом і за чином. Потім постригли його і надягли на нього мантію та кукіль і заспівали всі разом. Був то чудовий, сумний і величавий спів, бо тут, у печерах, голоси стали удвічі лункіші, а обличчя у світлі свічок були удвічі урочистіші. Я ж плакав, стоячи за спинами в цих достойників, бо мені почулося, що це відспівують живу святу душу, яка вже не уздрить неба й сонячного світла, бо не урочистий чин я тут прочував, а поховальний. Відтак побачив я обличчя отрока, якого тепер названо Данилом: воно вже не було залите сльозами, а мало в собі щось таке, що я бачив колись в обличчі того біснуватого, котрого лікував Лаврентій: очі його були незмірно розширені, болящі й скорбні. Світло від свічок падало, на нього; воно раптом засвітилося і стало безтінне. Дивилося на мене це лице, наче з образа зняте, і мені під горло іржавий клубок підкотився. "Ось він, — подумав я, — болящий і скорбний!"

Тільки Святоша не бачив тихої осяянності, якою цвіло обличчя його найвірнішого слуги й приятеля: погляд його лишався чорний і каламутний. Вуста його шепотіли молитву, а руки нервово сплітали й розплітали пальці.

Ігумен запалив свічку і подав її брату Данилу.

— Хай не згасає ця свічка сорок днів і ночей, — сказав він.

Вони розвернулись і пішли, волосся ж постриженого узяли з собою, зав’язавши у хустці.

8

Три місяці день у день, ніч у ніч перебував брат Данило в безперервному плачі. Ми приходили і якомога втішали й молилися за нього, але він не приймав нашої втіхи: сльози текли й текли з його повік. Недавно свіжий, круглий його видок пропав навіки, отрок худнув і занепадав, тільки ясні очі світилися добрим та чистим вогнем. Незабаром лице його пожовтіло й помертвіло, ніс загострився, а борода, якою обріс, була рідка й сива. За кілька місяців перетворився він на старця: лоб покраяли глибокі й густі зморшки, а руки висохли, як мощі. Святоша ні разу не відвідав свого слуги й приятеля, був-бо зайнятий ненастанним плетінням кошиків. Велику партію таких кошиків закупив брат його для уміцнення стін: в них насипали землю і вкладали рядами. А що кошиків поменшало, не мав спокою Святоша, та й ті служки, що возили йому лозу. Починав роботу зі світом сонця, а кінчав, коли в темряві годі побачити пруття... Приходило до воріт по ті кошики багато киян — слава про них розійшлася далеко. Тільки коли знову наплів їх стільки, що заставив ними по обидва боки дорогу і тим начебто нові ворота учинив, згадав Святоша про брата Данила. Звівся, обтрусив з колін уламки лози і, ледве соваючи ногами, — заклякли вони йому від безнастанного сидіння — почвалав до печер. Я саме вертався в той час із міста, бувши посланий ігуменом задля монастирських оборудок, тож наспів саме на той момент і зумів увійти в печери вслід за Святошею.

Він ішов зі свічкою в руці, а я безшумно простував слідом. Сховався в тому ж таки відрозі, звідки дослухався до розмови князя з отроком разом з Марком та Лаврентієм, і зміг почути кожне слово, мовлене цими незвичайними двома.

Святоша підійшов до отрока і почав пильно його роздивлятися.

— Брате Петре, — назвав він Данила першим іменем. — Хочеш, я візьму тебе з собою?

Отрок ледве звівся зі своєї убогої постелі. Вони стояли один супроти одного. Петро заплакав.

— Чого плачеш безперервно, брате? — спитав Святоша глухим і понурим голосом, але отрок не відповів.

— Чи ж хочеш, — повторив князь уперто, — я заберу тебе з собою?

— Хочу, щоб ти відпустив мене, — все ще плачучи, відказав Петро. — Хочу вмерти за тебе. Ти ж бо за мене молись.

Я не міг дивитися на те обличчя: було воно чисте й навіть рідка, сива борода його не потворила. Гарний і стрункий отрок стояв перед колишнім князем.

Святоша мовчки розглядав свого мимовільного брата по обителі: був він понурий.

— Дерзай, брате, і будь готовий, — сказав зрештою. — Через кілька днів відійдеш до господа.

Він скрипнув зубами, як робив це завжди, згадуючи своє колишнє життя, повернувся й подибав назад; адже коли входив я в монастирські ворота, саме приїхав віз, повний лози, й треба було Святоші знову сідати до кошиків.

З тої хвилини висохли сльози на виду у Петра-Данила, він став тихий і покірливий. Наступного дня причастився тайн безсмертних, ліг на постіль свою, оправив одежу, простяг ноги і, не чекаючи реченця, що його проголосив Святоша, віддав душу у руки господа.

Я ж, раб божий Семен, був при тому присутній і перед смертю спитав у блаженного, чи не хоче він побачити когось із братії. Він похитав заперечно головою, з чого я зрозумів, що він таки зцілився від любові своєї надмірної, хоч душі не осквернив. Коли ж закрив я йому очі, то не зміг стримати сліз і проплакав над ним якийсь час, наче над рідним.

Відтак вийшов нагору. Був тоді душний літній вечір, небо блідо світилося вгорі, і пливло там кілька майже розлізлих хмар. Я упрів, поки підіймався під гору: повітря було застигле й гаряче, і я задихався. Вгорі я довго перепочивав: піт тік мені по скронях, а волосся змокріло. Захід неба було затягнуто каламутною плівкою — саме так збиваються і громадяться дощові хмари.

Я пішов до воріт і здалеку побачив Святошу, який плів та й плів кошики. Все обличчя його теж було залите потом.

— Ваш приятель і брат, — сказав я тихо, — тільки що спочив!

— Га! — вражено повернувся до мене Святоша.

— Ваш приятель і брат, — голосніше промовив я, — тільки що спочив!

Він подивився на мене темним нетямкуватим поглядом, а тоді оголив темні, попсовані зуби.

— Це значить, брате Семене, — сказав радісно, — що я вже не маю з цим світом ніякісінького зв’язку.

Він схилив голову на плече, а на його вустах заграло щось схоже на усмішку. І я раптом позадкував від нього: мертве обличчя перед собою побачив, жовте й нерушне. На ньому просихав піт, а знерухомілі очі дивилися як скляні.

_____

1

У його келії стояла пічка, на якій постійно щось варилося, стіни було обпоясано полицями, де стояло безліч слоїків. Маленький чернець, зігнутий у попереку, з малою клинцюватою борідкою і зморщеним хлоп’ячим лицем чатував над горщиками. Він виходив із келії тільки на служби божі, а після заутрені, коли всі ішли спочивати, брав лантуха під пахву, впускав у кишеню ножа і дріботів за монастир, блукаючи по кручах і нарізаючи в мішок лободу. Потім кидав мішка на згорблену спину і дибав у келію, де розпалював вогонь, і знову в нього все кипіло і шкварчало; він нюхав, змішував і куштував якесь химерне вариво. Не ходив уже у трапезну і навіть хліба не їв, крім проскури, не їв і овочу. Сидів тільки годинами посеред келії і розтирав своє зілля, спершу макогоном, а тоді руками, а що поклав на себе обітницю мовчання, то й не балакав ні з ким. Часом цікаві ченці прикладали вухо до його дверей чи вікна, щоб почути, чи не балакає він сам із собою, але в келії завжди стояла мертва тиша, тільки вряди-годи чути було шелест зілля й булькотіння в горщиках. Узимку він ходив по келіях братів по обителі і вигрібав із груб попіл — це йому навіть клалося за обов’язок, з дерева він випалював смолу і змастив нею всю келію, через що була вона в нього лискучо-чорна. Підглядачам, навіть Єремії, а

він завжди не в міру цікавий, не зовсім зрозумілі були ці заняття карлика-ченчика.

Ніхто не знав, що замислює Прохор і що думає, ніхто і в очі не міг йому заглянути, бо коли дибав він до церкви чи по лободу, то не дивився просто, а тільки в землю і мав через те такий самозречений вираз, що дехто із надмірних пісників згоряв від заздрості. Одну тільки думку виразно вимовив він, ще коли не клав на себе обітниці мовчання: її потім часто повторювали, та й не була це його думка, а євангельська:

— Гляньте на птиць небесних, вони не сіють, не жнуть, не збирають у житниці, але отець наш небесний живить їх.

Може, через це не був байдужий Прохор до птахів. Коли чув над собою шелест крил, забував про свою згорблену спину, а зводив догори клинцювату бороду і довго стежив за льотом пташки. Зрештою, птахи й не боялися Прохора — це на його келії поклав був гніздо чорногуз. Розказували, хоч я мало в це вірю, що коли виходив уранці Прохор по лободу (а заготовляв він її на рік, висушуючи), прилітав до нього на горби чорногуз, і вони разом блукали по стежках: саме в ті хвилини Прохор порушував обітницю мовчання, бо таки розмовляв з птахом, а той у відповідь кляцав дзьобом, начебто і справді вели між собою бесіду. Всюдисущий Єремія був тоді ще молодший, він підповзав до тої дивної пари, але ж клята птиця починала заздалегідь непокоїтися, через те підлізти зовсім близько до них Єремії ніколи не вдавалося: Прохор хапав мішка і швидко біг від підозрілого місця; чорногуз летів за ним, і отак знову опинялися вони на безлюдді. Коли ж оповів Єремія братії про це несвітське приятелювання людини й птаха, дехто висловив думку, що так із бісом Прохор входить у стосунок і що варто горщики його розбити, а його самого прийняти за біснуватого. Однак Прохор пильно ходив на службу божу і ще пильніше молився, клякнучи і б’ючи лобом об землю. "Окрім того, —

сказав тодішній ігумен, — птиця — твар небесна і не може бути нечистою". Єремія, однак, не заспокоївся, він навіть крадьки заходив до келії Прохора і куштував його відвари, що були у слоїках, — мали вони смак зілля, але запах стояв у келії таки нестерпний. Прохор переварював своє зілля щодня, через це воно в нього не скисало, та в деяких слоїках було й скисле — хто зна, як міг харчуватися тим пійлом сам чернець? А ще було в його келії викопано льох, і ховав там Прохор кільканадцять бочок із попелом, що його збирав узимі.

Дехто з братії не витримував, щоб не зайти до Прохора, приходив, сідав і дивився, але ніколи не дивувався Прохор на гостя. Маючи обітницю мовчання, не вітав, але й не крився перед ним із своїм чудним куховарством — варив, і змішував, і куштував своє вариво, а інколи, бувши в особливо доброму гуморі, простягав горщика гостеві, але мало хто зважувався те пійло покуштувати. Той же, хто куштував, не відчував доброго чи солодкого смаку: простісінький собі смак зілля, однак потім цілий день ходив бадьорий і не бажав їсти.

Обітницю мовчання порушив Прохор у присутності Єремії, котрий сидів у Прохоровій келії і дивився, як той кришить, розминаючи пальцями, лободу; натерши її вдосталь, Прохор пересипав потеруху в діжку і почав поливати якоюсь рідиною з горщика; відтак місив, як пекар тісто, — кулачки в нього були маленькі, але пружкі. Це тривало так довго, що Єремії набридало, і він виходив з келії і не бачив, що ж чинив із лободою Прохор далі. Але якось він хутко повернувсь у келію (погнало його особливе передчуття), і зустрів його на порозі Прохор, тримаючи в руках випечений хліб, який різнився від звичайного тільки тим, що був зелений.

— Від цієї хвилини, брате, я знімаю з себе обітницю мовчання, наказав зробити мені це янгол, котрий із неба

спустився. А хліб оцей дарую, брате, тобі, за те, що найчастіше розділяв самоту мою і бавив мене, додаючи серцеві осолоди.

Він приклав руку до грудей, в другій була хлібина, і вклонився Єремії, який узяв хліб і підніс до обличчя, щоб поцілувати. Пах той дивно: тепло й ніжно, наче квітка якась. Єремія поцілував хліб, а відтак відломив шматок. Ніжно й тепло запахло по всьому покої: був той хліб як справжній, Єремія поїв його всмак. Незвідь-чому, коли їв Єремія той хліб, привидівся йому теплий, росяний ранок, залитий сонцем, — саме той, коли Прохор блукав по горбах із своїм чорногузом, а Єремія крався за ними слідом.

— На неораній землі несіяний хліб мені виріс, — сказав урочисто Прохор.

Він узяв ще одну хлібину і вийшов надвір. Звів клинцювату борідку і покликав дивним голосом. Відтак злетіли до нього чорногуз із чорногузихою і кілька молодих чорногузенят, і почав він скормлювати їм хліб — їли птахи охоче. Але коли вийшов із келії Єремія, злякалися птахи і полетіли на дах, невдоволено заклекотівши. Натомість прилетіла зграйка дрібних птахів і почали на льоту вихоплювати у Прохора з рук крихти, здійнявши неймовірний вереск і писк, сам же Прохор всміхався блаженно, а його лице ще більше подобало на хлопчаче. А ще було в той день велике сонце, в його сяйві все зело сміялось та лискотіло, як і річка, яку видно було звідси. Єремія стояв на ґанку і їв хліб — у ту незабутню мить він раптом полюбив небо, сонце, лиснючу річку і маленького згорбленого чоловічка, оточеного, наче хмарою, птахами. Чорногузи на даху збуджено стукотіли дзьобами — відчуття гарного і великого свята навідало тоді Єремію.

— Ти, брате, чудо сотворив! — сказав він Прохорові, і той засміявся задоволено.

— Це ввечері приходить плач, — мовив він, радісно поблискуючи очима, — ранок торжество нам несе!

Він подибав у келію, взяв ще дві випечені хлібини і, зігнувшись, бо мав спину згорблену, подибав до ігуменової келії. Йому зустрівся Нестор, той, що літописа написав; Прохор вклонився йому і подав хлібину, сказавши:

— Мені сьогодні велів янгол зняти із себе обітницю мовчання. На знак цього візьми собі хліб і спожий на здоров’я, бо сказав мені янгол: "Душе, багато добра в тебе відклалося за довгі годи! Покійся, їж, пий і веселися!"

Нестор приклав руки до грудей навхрест, вклонився Прохорові, тоді взяв хліб, поцілував і відломив із нього шматок; Прохор же пішов далі, сяючи ясною усмішкою і радіючи, як дитина. Єремія з Нестором пішли за ним слідцем, пощипуючи по дорозі хліб, і отак разом зайшли до келії ігумена. Прохор низько вклонився ігумену і сказав радісно:

— Мені звелів янгол, отче ігумене, зняти із себе обітницю мовчання.

— Як це сталося? — спитав ігумен.

— Він прилетів до мене у вигляді птаха. Сів і заспівав чудову пісню. Я зрозумів її...

— А може, то був тільки птах — не янгол?

— То був янгол, — впевнено сказав Прохор. — Бо саме цього ранку мені вдалося спекти хліб із лободи.

Він подав ігуменові хлібину, і була вона як справжня, тільки зелена.

— Як це тобі вдалося? — спитав ігумен.

— Я розтирав лободу руками, — смиренно сказав Прохор. — А потім залив водою і замісив, як тісто. Оросив те тісто власним потом, і воно почало сходити. Зійшло за півгодини і ще за півгодини випік я хліб...

— Переведемо тебе до пекарні, — сказав ігумен, відламавши і жуючи хліб. — Це добрий і пожиточний хліб. Служки збиратимуть лободу, а ти пектимеш. Прислужився ти собі, прислужися і братії.

— Це справді так, — сказали в один голос Єремія і Нестор. Тоді заплющив Прохор очі, а по обличчі його перебігла тінь.

Він зітхнув скрушно й похитав головою.

— Я був би щасливий, отче, — сказав він із сльозами на очах. — Але можу тільки п’ять хлібин за день випікати.

— Чому ж п’ять?

— Таку силу дав мені господь...

2

Був у той рік великий голод, люди поїли собак та котів, терли кору дерева і заспокоювали так шлунки. Саме в цей рік прийшло на вулиці Києва дивне знамення. В одну із літніх ночей стояв на вулицях тупіт, начебто бігали там коні, а

насправді то рискали, наче коні, біси. Всі позачинялись у своїх будинках, але не спав ніхто, за вікнами звуки музики лунали: грали на сопілях, гуслях і били в бубони. Танцювали й гукали, підстрибували й гухали, співали пісень сороміцьких, чути було жіночий вискіт, і годі було вгадати, чи вискотіли перелякано, чи захоплено. Хто ж був сміливіший і поткнувся на вулицю, на того нападали біси і об’їдали з живого тіла, а з кісток робили свистілки і свистіли так, начебто світ мав рушитися. Люди сиділи, міцно позачинявшись у домах своїх, і, хоч у двері їхні стукано й кликано голосами сусідів та родичів, ніхто не осмілювався відчинити.

Того ж таки року висіявся кам’яний дощ і стояла серед неба мітла. З’явивсь у Києві волхов, який передрікав загибель світу, але його було посаджено у кліть.

Того ж таки року під осінь на вулицях з’явилося безліч мишей. Було їх так багато, що, коли переходили вони, вся земля покрилася сірими клубками, а кого застали в дорозі, той мусив притьма тікати, бо гризли вони немилосердно ноги коням і людям. Якийсь час можна було пересуватися по вулицях тільки з допомогою високих палиць, посередині яких набивано приступки — в той спосіб ходили раніше тільки в часи великої негоди. Чавили тими палицями мишей, бо де не ступали, там на мишу натрапляли, а тіла своїх загиблих мишва відразу пожирала. Вся та нечисть накинулася на сховища і за короткий час пожерла всі сховані й закопані припаси, прогризаючи навіть грубі колоди, проточуючи їх дірками, наче просвердлувавши. Настав відтак великий голод, і смерть налягла на людей.

Прохор продовжував своє діло, збираючи лободу. Виходив він із лантухом спозаранку, і вслід за ним вилітав чорногуз. Блукали вони по зарослих лободою горбах. Прохор різав лободу, а чорногуз поклепував дзьобом, стережучи його, а

може, щось йому розповідав. Тоді говорив щось до чорногуза Прохор, і розмови ті назавжди лишилися таємницею, навіть Єремія не міг прокрастися до них близько й послухати їх: чорногуз був надто чутливий. Вряди-годи підкидував він дзьобом, і в повітрі змелькувала миша — чорногуз їх ковтав за ранок безліч. Прилітали на ті горби й чорногузиха з великими уже чорногузенятами і живилися вони там мишвою, оберігаючи в такий спосіб Прохора.

Розказували, що вивів мишей із Києва один сопіляр. Він заграв на сопіль і рушив із міста, а за ним посунули всі мишачі полчиська. Вони пропали так само, як і сопіляр, і вже ніколи не було на місто такого страшного нашестя. Сам сопіляр був київський житель із Подолу, і юна його жона очі за ним виплакала: лишилася-бо вдовою у вісімнадцять літ. У них померла в те літо дитина, і, оповідали, саме відчай і жаль надав сопілярові такої великої сили.

Прохор випікав уже десять хлібин, клав їх у мішок і йшов на Гору продавати той хліб. Гроші брав за хліб золоті; все. одно: хліб виривали йому з рук, а хто їв, не міг надивуватися із зеленого його кольору і чудового смаку.

Прохор уже випікав п’ятнадцять хлібин, коли застукав у його двері незнайомець, що так скаламутив потім його життя. Він стояв на порозі, височенний і худий, аж почорнілий, дивився на маленького ченчика, що постав у дверях, з якоїсь незбагненної висоти, і був настільки вищий від Прохора, що тихо мовлені його слова спершу не були Прохором почуті.

— Кажи голосніше, чоловіче добрий! — задер до нього бороду Прохор.

— Я взнав про твоє чудовне уміння, — сказав голосніше чоловік. — Навчи його мене, хочу рятувати тих, хто з голоду вмирає. З чого це ти робиш хліб?

Прохор ще вище задер бороду, хотів пильніше розгледіти чудного пришельця. А він і справді був дивний, височезний і худий і мав здоровенні очі, які світилися чи смутком великим, чи ласкою ще більшою.

— З лободи я роблю той хліб, — проказав скоромовкою Прохор. — Із лободи, лебедику! Через це він і зелений.

— Гаразд, я теж почну його пекти, — сказав чоловік несподівано тихим при такому зрості голосом. — Моя родина майже загинула, може, ще жону і сусідів урятую.

Він пішов на ті горби, на яких збирав лободу Прохор, і нарвав того зілля стільки, що коли ніс його, то на лободину гору скидався. Прохор вийшов за монастир подивитися, був він зачудований з тої лободиної гори, а коли висловив щодо того здивування Єремія, похитав Прохор скрушно головою і сказав:

— Бачиш, у нього родина загибає, а грошей, щоб купити хліба, катма.

Він змахнув із ока сльозину і подибав назад до своєї келії, а Єремія відчув раптом такий жаль, що не знав, де дітися. Може, тому пішов услід за чоловіком, котрий так його здивував, хоч знав напевне: не допоможе йому нічим.

По вулиці їхав високий віз; сидів на ньому візниця, б’ючи у клепало. З домів виносили померлих і клали, наче колоди, на полудрабки. Чолов’яга з лободою спинився і заплакав, дивлячись на все те.

Єремія побачив його крізь розчинені двері. Видно було спину, чоловік зігнувся і розтирав лободу. Єремія зайшов у двір.

— Доброго вам здоров’я, — привітався він. — Що це ти робиш, чоловіче?

— Хліб із лободи хочу зробити, — сказав чоловік, повертаючись до Єремії. — Жінка он у мене вмира, та й сусіди на ладан дихають.

— Не зробиш ти хліба, чоловіче, — сумно сказав Єремія.

— А той же робить! — вигукнув чоловік.

— Він секрет знає, — сказав так само сумно Єремія. — А секрет свій пильно хова! Ходім подивимося!

Чоловік устав. З колін йому посипалася на землю лобода. Вони вийшли з двору і стали біля паркану, що проїхав повз них страшний віз. Візниця, однак, сидів на ньому спокійно. Помахував батіжком, згорбився, а з-під солом’яного бриля визирали ясно-сині очі.

— Половину цих людей, — хитнув чоловік, — я знаю. — Мої то добрі друзі й приятелі...

В той день Прохор випік вісімнадцять хлібин: п’ятнадцять пухких і високих і три низьких і темних. П’ятнадцять він уклав у лантух і подибав із ними у місто, а три лишив на столі.

Єремія з чоловіком зачекали, поки вийде Прохор із келії. Чоловік сів на колодці, зігнувшись, а Єремія стежив за дверима Прохора. Малий дідок постояв на порозі і роздивлявся,

поводячи бородою. Над головою в нього радісно клекотіли чорногузи.

— Для чого бог вділяє таємниці людині, яка тільки собі на добро працює? — спитав зі скрухою чоловік.

— Шляхи господні хто пізнає? — сказав Єремія.

Прохор уже дибав по стежці, несучи на горбі лантуха з хлібом.

— Пора! — сказав Єремія, і вони пішли до Прохорової келії.

Вздовж стін стояли на полицях зав’язані й засмолені слоїки, в кутку вони побачили бочку із попелом, а на столі лежало три хлібини. Чоловік кинувся до тих хлібин і відломив шматок. Хліб був гіркий, і не міг його чоловік з’їсти. Єремія засміявся.

— Не дбай! — сказав він. — Це хліб несправжній. На от, запий оту бридоту!

Він простяг слоїка, який стояв відкритий тут-таки, на столі, чоловік жадібно з нього напився.

— Лиши й мені, — сказав Єремія.

Він випив собі: цей напій був схожий на вино чи й мед, і раніше Єремія його не куштував. Дивну музику почули чоловік і Єремія: прийшли до них ситість і радість. В голові у них закрутилося, і вони запосміхалися один до одного, начебто були давніми й безсумнівними приятелями.

— Це мешкання дивне, — сказав, усміхаючись, Єремія. — Щось тут відбувається, не збагнути мені, але не про добро печеться цей дідок, а тільки про вигоду для себе.

— Тоді я, з вашого дозволу, візьму собі два слоїки, — сказав чоловік. — Все-таки хочу врятувати жінку та сусідів.

— Бери скільки хочеш! — сказав Єремія і пішов до виходу, бо перед очима в нього заграли раптом сині й зелені смуги, а солодка втіха ввійшла йому в груди.

Чоловік зняв із полиць двоє горнят, узяв одне під одну пахву, а друге під другу і вийшов із келії. Диво дивне побачив тої хвилі: земля була вкрита квітами запашними, а в кожній квітці сидів метелик того ж таки кольору, якого була квітка. Було тих метеликів так багато, що здалося чоловікові, наче кольоровий сніг із неба сиплеться. Він ступав, тримаючи під пахвами вкрадені горнята, і всміхався на повен рот. Не помітив він монастирської стіни, а перенесло його через неї на крилах. Відтак він і бігти почав. Легко несли його ноги, наче й справді мав крила і ступав не по землі, а по голівках квітів. Чув, як під босими ногами ворушилися в нього метелики, наче дрібна риба в піску, — мчав зі своїми слоїками, а в грудях у нього все співало: знав, що вже достеменно врятує жінку свою та сусідів.

Зрештою, відчував і інше. Здавалося, став він будинком на сто помешкань і в кожному з тих помешкань грала сопіль. Бачив він землю, квітом устелену, але сум із його грудей не пропадав.

Чоловіка із горнятами побачив Прохор і завмер від зчудування: ішов той по вулиці, височезний, як дерево, усміхався широко і похитувався, наче п’яний. Під пахвами в нього примостилося по слоїку, які Прохор миттю впізнав, тож

відразу зрозумів він причину пришельцевої веселості. Скрикнув тоді тонко Прохор і кинувся на велетня, підскочив високо і вдарив його межи очі.

Здалося чоловікові, що то чорний птах ударив його межи очі, і впав пришелець, розкинувшись на дорозі.

— Щоб ти мені ніколи не заходив до келії! — зашипів над ним птах, а чоловік, звівшись, простяг до нього руки:

— Змилуйся, пташе! Змилуйся, бога ради! В мене люба жінка помирає, а троє діток уже померло.

Великі сльози потекли по його обличчю, хоч рот все ще безглуздо сміявся.

Маленький, зігнутий у спині ченчик стояв супроти цього укляклого велетня, виставив уперед гостру борідку і сипав на нього сердитими іскрами очей. Тримав він під пахвами свої горнята і задкував, задкував від того укляклого, бо ж і його серце здригнулося — він злякався, що справді може цього високого й чудного пожаліти.

3

Відтоді келію свою Прохор зачиняв, а в чоловіка того вмерла жінка, і він виніс її та й поклав на воза, з якого брязкало щодня калатало. Він заніс на той віз кількох сусідів, з якими приятелював, тоді звів підборіддя і, світячи сухими, палкими очима, пішов просто в монастир. Став насупроти Прохорової келії і стояв так довго, аж доки не вийшов ченчик на ґанок. Прохор злякався того зведеного підборіддя та сухих, палких очей і позадкував. Але згадав, що вибрався на службу

божу, тож мусив обов’язково пройти біля цього велетня, хоч йому від того аж п’яти морозило.

— Вони померли, — сказав чоловік. — Прийшов сповістити тобі це, бо ти б міг їх урятувати...

Прохор звів до пришельця бороду і стояв, дрібно тремтячи.

— Я не прийшов тобі мсту віддавати, — сказав тим часом пришелець. — Я прийшов умерти коло твого порога.

— Я візьму тебе в слуги до себе, — заговорив раптом швидко Прохор. — Роботи в мене небагато, тож виживишся. Одне тільки треба зробити: іди й розкажи про свій учинок ігумену. Скажи йому, що хотів украсти в мене хліб і який ти хліб у мене знайшов. Чи добрий то був хліб?

Пришелець похитав головою, і його очі пригасли.

— Про те, що ти вкрав у мене ще й слоїки, не кажи! — мовив Прохор. — Це я тобі вибачу, ігумен хай за хліб украдений вибачить!

Тоді побачив пришелець, як він оповідав пізніше Єремії, всі любі лиця близьких і рідних своїх, приятелів і друзів, усіх тих, що потрапили на страшний віз, — запеклося йому в грудях серце, бо досі надто м’яке й болюще воно в нього було, запеклися сльози йому в очах, бачив-бо перед собою дорогу, а по дорозі їхало вже кільканадцять возів, ущерть закладених померлими. І біль, як пташка, вирвався з його серця і став стогоном, полетівши, як пташка, туди, на дорогу страшну, із страшними возами, і пташка заспівала смутно, бо народилася в доброму серці. Нічого цього не побачив і не зрозумів Прохор, він думав тільки про те, що в цю хвилину великої милості

удостоїв пришельця, і послав до бога звістку про свій учинок, зміркувавши, що йому це колись зачислиться.

— Коли повернешся від ігумена, — мовив зовсім розщедрілий Прохор, — я дам тобі ковтнути напою, якого куштував...

Ігумен цій історії не повірив. Він відпустив гріхи чоловіку, що каявся перед ним зі сльозами на очах, а коли той пішов, покликав Єремію.

— Сходи і візьми у Прохора таємно одну хлібину, — наказав він.

Єремія прийшов до Прохора і побачив нового слугу. Той сидів навпочіпки біля келії, дивився перед собою широко розплющеними очима і блаженно всміхався. Єремія підійшов зовсім близько і заговорив до слуги, але той не чув його і не бачив. Провів перед очима у слуги п’ятірнею, але той не побачив п’ятірні. Погойдувавсь, усміхався і наспівував щось легенько..

Єремія переступив поріг Прохорової келії. Було тут сутінно, але ченця не побачив.

— Брате Прохоре! — гукнув він.

У бовдурі свистів вітер, було в той день по-осінньому холодно. Та й осінь уже ступала на землю. На столі лежало дві хлібини, і обидві темні, як земля. Єремія всміхнувся і взяв одну із них. Прохорів слуга так само сидів навпочіпки, тільки тримав він тепер перед собою простягнуту долоню. Обличчя його ясніло від усміху.

— Де брат Прохор? — спитав Єремія.

Слуга не відповів: не чув його й не бачив.

Тоді пішов Єремія до ігумена, і вони розламали взятий хліб. Був гіркий, як полин, але Єремія не висловив ігумену свого сумніву, адже той хотів зараз чуда.

— А тепер, сину мій, — сказав ігумен, — хай принесе мені хліб сам Прохор.

Але Прохор уже й сам переступав поріг ігуменової келії: під пахвою у нього була хлібина.

— Хтось зайшов до моєї келії, отче ігумене, — сказав він, взявши благословення, — вкрав у мене хлібину. Цю останню я вже ношу з собою.

— То вгости, коли твоя ласка, нас нею, — м’яко сказав ігумен. — Про твій хліб почали казки розповідати.

Вони дивилися один на одного: ігумен та чернець з виставленою вперед гострою борідкою. Прохор вийняв хлібину з-під пахви і повільно її розламав. Хліб був зелений, але пахнув чудово і на смак був солодкий, наче мед.

— Як це ти зробив? — спитав ігумен.

— Я розтирав лободу руками, — смиренно сказав Прохор. — Тоді залив водою і замісив...

Він повторив слово в слово те ж таки, що й раніше. Ігумен пильно подивився на Прохора, але той витримав його погляд.

— Не тримай у душі сокровенного, — нарешті сказав ігумен. — Інакше гординя тебе пожере...

4

Цю історію написав я, раб божий Семен, розпитавши про все у ветхих деньми ченців, але найбільше мені оповів про Прохора Єремія. Той служка став його добрим приятелем і багато чого розказав йому про себе й Прохора. Сам я не бачив всього того на власні очі, через що не можу засвідчити, чи так воно й було: забагато тут такого, що на Єреміїні казки скидається, адже той з найпростішої речі робив щось несвітсько-прикрашене. Оповів я цю історію й Полікарпові, і він записав її до Патерика так, щоб вона повчала і наставляла. Я ж записав усе, як чув: коли комусь випаде прочитати ці записки, хай поцінить їх, як захоче. Я бачив увіч тільки череп Прохорів — це було тоді, коли Святоша ховав живцем свого побратима: був той череп землею наповнений і оповісти своєї таємниці не міг. А, очевидно, знав брат Прохор чимало сокровенного, однак забрав те сокровенне з собою в могилу, через що й закопали його, а не поклали, як угодника, відкрито в раці: гординя, мабуть, жила у Прохоровім серці."

Єремія ж твердить, що заграваб Прохор із бісом, і те, що він чинив, не чудо, а звичайні бісівські забаги, він навіть бачив, як один із бісиків танцював на зігнутому горбі ченця, коли той ніс до монастиря лободу. Бісик той був веселий і сміявся, а Прохор під ту хвилю видався Єремії схожий на осла. Цих двох гадок — про чудотворця Прохора чи одержимого бісом Прохора — рівно-важити я не стану, докладу тут тільки ще одну історію про цього незвичайного чоловіка, яку також почув від ветхих деньми старців, а розсудить її належно всевидющий наш бог...

Новий Прохорів слуга часто виходив із келії, сідав навпочіпки, як то бачив його Єремія, і похитувався. Міг він

пробувати в такому стані годинами, а було це тому, що давав йому Прохор того загадкового трунку із горщика. Тоді дивні видива бачив слуга — весь світ йому вкривався барвистим квітом, веселі пташки співали навкруги і літало безліч кольорових метеликів. Коли бачив людей, то ті люди янголами йому видавалися, вони прилітали в це квіткове царство і рвали квіти оберемками. Тоді знову відлітали, грала м’яка, заколислива, музика, і в цій музиці почувалися тоненькі голоси його дітей. Відтак проступали з квітів у смарагдовому повітрі дві голівки — два хлопчики співало печальної, але напрочуд гарної пісні, і, слухаючи той спів, Прохорів слуга плакав.

Прохор у цей час щось варив, змішував і переливав, вогонь гоготів у його пічці, червоні відсвіти грали на його обличчі, а дим, в’ючись під стелею, випливав у бовдур. Прохор шепотів щось нерозбірливе, а може, приспівував чи молився, — Єремії ні разу не пощастило дослухатися до його слів. Часом Прохор виходив із келії, сідав у дверях і бесідував зі своїм слугою, розпитуючи про дітей його померлих і про жінку — слуга оповідав про те одноманітно-печально. Так тривало довго, і ось однієї днини, коли вважав Прохор, що має сидіти слуга одурманений і похитуватися, зайшов той до ченця у келію. Прохор повернув до нього голову і побачив того-таки пришельця, яким був його слуга в час першої їхньої зустрічі: височенний і суворий, а очі палають сухим вогнем.

— Щось сталося? — м’яко спитав у нього Прохор, водночас страх якийсь невідомий прочуваючи.

— Я вже іду від вас, — сказав слуга.

Прохор звів закіптюжену бороду.

— Чим не догодив тобі? — спитав смиренно.

— Я тут у вас нічогісінько не роблю, — сказав, так само зимно дивлячись, слуга.

— Ти рубаєш дрова, ходиш по лободу, чистиш іншим братам печі, — відповів Прохор. — Цього досить для слуги.

— Це замала для мене робота, — сказав чоловік.

— Ти все ще тужиш, — сказав, покивуючи головою, Прохор. — Рідні могили тобі ввижаються.

Слуга хитнув, ув очах його зламався біль.

— Сходи до них, коли хочеш, — сказав так само смиренно Прохор. — Але мені ти потрібний, Лазарю.

— Мені дивно бачити те, що ви тут робите, — сказав Лазар. — Не сховаю, не задля хліба насущного я лишився при вас. Вже давно хотів пізнати секрет того, що робите, але нічого мені не вдалося.

— Колись я, може, оповім тобі про це...

— Ви робите дивні речі. Хліб з лободи... Скільки я не пробував робити й собі таке, нічого в мене не виходило.

Від столу, знизу догори, звідки стриміла закіптюжена сива борода, засміялися очі, затрусилася й борода: Прохор сміявся.

— Я можу робити не тільки хліб, — сказав він, пересміявшись. — Дивися!

Він набрав дерев’яною лопатою попелу з бочки і покропив його рідиною із слоїка. Попіл зашипів і почав згортуватися. За хвилю заблискотіли на лопаті білі кристали.

— Покуштуй, — весело сказав Прохор.

Лазар несміливо простяг велетенську руку і поклав на язика кілька кристалів.

— Сіль! — зчудовано вигукнув він.

— Найсправжнісінька сіль, — знову задер, засміявшись, бороду Прохор. — Всі оті бочки попелу, що я ховаю, — він раптом підморгнув Лазарю, — то для мене не просто попіл. Все це у сіль може перетворитися.

Але Лазар дивився на Прохора так само суворо. Його великі, чорні очі палахкотіли, і було в них щось таке, що мимоволі перервав сміх Прохор і відразу пошкодував, що вдався зі слугою у відвертість. Перетворився знову в малого немічного дідка, аж носа рукавом підтер, і стало його обличчя сумне, а краєчком ока зирив він на двері, в ту щілину, що залишалася, адже двері заступив йому Лазар. Він проковтнув клубок, який застряв йому в горлі, і раптом аж навшпиньки став, так загорівся:

— Ну що ти від мене хочеш іще? Чого дивишся так на мене? Тоді пом’якшав погляд у здорованя, а сухі вуста ледве проказали слова, до яких прислухався Прохор із гострою увагою.

— Велика користь може бути від вас, отче, людям, — сказав він. — Тим, хто умирає від голоду, а таких на цьому світі аж надто. Облагодіяти їх може ваше вміння.

Прохор все ще стояв, звівшись навшпиньки, малий та колючий, і не було вже й іскри в його сивих малих очах.

— Облагодіяти? — перепитав холодно. — А хто коли облагодіював мене? Чи зазнав я в житті цьому хоч від когось ласки?

Тоді зробився зовсім сумний велетень, що стояв біля порога.

— Бо життя у вас неправедне, отче, — сказав він самими вустами. — Не для людей ви живете...

— Праведність не в тому, живеш для людей чи ні. Праведність у тому, чи для бога живеш. А коли я маю на собі це, — він потрусив мантією, — то що може бути промовистіше, для кого я живу?

На ті слова похитав головою Лазар, і вже зовсім не міг витримати навісного погляду Прохор. Знову страх спалахнув у ньому, як вогонь, бо чомусь подумав він, що ось зараз простягнеться до нього величезна рука, візьме за горло, підійме в повітря і задушить.

— І коли хочеш знати, — сказав старець, занозисто підіймаючи бороду, — не люблю я людей. Я й у монастир пішов через те. Злості великі вони творять на землі і в ненависті живуть. Бог їх прокляв, а їхнє життя марнотою назвав.

— Але син божий полюбив саме їх, — сказав Лазар.

— За що його і скатували! — Прохор крутнувся на місці й моторно побіг по келії. — Не думай, хлопче, що ти розумний, а я дурний, що ти добрий, а я лихий. Всі ми одною мірою міряні, і

в кожного душа однакова. Але коли людина у житті упосліджена, коли життя для неї — непорозуміння, не про любов вона думає, а про вічність. Коли не знала вона в світі цьому ласки й добра, не про добро вона думає, а про вічність. Коли не знала вона в світі цьому ласки й добра, не про добро вона думає, а про дочасність. Та крапля, якою я можу облагодіяти світ, надто мала, як малий і я в цьому світі. Вона потоне в морі горя, і потону в тому морі я. А я, брате, не хочу тонути. Я хочу шанувати себе.

Він знову задер занозисто бороду, і заблищали сивим полиском його очі.

— Отож я й кажу, — так само тихо промовив Лазар, і від його погляду Прохорові аж у бублик скрутитися захотілося, — неправедно ви живете. Дивної сили ви удостоїлися, але не воздається вона любов’ю.

Прохор подивився на велетня біля порога вже милостиво. Він сів на ослінця і задивився на грубу, в якій палахкотів вогонь.

— Боюся я, — сказав він просто. — Боюся розкривати людям свою таємницю...

— Чому ж? Скількох би голодних це врятувало!

— Я не один рік прожив на цьому світі, — тим-таки ніяким тоном сказав Прохор. — Боюся я... Бо люди все добре на лихе перевертають!

— Одні на лихе, а інші на добре...

Стояли тоді над Києвом ясно-блакитні дні, і саме в ті дні відчув Лазар, що він уже вилікувався від свого великого горя. Вперше покинув монастир, перед цим відбувши довгу розмову з Єремією, — оповів йому про думки свої і про побит свій у Прохора, — по тому вийшов у місто. Був він ще сумний, і Єремія з любові до нього пішов за ним назирці. Скрізь бігали діти, ходили і їздили люди, все було так, начебто не падав минулого літа на землю страшний голод. Здивовано роззирався навсібіч Лазар, адже там, у монастирі, час для нього зупинився. Підійшов до того місця, де колись був його дім, — хата стояла порожня, а дворище заросло лободою. Він зайшов у хату і довго там пробув: очевидно, сів собі та й сидів. Згодом вийшов із хати і став після того посивілий ще більше і ще більше вихудлий. Сів на ґанку й задумався, аж поки не почулися повільні, обережні кроки.

— Це ти, Лазаре? — сказав сусід. — А ми думали, що помер ти!

— Померли моя жінка і діти, — сказав Лазар.

— Відійшло до бога і в мене двійко дітей, — відмовив сусід. — Цього року на нивах добрий урожай.

Сусід присів коло нього, і вони перебули якийсь час мовчки.

— Із сіллю от зле, — сказав сусід. — Воюються поміж себе князі й не пустили із Галича купців та людей із Перемишля. Така дорожнеча на ту сіль.

— Багато солі в ченця Прохора є, — сказав Лазар. — Піди до нього й попроси.

— Хто це — Прохор?

— Той, що з лободи хліб випікає, — коротко сказав Лазар.

...Він ішов по вулиці, і його вряди-годи окликали люди. Він зупинявся і входив у розмови. А коли хто жалівся, що не має солі, посилав до Прохора.

Дивно виглядав він під ту хвилю. Височезний і суворий, ішов надмірно випростуваний, і ноги в нього наче погано згиналися. З-під шапки виливалося на плечі густе, сиве й кучеряве волосся, і коли він ішов, то розвіювалося воно в нього за плечима. Коли ж балакав, то мова його була уривчаста й коротка, але говорив із людьми напрочуд привітно. На нього навіть озиралися, бо дивну силу й привабливість випромінював. Відчув ту силу і Єремія, здалося йому, що Лазар, після того, як вийшов зі стін монастиря, не просто бідолаха, в якого померла родина, і вже не монастирський служка — якийсь дух особливий зійшов на нього й заповнив.

"Було трохи страшно дивитися на нього, — оповідав значно пізніше мені Єремія, — бо величезна сила прочувалась у його тілі, така сила, що має неземне начало, і я навіть подумав, чи добре роблю, що тягаюся йому вслід. Але я не належав під той час собі. Мені хотілося за ним іти, бо незвичну радість від того відчував. І люди ті, з якими він спинявся перекинутися словом, відчували, певне, те саме: після розмови із ним добра усмішка розквітала на їхніх обличчях"...

Тим часом зайшов він на цвинтар, був той порожній та занедбаний. Лазар обірвав зілля з горбка, який сам був насипав: в горбі тому лежали його діти й жінка. Він молився, б’ючи поклони, згори лилося на нього велике сонце, а по обличчю котилися сльози. Зрештою упав хрестом на могилу і вдарився об землю кілька разів лицем. Після того встав і довго стояв нерухомий, як свічка. Здалося під той час Єремії, що спалахне він і справді вогнем, наче свічка, спалахне і згорить

на цьому місці мертвих: надто великою печаллю був пойнятий. Коли ж повернувся, Єремія не захотів ховатися, а вийшов назустріч. Незвично сіре лице побачив, очі палали несамовито, а груди важко дихали. Лазар не помітив Єремії, а в того не вистачило сили гукнути на нього. Знову пішов по вулиці, вряди-годи спинявся, балакав із людьми, і це тривало доти, доки не наповзли на землю сутінки. Тоді начебто отямився, повернувся різко й дивився, як горить захід. Малинове світло осяяло землю, кинувши багряницю на калюжі й шибки, кинувши малинової барви на обличчя людські, і від того люди начебто погарнішали, особливо жінки, а білі стіни хат засвітилися м’яким фіолетом.

Лазар підняв палицю, що валялась у поросі, й уважно її обдивився. Знову зирнув на захід — його обличчя було м’яке й ніжне. Тоді стріпнув волоссям і швидко пішов у напрямку Золотих воріт. Вийшов з міста, повернувся і тричі перехрестився. Знову пустився по дорозі, яка була залита м’якими сутінками, і той сутінок навіки його з цього світу забрав.

5

Незнайомець уклонився Прохорові до ніг.

— Лихі часи настали, отче, — сказав він. — Князі у сварі і не пускають купців із Галича і людей із Перемишля. Ще вполюємо ми якусь дичину чи риби зловимо, але що та риба й дичина без солі?

Прохор стояв на вступі до своєї келії: малий, згорблений, з виставленою наперед білою клинцюватою борідкою і сердито дивився на пришельця.

— Хто тобі сказав, що в мене є сіль? — спитав гостро.

— Лазар, слуга ваш!

— Де він сам?

— Пішов на цвинтар до своїх рідних.

— У мене нема солі, — сказав різко Прохор. — Попіл у мене є!

— Змилуйтеся, отче! — впав до ніг незнайомець. — Не дам вам золота, щоб віддячитися... в мене від минулого голоду залишилося двоє дітей... Коли хочте, дам вам риби...

Прохорові очі зробилися маленькі й колючі. Він важко дихав.

— Добре, я вділю тобі трохи солі, — після паузи сказав він. — Але про це не має знати ані душа!

— Я принесу вам риби, — зраділо сказав прохач.

— Не треба мені твоєї риби, — різко обірвав його Прохор. — Платою буде те, що триматимеш язика за зубами.

— Клянуся землею і дітьми! — припав до трави обличчям незнайомець.

В той день був Прохор сумний, хоч стояла надворі чудова погода, сонце світило не гаряче, а ніжно, і тихий легіт повівав, а земля плоди на собі зав’язувала. Не запалював Прохор нині вогню, а сидів на порозі келії на старій вербовій колодці.

Дивився перед собою, і вуста його ворушилися. Він знав, що через якийсь час знову прийдуть до нього прохачі...

Новий прохач лежав у нього в ногах, і він дивився на нього з-під приплющених повік.

— Хто тобі сказав, що в мене є сіль? — спитав неквапно.

— Ваш слуга Лазар, — озвався прохач. — Про ваше добре серце він оповів і про щедрість вашу...

— Де ти його бачив?

— Він з цвинтаря повертався.

— Я дам тобі солі, але щоб про це ані душа не знала, — сказав гостро Прохор. — Бо князь забере в мене ту сіль до дрібки.

Стояло серед неба веселе сонце, і день блакитний розливався навдокіл. Пахтіло під цим сонцем зілля, чорногуз спустився із даху й мирно походжав біля Прохора, намагаючись зазирнути йому в обличчя. Старий же начебто не бачив його, дивився на світ з прижмурцем — глибокий смуток відчув, що незвідь-звідки починався і незвідь-що йому ніс.

Зрештою встав, сказав щось тихо чорногузові, і той кляцнув до нього дзьобом. Тоді звів величезні крила і замахав ними, наче вітер на Прохора гонив.

Прохор зайшов у келію, зняв із полиці горня, налив у кухлик зеленої густої рідини і випив. Тепло помалу розтікалося по його жилах, і він змахнув із ока сльозину. Знову вийшов і знову сів на колодку.

Світ довкола нього відмінився. Світ позолотів, і там, де були трава й бур’яни, розквітали квіти. Вся земля була засипана тими квітами, спурхували легенькі кольористі метелики. Ходив там по тих світах чорногуз, тільки мав він тепер людське обличя і чув мав, зачесаний набік, а в дзьобі стриміла сопіль. І дув він у ту сопіль, чудова музика звучала навколо, бо не сам чорногуз Прохорові грав, а всі оті квіти й метелики. Він простяг руку, і на долоню йому сіла синя маленька пташечка. Вона забриніла крильцями і раптом заспівала. Довкола багато було таких синіх пташок, і співали вони тої ж таки пісні, що її вигравав на сопілці чорногуз.

— Видить бог, — прошепотів Прохор, — я хотів пригріти того чоловіка. Хотів його своїм зробити, щоб він полюбив мене. Видить бог, ніхто ніколи мене в цьому світі не любив...

В його ногах уже лежав третій пришелець і, як ті, попередні, просив у нього солі.

— Що це ви завзялися із тією сіллю? — спитав Прохор.

— Велику нестачу у ній маємо, — сказав прохач, і, хоч був це старий, поморщений, аж почорнілий від сонця та горя чоловік, бачив перед собою Прохор чудової вроди молодця.

— Хто тобі сказав, сину, що в мене сіль є? — спитав Прохор завчено і насторожився, щоб не пропустити й слова з відповіді.

— Ваш слуга Лазар, — сказав пришелець.

Тоді Прохор подумав, що недаремно його слуга Лазарем назвався.

— В гною і рубищі лежав він біля мого порога, і я майже не зважав на нього, — сказав Прохор.

— Велике горе він пережив...

— Де ти його зустрів?

— Він ходив по вулицях і розмовляв із людьми. Він і зі мною спинився поговорити. Сказав, що ви добрий і милостивий і що сіль у вас є.

— Це недобре він учинив, — пробурмотів Прохор. — Взнає про мою сіль князь і забере все до дрібки. Прийде до мене ігумен і спитає, чому ховаю я у себе сіль і де її дістав?

— А де ви її дістали? — спитав зацікавлено прийшлий.

— Де її дістав, знаю сам, — відказав Прохор і пішов, щоб винести прибульцеві солі.

— Тільки язика за зубами тримай, — попросив він несміло. Після того приклався до іншого слоїка, і світ його із барвистого став чорний. Стояло в чорному небі сіре сонце, трава і квіти втратили барви, синє повітря стало оксамитно-непроглядне, а чорногуз не тільки чорні плями мав на тілі, а почорнів від голови до п’ят. І був у нього не дзьоб, а змія звивиста, і змія та вигиналася й сичала на Прохора, який тишком сидів на вербовій колодці, маленький, як палець, і тільки похитувався, а в далекому куточку його недавно світлого мозку росла тільки одна-однісінька гілочка з одним-однісіньким зеленим листком і з одною білою як сніг квіткою. Сиділа на тій гілці одна-однісінька пташка і співала тої-таки пісні, що недавно насвистував йому його приятель вірний — чорногуз.

— Нема добра у світі, — бурмотів Прохор. — Нема любові та вірності. Немає віри, немає надії. Всі тільки чорні сітки виплітають — хочуть зловити у них одне одного, і триватиме так до кінця.

Тоді й підійшов до нього Єремія і присів поруч на колодку.

— Ким ти був до чернецтва, брате? — спитав він у Прохора.

— Сином багатих батьків, — сказав Прохор. — То був страшний, страшний і потворний світ. А знаєш чому? Я не міг у ньому ні купецтвом займатися, ні шолом на голові носити, ні ремесел навчитися. Нічогісінько я в ньому не міг. Тому й позбутися його захотів. Здавалося мені, що світ недостойний пізнання.

Вони сиділи якийсь час мовчки. Вечірнє сонце освітлювало їх й покривало малиновою барвою, і від того обличчя їхні стали молодші й рожевіші.

— Про твою сіль казки розповідають. Що це ти знову вигадав: був хліб, а тепер сіль?

— Про це я думав ціле своє життя. Коли є хліб і сіль, а води завжди роздобудеш, то голоду не знатимеш ніколи. Тоді від світу залежний не будеш.

— Дуже сутужно тепер із сіллю, — мовив Єремія.

— Тут, де моя келія, льох був, — сказав Прохор: до нього вже повернулися звичні барви і форми навколишнього світу. — Хтось у тому льоху сіль сховав. Віриш, брате, десять бочок!

Єремія засміявся. Був його сміх теплий і сухий.

— Можеш мене не боятися, — сказав він. — Я тебе не викажу. І знаєш що: не вірю я і в янгола. В отого, що сказав тобі хліб із лободи робити. Я швидше повірю, що то був біс, а не янгол.

Він став перед Прохором, розставив ноги, повернув до нього боком лице, примружив око і зорив хитро. Прохор, однак, не дивився на нього. Дивився він радше на стежку, що вела від воріт до його келії. Ішов по ній босий, обірваний чоловік, ішов несміливо, і він безпохибно пізнав, що це ще один прохач солі.

6

Вони таки прийшли. Гримали важким обув’ям і кидали хижим оком по келії.

— Що це? — сказав княжий отрок, тицькаючи у слоїки.

— Настої на травах, — сказав незворушно Прохор.

— Де твоя сіль?

— Нема в мене солі, — сказав смиренно Прохор. — Є тільки попіл.

Один із слуг поліз у бочку рукою і вичерпнув з неї півжмені солі.

— Це теж попіл, отче? — зареготався він.

Прохор мовчав. Світ для нього став чорний і без зілля. Бачив він людей з чорними обличчями, і навіть роти їхні всередині були чорні.

— Тут є льох, — сказав один із слуг і відкинув ляду. — Бочки...

— Там попіл у тих бочках, — сказав спокійно Прохор.

— То ми цей попіл і заберем, — показав зуби отрок.

Тоді Прохор почав проклинати. Стояв серед келії блідий як смерть, і з його зціплених вуст виривалися всі прокляття, які знав. Це були прокляття давні, ще поганські, бо його прадід був поганином і служив біля капища — прокльони дідів та бабів, всіх сотень пращурів його; він і сам вигадував прокльони, називаючи поіменно всі частини тіла і виклинаючи їх, називаючи предків і нащадків грабіжників, кладучи на них прокльони —, найгірше з гіршого й найпекельніше з пекельного.

— Помовч, діду, — люто сказав отрок. — Не зі своєї волі ми це чинимо, а з княжої.

Але він не спинився. Так само сипав і сипав прокльонами, аж поки не схопив його отрок за бороду і не вдарив межи очі, аж засліпило йому, і упав непритомний, загримівши ослоном.

Слуги тим часом вантажили бочки. Були ті із забитими денцями і залегкі як для солі. Підкотило кілька підвід, і бочки поскладали на них. Насамкінець отрок підійшов до старого і линув йому в обличчя води.

Прохор розплющився. Все довкола було бліде і вицвіле,.начебто повите світлою і прозорою тканиною. Він слухав гримкіт підвід за дверима і здивовано вдивлявсь у стелю. Замість стелі побачив бліде вицвіле небо і вицвіле

сонце, що розсипало довкіл біле проміння. Почув шелест листя й упізнав, що лежить він у білому саду із білим листям.

Він сів, і йому тонко заболіло в переніссі.

— Так тут болить, — сказав він Єремії, який допомагав йому звестися.

— Забрали вони твою сіль, — усміхнувся Єремія.

— То не сіль була, — кволо відказав Прохор. — Попіл то...

— Бісівськими справами займаєшся, брате. Покинь це... Прохор почав зводитись із долівки. Він підійшов до столу і ковтнув із кухлика.

І з білого став йому світ рожевий, і обдивився він його здивовано-стуманіло, і стояв супроти нього рожевий чоловік, що похитував скрушно головою, а коли подивився на Прохора Єремія, то побачив: рожеві сльози котяться Прохору з очей, а борода його дрібно-дрібно труситься.

7

Вночі палав серед неба великий повний місяць і осявав землю так, що видно було кожну билину. Єремія довго стояв на своєму ґанкові і прислухався до сторожких нічних звуків.

Не спав у ту ніч і Прохор. Він довго сидів біля запаленого каганчика, а потім ще довше молився. Затим дістав із полиці більшого горщика, затиснув під пахвою і дмухнув на світло.

Ішов, зігнувшись, по вузькій стежці, і ноги його мокли від щедрої роси. Бурмотів під ніс молитви, часом зупинявся й дивився на місяць. Той тремтів серед неба і щедро лив на землю мертве світло.

Дійшов до проламу в паркані і вийшов за межі монастиря. Дорога, яку побачив у місячному сяйві, була біла, аж срібна. Він пішов помалу по тій дорозі і був під той час як великий чорний їжак. Пообіч дороги турлюкали земні жаби і на все горло стрекотіли цвіркуни. Прохор спустився до Хрещатого яру, а що був зморений, присів спочити на пеньку. Застиг і став чорним грибом, — поблимували тільки з-під куколя пильні, палахкотливі очі.

Знову подибав по дорозі, перебрався через місток над струмком і дійшов до міських воріт. До нього гукнув сторож, і він видав себе за мандрівного ченця.

— Ночуй тут до ранку, — сказав сторож, — наказано нікого вночі не пускати.

Прохор не сперечався. Сів, спершись об стіну, і поволі почав припадати росою.

— Слухай, отче, — обізвався сторож. — Задля чого хочеш у місто?

— Йду до ченців Іринінського монастиря, — сказав Прохор.

— Зайди сюди до мене і розкажи, що бачив у світі...

Зарипіла хвіртка, і Прохор увійшов досередини. Розповідав сторожеві казки, і той слухав, розтуливши рота.

Вже під ранок пішов по порожніх міських вулицях. Ішов повільно, ледве перебираючи ногами. Від князівської гридниці аж сюди долинав гомін — бенкетували...

Якийсь пес вискочив насупроти Прохора, той всунув пальці до горщика і покропив собаку. І відразу перестав на нього насідати пес, а задивився вражено і спантеличено. Захитався п’яно й поплентав до свого двору.

Недалека була дорога, але надто довго долав її Прохор — сили в нього майже не лишилося. Зрештою опинився на пустищі, куди викидали міщани сміття. Блукав по ньому, доки не побачив те, чого шукав. У блідому, непевному світлі передрання побачив він купи попелу.

Кропив той попіл рідиною із горщика, шипів він і згортався, тоді білів, як біліє світанок, і вже поблискував у непевному світлі. Перед Прохором лежало кілька чималих куп іскристої солі...

Лишив для себе ковток рідини, але не пив зараз, а вклякнув тут, на смітнику, і почав молитися. Він молився, а заодно думав про своє життя і про те, що надто гірку й незаперечну правду сказав йому Лазар. Прохорові знову привиділося Лазареве обличчя, захотілося ще раз із ним побалакати. Був певний, що зараз вони б знайшли спільну мову.

А ще він думав, що життя людське швидке й перехідне і що він не зогледівся, як воно проминуло. Йому гостро заболіло серце, а сіль перед очима грала й мерехтіла від світла, — його все більше й більше проливалося на землю.

Коли зовсім розвидніло, він випив той ковток рідини, що лишав у горщику для себе. Відчув, що йому спадають із плечей літа. Відчув, що давно забута молодість повертається в тіло, і воно співає, наливаючись юним жаром.

Встав і побачив навколо себе не смітник, а поле, густо засіяне квітами. Побачив метеликів і чорногуза із сопіллю і почув чарівну музику. Тоді пішов просто на вулиці, не послуговуючись навіть кийком, а де зустрічав людину в бідній одежі, зупиняв її і казав:

— Поки пани твої сплять, іди на пустище і набери солі.

Йому спершу не вірили, але цікавіші пішли на звіди, і доки попросиналися пани міста, на смітнику побувало безліч люду. Всю сіль, розсипану там, було визбирано до дрібки.

Прохор же ледве додибав до брами. Він дійшов до містка через Хрещатицький струмок, але далі іти не зміг. Сів на пеньок і перетворився там у дерево...

_____

1

Отаке почув я, раб божий Семен, про Прохора-лободника, череп якого мав нагоду оглядати в печерах. Своєї таємниці він не відкрив нікому, і хоч Єремія забрав після смерті старого всі його слоїки з настоями, ніхто не докопався, як же він їх виготовляв. Ніхто не взнав, чому так мало хліба з лободи міг він випекти і як саме робив він із попелу сіль.

Останній ковток напою випив Єремія зовсім недавно, але хліба з лободи випікати не міг, хоч витратив на те горщик

рідини. Не міг він також витворити з попелу солі. Він шкодував за тим втраченим горщиком, бо ковток того напою, як свідчив він, знімав усі болі душевні, і, саме вживаючи напій, ставав Єремія прозорливий. Прохора ж за те, що не відкрив монастиреві своєї таємниці, було закопано без почестей, і тільки завдяки Полікарпу про нього почали говорити як про святого. Єремія ж ніде жодного поганого слова про Прохора не сказав.

Я почув у глибині печери ходу і накрив своє писання свитою.

У віконце до мене зазирав Ісакій.

— Ги-ги! — оскалився він. — Послав мене Єремія підглянути, що тут робиш, брате Семене...

— Богу молюся! — смиренно сказав я.

— Сказав Єремія, що біс тебе навідує, ги-ги! Це як і мене свого часу... Єремія у цьому ділі зна...

— Його самого навідує біс, — сказав я спокійно. — Біс підозри і неспокою.

— Га-га-га! — засміявся Ісакій. — Піду йому скажу.

— Даремно це, — відмовив я спокійно. — Розкажи краще ще раз, як до тебе біс приходив...

— Нема чого розказувать, — нахмурився Ісакій. — Сам відаєш... Чув, брат Никодим відійшов до бога.

Я перехрестився.

— Га-га-га! — недоречно засміявся Ісакій. — Хотілося йому хворіти в монастирі. Знаєш, під ним черви заводилися. Як свого часу піді мною...

Його висохле лице у віконці посмутніло, а очі зробилися великі й сльозисті.

— Мене й сьогодні ігумен бив. Люто бив, бо я сказав... почекай, що я йому сказав? Я сказав, що побачив у церкві на його місці осла. А я й справді бачив там осла, — він дивився у віконце гарячими, розпеченими очима. — Не страшно тобі тут сидіти, брате Семене? Мені б зараз страшно було.

— На бога уповаю!

— А я не уповав? — вигукнув тонко Ісакій. — Може, більше твого уповав. Наклав на себе одежу чернечу, коли ти ще малий був. Волосяницю одяг, наказав собі козла купити, здер із нього хутро і надягнув на себе — сира шкіра на мені так і висохла. Сидів у келії на чотири лікті і безперестанку зі сльозами на очах, молив бога. За їжу була мені проскура одна, і то через день, і води пив у міру. Сім літ так подвизався. Ніколи навіть на бік не лягав, а спав тільки сидячи...

— Заспокойся, брате Ісакію. Ти уповав таки більше мого, — заспокоїв його я.

— Уповав, і що з того? Всі б’ють мене і гонять. І все тіло в мене у синяках!

— Бо язичка не прищемлюєш, Ісакію.

— Але ніколи не брешу, — зі сльозами в очах сказав Ісакій.

— Саме тому тебе б’ють, — мовив я. — Коли б брехав, то тільки посміялися б з тебе. А за правду — б’ють...

Він пішов, а я вклякнув перед образом і задумався. Щодня приходить до мене цей чоловік і скаржиться. Його історію вже знаю.

Озираюся, по своїй келії. Ні, не на чотири вона лікті. Можу тут і лежати, і ходити. Не морю себе голодом, але тут важкий дух. Я зачинив себе тут добровільно не для того, щоб боротися із плоттю й неупокореністю, а щоб мислити й писати. Дивна це різнобіжність, але справжні думки тільки від неї й походять. Написавши те, що намислив, покину я це убоге місце. Можливо, візьму в руки патерицю, як Лазар, і рушу в світ, щоб до решти відчути над собою високе небо і сонце в ньому. Тут, у темені, все-таки гнітиться мій дух, як гнітився колись в Ісакія, Афанасія чи Іоанна. Однак, щоб писати про них, треба самому спуститись у затвор. Я хочу на якусь мить стати Ісакієм, Афанасієм чи Іоанном — хочу відчути те, що відчували вони. "Коли хочеш щось у собі заперечити — пізнати його добре треба", — міркую я, і це, здається, догідна богові думка.

2

День і ніч тут зливались водно. Вранці приходив печерник, подавав кухоль води, проскуру і свічечку, при якій він молився. Помолившись, дивився Ісакій на той химерний, ненадійний вогник, що освітлював сухі стіни, простелену долі житню солому і свиту. Мав Ісакій лопату, щоб закопувати випорожнення, але все одно дух від того стояв у келії гострий. Коли ж гасла свічечка чи скіпка, все поринало в темряву, хіба пройде мимо хтось із братії, пронісши вогонь, — тоді його

віконечко жовто засвічувалося, а світло на коротку мить падало на протилежну стіну. Ввечері печерник давав йому свіжу воду та скіпку і коротко оповідав монастирські новини. Ісакій при цьому мовчав.

Коли ж затихали кроки старця, затворник ставив скіпку під образи й починав, б’ючи поклони, співати псальми. Він співав на повний голос, бо моторошна тиша висіла навкруги: здавалося йому, що чує він голоси інших затворників, вони підхоплювали його мелодію кожен у своєму закутку і співали. Колихалися довкола кошлаті тіні, а вогник від його дихання хитався — здавалося, однак, що під ту хвилю цей морок прошито тонкими нитками; їхній єдиний спів лучив затворників у певний спосіб, і всі вони на серці полегшу починали відчувати. Може, через те плакав він, співаючи, — слова різко рвалися йому з горла, і так тяглося доти, доки не відчував: знову у цій темені сам, і ніхто йому не підспівує. Він і сам відчував утому, а може, й вичерпання, відтак гасив скіпку і сидів на своєму сидінні, відпочиваючи. Тиха туга гойдала його, і саме в такі-от хвилі, коли дух його ослаблювався, згадував він про той час, коли був багатий і щасливо купцював. Тоді теж навідувала його така ж туга і саме через неї покинув світ, роздав майно монастирям та родичам, а сам опустився сюди з надією звільнитися. Минуло зовсім небагато часу, і він знову пізнав ту ж таки тугу, і була вона як біль ізсередини і їла-роз’їдала його. Не знав відтак, куди подітися: був у світі і пропадав від туги, пішов із нього, і знову вона до нього прийшла. Він знову запалював скіпку, знову бив поклони і знову співав псальми, аж вуста йому дерев’яніли та язик. Вже за повіки його починало щипати, і він западав у короткий та важкий сон, з якого його будили тихі, шарудливі кроки печерника, котрий ніс кухоль води, свічку, скіпки, а часом і проскуру.

Темрява ж навколо була дивовижна. Волохата й бездонна, коли кожен шелест стає надмірно голосний, а кожен рух хитає застояне повітря. Хоч очі його звикли до темряви, після того, як гасив він скіпку, тьма гостро наступала на нього, і відчував він тоді розпач. Глухий стогін виривався із грудей — відкидався на спину і бив кілька разів головою об стіну. По тому приплющувався, хоч цього можна було б і не робити; тиша навколо стояла така, що він чув шурхіт одежі інших затворників. Часом осувалася десь земля і довго сипався пісок, тоді він починав тремтіти, як у пропасниці. Ворушив ногами, руками і язиком, розплющував найширше очі, намагаючись переконатися, що живий іще, шукав рукою кременя, щоб викресати вогню, а коли вдаряв залізком об камінець, розсипалися по його келії яскраві іскри, і в світлі цих іскор (а міг він так бавитися годинами) бачив стіни й убогі речі свої. Відтак знову клякнув, вдаряв доземним поклоном і проказував голосно й завчено:

— Боже, поглянь на мене! Поглянь на муки, які терплю заради тебе і заради ласки твоєї. Освіти цю темінь і відведи до свого світла!

Лилися йому з очей сльози, ці сльози теж були як іскри з кременя і пекли його, як ті іскри, — хапався за волосся й тихенько вив, погойдуючись.

Одного вечора, коли тиша була по-особливому моторошна, коли темінь (а він тільки-но погасив свічку) стояла неоглядна і затопився він у ній, побачив раптом Ісакій в кутку келії світло. Спершу було як світляк, потім наче отвір у білий світ, звідки пучком лилося сонячне проміння, — це світло розширювалося, розширювалося і раптом залило все навколо. Ісакій схопився рукою за очі, бо здалося, що витечуть від того світла, що навіки осліпне і стане темний. Назустріч ступало двоє юнаків у

сріблистих одежах, із усмішками ясними і з обличчями, що блищали, як сонця.

— Ісакію, ми янголи, — сказали вони в один голос. — А там іде до тебе той, кому маєш вклонитися до землі.

Він скочив на рівні, вражений казковим видінням. Брудний,.заросли́й, із висохлим обличчям та палючими очима, стояв серед залитої світлом келії і всміхався щасливо. Тоді раптом неземна сила схилила його в низькому поклоні, і почав плакати він і цілувати землю. Заскакали довкола юрливі тіні, заплескали в долоні, заповигиналися, хтось десь заспівав солодко, і з десяток голосів сказало хором, наче видихло:

— Наш ти вже, Ісакію, наш!

Тоді він звів обличчя від підлоги і побачив чоловіка з великими сумними очима, а довкола нього стояли, з’юрмившись, юнаки із обличчями — наче сонця. Був непомірно здивований Ісакій на те видовище і раптом відчув, що тіло його почало дрібно-дрібно тремтіти.

— Я почув твій голос, — сказав той, кому він уклонявся. — Я почув про твоє страждання і зволив утішити тебе, — він повів довкола рукою. — Гей, візьміте сопілі, гуслі та бубони, і хай Ісакій нам затанцює!

І заспівали сопілі, вдарили бубони, забриніли гуслі, а за музикантів були юнаки із золотими кучерями. До Ісакія підходила, пританцьовуючи, юна красуня; темне волосся їй спадало хвилями на плечі, очі світилися, а червоні вуста відслонилися. Її перса були тугі й пружні і ледь-ледь здригались у такт рухам, вихилявся живіт, і темно зблискував трикутник лона. Вона подала йому руку, і він затанцював. Тоді

затанцювали й інші, легко закружляли й замаяли срібними й золотими одежами. Йому гаряче стало, бо коло нього крутилося надто гарне і юне тіло: сопіляр аж щоки роздув, так свистів, бубняр підстрибував, а гусляр ще й співав. І не було в його пісні слів, бо то не слова були, а тільки музика, — десятки легких ніг дружно притупували, танцюристи вряди-годи скрикували одночасно чи позойкували.

Ісакій танцював. Кидав сухим, зомореним тілом і наче нову силу здобував. Здалося йому, що він уже не в келії, а на зеленому, засипаному квітами лузі і що зійшлися це його земляки-сіверяни на обряд умикання. Чути довкола сміх і дівочі поклики, бігають весело хлопці за дівчатами, а вони так само весело тікають. Хлюпотить довкола, кілька пар біжить по воді, мілкій і теплій, а з-під ніг їм виприскує перелякана риба.

— Я приходжу до тих, хто печальний, — казав тим часом той, кому він уклонявся, — і збавляю їх від печалі; до тих, хто мучиться, і збавляю їх мук; до тих, хто убогий, і звеселяю убогість їхню. Не треба заради мене світ ненавидіти, бо не задля ненависті я прийшов. Не треба тіло своє умертвляти, бо не для смерті я є: життя — уділ мій, і світ оцей бог створив — не диявол!

Піт густо стікав по скронях в Ісакія, запливав на повіки, і сліпило ще й досі його те невимовне світло, а він усе танцював і танцював. І танцювала коло нього чарівна дівчина, що світила до нього блискучим чорним зором, і крутилася, вертілася.

— Боже, — сказав він, не зупиняючи танцю. — Чи гоже мені танцювати з цією дівчиною?

— Ця дівчина — життя, — сказав той, кому він уклонявся, — а життя — уділ мій. З’єднавшися із нею, суть ти віднайдеш, що

її задля життя я освячую. Ви плід дасте землі, бо всі люди мають давати плід, і тим самим новитиметься світ і буде готовий завжди плодоносити. В цьому високий божий замисел — живіте і множтеся!

— А ті, що заради тебе відмовляються від світу, ті, що заради тебе у темінь себе ховають і все своє тобі віддають? Який їхній уділ?

— Ті всі мертві суть, — відказав спокійно той, кому він уклонився. — Той мені угодний, хто життя творить, а не марнує його. Той, хто не творить життя, а тікає від нього, — світові й богу не потрібний.

Ісакій танцював; здавалося, весь піт витік із нього, і все в ньому почало пересихати й плавитися.

— Навіщо примушуєш мене танцювати? — спитав він. — Важко це мені!

— Цей танець, що танцюєш, — так само погідно відповів той, хто світло від себе виточував, — перевірка тобі. Витримаєш — покинеш це пристановище печалі і вийдеш до сонця й світу. Запам’ятай: не темрява життя творить, а сонце і світ.

Ісакій танцював. Уже мліли в нього ноги і підступала під горло нудота. Всі присутні оточили його колом, а він танцював і танцював. І так само невтомно танцювала коло нього призначена йому красуня.

— Ти мене в обійми жінки посилаєш, — сказав, ледве ворушачи губами, Ісакій. — Але жінка — вмістилище нечистоти і гріха!

— Вмістилище нечистоти і гріха — душа грішна, — сказав той, котрий світло від себе випромінював. — Жінка перш за все — життя творителька і через це благословенна богом, коли вона чиста серцем і душею, коли матір’ю вона стає доброю і жоною чеснотливою. Проти грішної душі в собі борітеся, а не проти того, що життя творить і оновлює.

Ісакій упав на коліна. Груди його часто і хрипко дихали, а на вуста вибилася піна. Очі його несамовито і втомлено блищали. Дівчина намагалася його звести. Схопила опідруч і підіймала.

— Не піддавайся, — сказала вона ніжно. — Ну, ще-бо трошки!

— Я втомився, боже! — захитав головою Ісакій. — Несила мені вже танцювати.

— Ти не дотанцював свого танцю, — сказав сумно той, кому він уклонявся. — Вже не маєш сили до великого і справжнього життя…

Тоді простягнув Ісакій руки до того, хто світився, як сонце, до того, в кого усмішка, як день, була, і раптом заридав ридма:

— Але ж я свою силу віддав заради тебе, боже!

— Заради сліпої облуди віддав ти свою силу, — так само сумно сказав той, кому він вклонявся. — З боязні перед своєю грішною душею ти тут зачинився. З самим собою ти боровся і не встояв у цій боротьбі.

— Що ж мені чинити тепер, боже?! — зойкнув, ламаючи руки, Ісакій.

— Доживай свого, як поведеться, — сумно сказав той, у кого усмішка — як день.

І він почав упадати в темряву. Здалося йому, що летить, повільно кружляючи, і чим довше летить, то більше витікає із простору світло, рідшає і тане; в синіх сутінках пролітав, боліло йому серце в грудях; летів і вже у темінь круту западав; навколо не бачив нічого, тільки десь далеко, в глибині, ледве тлів невеликий іскристий вогник свічки. І він мчав уже на той вогник, як нетля, бо під ту хвилю був нетлею, тягло його невимірно на вогонь, різкий та іржавий крик вирвавсь у нього з грудей і завмер, загус у цій кромішній пітьмі, що колотилася навколо. Хапав руками, намагаючись зачепитися хоча б за щось і зупинити це страшне і невідхильне падіння; в нутрі йому все заціпеніло — став чекати гострого і нещадного удару. Свідомість покидала тіло, і, може, через те не відчув падіння — в непам’ять запав. Тільки опекло його дуже, як обпікає нетлю, коли несподівано у вогонь свічки залітає...

3

Наступного дня, коли розвиднілося і надійшов час сніданку, підійшов печерник, як звичайно, до віконця.

— Господи благослови, отче Ісакію! — сказав смиренно. Було за віконцем тихо.

— Отче Ісакію! — гукнув печерник, — Чи живий ти ще? Було за віконцем тихо.

— Ну от, він і преставився, — сказав печерник, а був тоді печерником Лаврентій. — Чуєш, Марку, — гукнув він. — Іди-но сюди!

З темені вплив Марко-печерник. У руці тримав лопату.

— Збігай-но в монастир за ігуменом і братією, — сказав Лаврентій. — Я тут за його душу помолюся!

Марко поставив лопату і повільно почвалав до виходу. Лаврентій опустився на коліна — світлий сум обмив йому серце. Він прошепотів молитву і, взявши лопату, почав розкидати землю в тому місці, де було засипано вхід.

У печері уже дудніли кроки: ішла братія з ігуменом. Лаврентій перестав копати і витер піт. За лопату взявся Марко, і за якийсь час вона провалилась у порожнечу...

Серед келійки сидів скорчено Ісакій, голова його впала на груди, одежа на ньому була розтріпана й порвана. Марко-печерник узяв його під пахви, Лаврентій за ноги, і так понесено його нагору. Ігумен тим часом зайшов у келійку й уважно її обдивився.

— Тісно йому тут було, — сказав Агапіт, і вони пішли неквапно до виходу.

— Ісакій живий! — ступнув назустріч ігумену Марко-печерник.

Затворник лежав на землі, встеленій жовтим листом, обличчя його було бліде, а міцно приплющені повіки — сині. Дув різкий, прохолодний вітер, і, може, через той вітер гостре й тлінно пахло осінню. Колихалися бороди й мантії ченців, і це принесло усім нестійке тривожне почуття.

— Не обійшлося тут без бісівського дійства, — сказав ігумен, стежачи мимоволі за сірими, розчухраними хмаринами,

що майже ущерть заповнили небо. Окрім того, крутив йому відурана зуб, і мав через те лихий настрій. Вітер раптом зіскочив із дерева і звіяв хмару жовтого листу: листки застрибали довкола ченців, покриваючи їх кольористою зливою. Кілька з них лягло на груди Ісакію, і всі побачили, що ті груди ледь помітно здіймаються.

— Покладіть його на постіль, — сказав ігумен, посмоктуючи хворого зуба, і пішов, відчуваючи, що від цього вітру йому починає боліти не тільки зуб, але й голова.

Марко з Лаврентієм підняли Ісакія й понесли. Братія, погомонівши, розійшлася, а коли проходили ченці під деревами, сипалося на їхні голови вогке жовте й червоне листя.

4

Два тижні він не міг ні встати, ні сісти, мочився під себе, і от саме тоді завелась у нього під боком черва. Не брав упродовж двох тижнів ні хліба, ні овочів, не сказав також ані слова — був глухий та німий. Тільки на третій тиждень його вуста заворушилися.

— Де це я? — спитав ледве чутно.

— В Агапітовій келії, — відповів лікар. — Ти чуєш мене, брате Ісакію?

— Чую, — шепнув Ісакій. — А чому я не в затворі?

— Гадали, що помер ти, брате Ісакію, — присів біля нього Агапіт. — От і викопали тебе із затвору.

— Я туди вже не хочу, — сказав тремтливими губами Ісакій.

— Ніхто тебе туди й не зачиня, — сказав Агапіт. Ісакій спробував устати, але Агапіт притримав його.

— Світ хитається, — сказав Ісакій. — І так дивно хитається!

— Бо хворий ти і кволий, — відказав Агапіт.

У цей час ударило за вікном било: дзвонили на вечірню.

— Може, вже підеш до церкви, брате Ісакію?

— Ні, — сказав Ісакій, дивлячись незрушно на стелю. — Ні!

Агапіт пішов, а він лишився сам. Дивився угору й напружено думав. Власне, згадував. Знову відчув, як заболіли йому очі, — пригадав оте велике й осяйне світло, незвичну й дивну розмову і те, що в темряву він запав. Намагався зрозуміти мовлені тоді слова і що діялося з ним. Тихо боліло йому серце, заплющувався й поринав у темінь, а коли повертався, знову бачив світло і знову думав про ту розмову. Ввечері прийняв з Агапітових рук тільки трохи помічного зілля.

Вночі він плакав. Сльози текли йому по лицях, а на грудях лежав камінь.

— Чого плачеш, брате Ісакію? — спитав його, прокинувшись, Агапіт.

— Сон від мене тікає, — сказав Ісакій.

— Це душа твоя непокоїться. В церкву тобі треба вже ходити.

Шумів за вікнами вітер, і навіть у келії пахло леглим листям. Сумирну, вогку й барвисту землю бачив уявно Ісакій, здалося йому, що бозна-скільки часу минуло відтоді, коли йшов він востаннє по засипаних листям стежках. Великий смуток прив’ядання пізнав Ісакій у ту ніч і не меншу радість, що скоро на те листя таки ступить.

— Брате Агапіте! — тихенько покликав він. Агапіт не спав.

— Чого хочеш, Ісакію?

— Скажи мені щиро: звідки знаємо ми, що треба вірити в бога саме так, як віримо? Скажи-но мені, хто більше богові служить: той, хто добро на землі сіє, чи той, хто з плоттю своєю воює? Чи треба задля бога вдягати чорну одежу і ховати себе в льох? Чи не краще в ім’я його життя творити і влагіднювати його?

Агапіт мовчав.

— Чому мовчиш, брате? — спитав тихо Ісакій.

— Не свої слова ти щойно сказав, — відповів Агапіт. — Що там сталось у твоїй келії?

Він розповідав. Глухим, ламаним голосом, перериваючись і віддихуючись, бо дуже ще кволий був. Шепотів слова, які чув тоді, і йому перед очі знову з’явилася земля, вкрита леглим листям, яке сколихує п’яний і сумний вітер. Бився об їхні стіни той вітер, і вони спинилися в той мент, наче в лодії, що

втрапила в негоду і не може виборсатися з хвиль. Агапіт засміявся:

— Диявол це стукав до твоєї душі. Хотів вибити з тебе віру, через це й сумнів посіяв.

— Чи може бути в диявола усмішка як сонце? — спитав Ісакій.

— Гординя тебе гложе, брате! Хто ти такий, щоб до тебе в твою нору сам бог завітав? Чи нема в нього більших і важливіших справ? Ти пилинка, мачинка у світі, яку може нести вітер, і немає діла до тебе богові. Він закони тільки поставляє, і немає нам більшого діла, як ті закони чтити. Таж навіть князь ніколи до тебе не зійде і не зважить на тебе, хіба б ти беззаконня учинив і мав би він тебе покарати. Дуже багато захотів, брате, від бога. Гординя це велика, і тобі молитися треба, щоб позбутися її.

— Коли бог до мене не може зійти, навіщо сходити до мене дияволові? — спитав у ту вітряну осінню ніч Ісакій. — Чому для диявола я не мачинка і не порох, а тільки для бога?

— Бог нас у своєму призорі тримає всіх разом, і тільки грішників він карає поодинці, — сказав розважно Агапіт. — Диявол же хоче кожного із нас грішниками поробити. Диявол у кожному із нас пробуває, тіло наше — диявол, а душа — божа, і хоче він повсякчас звоювати ту душу. Тому й упосліджуємо ми тіло своє й гнітимо, бо осідля його — диявол. Бог же наші душі пересіює, як борошно в ситі, і немає діла йому до окремої борошнини, хоч є діло до сміття в тому борошні.

Вдарявся об стіни келії вітер, бив в оболони і посвистував у бовдурі. Здавалося Ісакієві, що чує він, як з поблизького дерева осипається листя.

— І все ж таки щось тут не так, — сказав нарешті Ісакій. — Багато дияволові ти даєш, а мало богові. Скажи мені: хто і коли звістив людей, що саме так, як ми, треба богові служити?

— Ми живемо за уставом стародавнього Студійського монастиря, — сказав, уже нетерпеливлячись, Агапіт. — Життя наше — наслідда предків наших, і ми переймаємо незмінно їхній досвід служіння богу. Вірили так вони, віримо так і ми.

— А хто предкам нашим вказав, як маємо служити?

— Пророки, апостоли і сам Христос! — сказав гостро Агапіт.

І знову слухав Ісакій, як б’ється за стінами вітер, як хоче, а не може пробитися до них, начебто він щось знав сокровенне і хотів якось їм оповісти, і через це був надуміру моторний та рвучкий — в цю мить упало листя більше, ніж мало його упасти за цілу ніч.

— Щось не так тут, брате, — ледве чутно прошепотів Ісакій. — Не тіло наше основне в цьому світі, а любов. Існує тільки один неперехідний закон, поставлений богом: все, що любові суперечить, — зло це є. Все у світі на любов має мірятися, і боротися людина повинна не з собою, а за любов супроти ненависті: лю-бов-бо господь проповідував, а через нелюбов загинув. Смерть науки про любов, сказав мені господь, — ось його смерть, тому смерть його — гріхи наші. Хто ж бо життя творить, той неодмінно любов сіє, відтак і благословенний стає, а хто ненависть сіє, у шаті він князівській чи чернечій —

диявол у ньому. Це сказав він мені там, і я повірив йому. Диявол не може вчити любові, бо цим би проти себе навчав.

Агапіт схопився з ложа. Засвітив у віконце місяць, і в тому примарному світлі постать його стала розколошкана й несамовита.

— Диявол усе може! — закричав він сердито. — Диявол може і любові навчати, бо любов, якої він навча, — угодна йому. Вона гірше зненависті може стати, та любов. Бо й любов буває лиха й добра!

— По плодах дерево пізнається, — тихо сказав Ісакій, все ще напружено прислухаючись до вітру за стіною. — А чи довго треба чекати, щоб дерево плід дало?

— Дурниці все це! — сказав роздратовано Агапіт. — Все воно в один надто складний клубок заплетено. Де любов починається, там уже й ненависть починає гніздитися, а де "енависть цілковита, там, як росток, і любов пророста. Немає єдиного виміру й простозначності!

— Оце і є те, що боротьбою бога і диявола зветься, — прошелестів, наче оте дерево за стінами, що на нього так нагло навалився вітер, Ісакій. — І я вірю в ще одне, брате Агапіте. Коли людина дивиться на небо, ясне і чисте, як шовк, вона не сумнівається, а знає, що воно таки чисте!

5

Наступного дня прийшли до Ісакія ігумен, Григорій-чудотворець, Микола, який став потім єпископом Тмутаракані, Нестор, що літопис написав, Єремія, Святоша, Федір і його дорадник Василь, Теофіл із братом, Онисифор і Лаврентій. Був

серед них і Агапіт-лікар, і оточили вони сонмом ліжко, на якому лежав Ісакій.

— Іди з нами в церкву! — наказав ігумен. Ісакій лежав і дивився у стелю.

Тоді ігумен перехрестив його.

— Брат Агапіт сповістив нам, які гріховні думки приходять до тебе, — сказав він. — Це диявол твою душу посів у печерах. Ми хочемо вилікувати тебе. Встань і йди до церкви!

— Я ще надто кволий, — сказав Ісакій. — Не чіпайте мене...

— Візьміть його і ведіть, — наказав ігумен і пішов до виходу. Тоді схопило Ісакія кілька рук, а він рвонувся, щоб звільнитися.

Але його зволочили з ложа й потягли. На те закричав він, заборсався і спробував кусати руки тим, що його волочили. Лаврентій, біснуватих укротитель, плеснув у повітрі бичем і потяг ним Ісакія по спині. Крикнув уражено Ісакій, і вже не чинив опору, а пішов похитуючись. Коли ж спотикався й падав, підхоплювали його вчасно під руки, а ззаду знову плескав бич. Відтак зривався на ноги Ісакій і пробував підбігти, боявся того бича за спиною, що поплескував і поплескував, а часом на плечі падав. Від того кричав Ісакій тонко й пронизливо...

А над ним світило блідо-синє, ніжне небо, і стояло в тому небі нерушне сонце, було воно сумне-пресумне, а в повітрі літали білі клапті павутини. Дерева начебто забули скидати листя, тільки горіли жовто й червоно, а листя, що вже упало, ніжно зітлівало. 1 від того стояв у повітрі своєрідний дух тонкого, зіпрілого прядива, грибів і вологої свіжості. Павутина

сідала на людей, що йшли, волочачи хворого, але надто кволі й ненадійні були такі тенета.

— Це диявол у ньому голосить! — сказав спокійно Лаврентій. — Не хоче, бач, із його тіла виходити!

Перед церквою Ісакій знову почав упиратися, він хотів щось сказати, але знову плеснув бич і увігнав його в двері. Звалився відтак навколішки і почав молитися, дрібно тремтячи. Вся братія молилася й собі, однак коли співали, не співав Ісакій — великі сльози котилися по його лиці...

Так само вели його на трапезу і садили окремо від інших. Сидів він за столом, не торкаючись хліба й води, дивився тільки широкими, засльозеними очима й тремтів. Тоді підходив до нього Агапіт, брав шмат хліба і вкладав у руку, відтак підносив ту руку до рота. Вкладав хліб, відкриваючи рота, і легко вдаряв під щелепу. Після того Ісакій починав натужно жувати, і клалася від того йому на обличчі велика мука. Брав Агапіт кухлика з водою і вкладав у другу руку, підносив і вливав воду у горло. Ковтав Ісакій, і робилися його очі ще болючіші й сльозливіші, а часом із них сльози котилися.

Дивився на те ігумен, і дуже не подобалося йому, що з Ісакієм так возяться.

— Покладіть хліб перед ним, але не вкладайте до рук, — наказав він. — Хай їсть сам!

Того разу не доторкнувся він хліба, а тільки сидів і дививсь у вікно перед собою. Було воно голубе, бо стояв у ньому шмат найчистішого неба, і тільки з долу проступала, мов із глини виліплена, гілка із гроном червоних ягід та жовтих листків. Яскраво палали ті листки і ягоди на синьому тлі, і це

заспокоювало його. На хворого намагалися не дивитися — надто багато болю та сліз було в тому погляді за вікно — всі вдавали, що немає його в трапезній, а може, його тут і справді не було.

Так тривало кілька днів. Не брав Ісакій хліба і не забалакував ні до кого.

Тоді сказав ігумен:

— Треба з ним, як із біснуватим, учинити!

— Я його вилікую! — з готовністю підхопився Лаврентій. Жив у цей час Ісакій уже не в Агапіта, а в темній дровітні, де спав на соломі. Тут пахло дровами й леглим листям, бо над дровітнею росла величезна столітня липа, й озолотила вона землю широким розлогим колом. Коли ж віяли вітри, то скиглили тонко у щілинах, і він годинами слухав отой спів. Не мав там, у дровітні, Ісакій ні світла собі, ані печі, а вкривався самою свитою. Вранці вставав, відчиняв двері і довго дивився на горбистий, жовто і червоно розфарбований краєвид. Звідси було видно шматочок річки, яка іскріла, поперемінно граючи сріблом і блакиттю.

Ісакієве обличчя під ту пору витяглося і зжовкло, начебто він сам став листком і от надійшла до нього осіння пора. Таким побачив його Лаврентій, коли йшов до нього на розмову: в золотому колі з опалого листя стояла дровітня, а в дверях завмер сухий, як палиця, жовтолиций чоловік.

— Господи благослови, отче Ісакію! — сказав Лаврентій звичне привітання, і його голос мимоволі прозвучав лагідно.

Ісакій подивився на нього, і вперше побачив Лаврентій, що й очі в Ісакія жовті, зовсім як оте листя на землі чи над головою.

— Чи збагнув ти, Ісакію, ігуменове слово? — спитав Лаврентій лагідно, присідаючи на колодку біля дровітні. — Він сказав, щоб до тебе поставитись, як до біснуватого. Знаєш, що це значить?

Ісакій дивився на той далекий шмат річки, що мерехтів сріблом, і срібна сльозина випливла йому з ока.

— Знаю! — сказав він.

— Я бачив не одного біснуватого, — говорив далі Лаврентій. — Сам знаєш: приставлено мене до цього. І от що я тобі скажу, брате: не схожий ти на жодного з них. У тебе розумно світяться очі, Ісакію!

Він теж вловив Те місце, куди скеровував погляд Ісакій, на той-таки срібний, із блакитом, шматок річки, і відчув те саме: м’яку, сумну, але напрочуд ніжну осінь.

— Я не втратив глузду, — сказав спроквола Ісакій. — Світ тільки втратив глузд для мене...

— Дивні речі кажеш, Ісакію, — засміявся тихо Лаврентій, не одриваючи очей від річки. — А може, він і не потрібен світові, той твій глузд?

— Не можу лукавити, — просто сказав Ісакій. — Великий сумнів зародився у моїй душі...

— Сумнів — це і є найстрашніший з бісів, — сказав добродушно Лаврентій. — Бог уладнав світ, як мережу, лунку до лунки приточивши. Гріх її ламати чи рвати.

— А люди — як та риба, що в ту мережу потрапляє, — зовсім тихо, майже пошепки сказав Ісакій. — А коли та риба, потрапивши у мережу, хоче вирватись із неї? Не рвати — для неї неволя, а рвати — гріх?

— Авжеж, гріх, — всміхнувся тонко Лаврентій. — Бо не може бути волі від бога...

Подув вітер і зворушив у його ногах легле листя. Кілька листків, крутячись, почали злітати додолу, і чи від вітру, чи від тих листків густіше запахло тліном.

— Не від бога людина звільнення хоче, — проговорив уже голосніше Ісакій, дивлячись туди ж таки, на той далекий клаптик осяйної води. — Людина хоче звільнення в ім’я любові і задля неї ж таки. Задля самого бога хоче вона звільнення, але, живучи поміж інших, мимоволі підлягати мусить законам світовим, а вони не завжди доброчинні.

Лаврентій мовчав, тільки засопів важко.

— Знаєш, брате, — сказав нарешті. — Я не почув того, що ти сказав. Хто зна, може, й велику думку ти вимовив, а може, й нерозумну. Але мені здається, що не риба ми в цьому світі, а сітка. Сітка, якою ловлять рибу, — непотрібні й шкідливі думки. Звемо ми їх бісом нашептаним, і, може, воно так і є. Мені, Ісакію, не хотілося б припинати тебе до чепи й бичувати, що мусив би я вчинити: маєш досить розуму, щоб отямитися.

Ісакій приплющився там, біля дверей, погасивши для себе цей засипаний листям світ і той клаптик іскристої води.

— Знаєш, Лаврентію, — тихо сказав він. — Той, що навістив мене в печерах із обличчям Христа, все-таки не міг бути дияволом...

— Забудь ти про це, Ісакію, — тепло сказав Лаврентій, повертаючись до Ісакія. — Забудь навіки. Ніхто тобі не повірить, що до тебе сходив сам бог, та й неможливо це. Замалий ти чоловік, Ісакію. Пригідніше визнати, що то був диявол у подобі божій, а коли так, то тобі всі поспівчувають. До божого обранця, коли він не цар, всі озлобою кипітимуть, а до занепалого від бісівських підступів кожен поблажливість віднайде. Так уже повелось у нашому світі.

— Але що подумав би тоді про себе я сам? — розплющився Ісакій.

— А що про себе думати? Про себе, Ісакію, нема чого думати: про людей краще думай. Про те, що тобі між ними жити треба.

Він узяв листка, потер його між долонь, а відтак понюхав.

— І про те думай, — сказав, — якої гадки будуть про тебе ті люди: чи шани ти від них заслужиш, чи зневаги!

— А істина божа? — спитав гостро Ісакій.

— Вона у вустах людських. Точніше, в устах сильних. світу цього. Через це і покорятися научав господь. Тобі ж уже нема вибору: чи прийдеш ти в трапезну і сам візьмеш хліб, котрим тебе годують, чи тебе посадять на чепу і дадуть хліба гіршого.

Вони мовчали. З’явилася серед чистого неба одна тільки хмарка і на мить заслонила сонце. Відтак погас і той ясний клаптик води, що на нього вони дивилися: став шматком розтопленого, застиглого олива. Лаврентій висякав носа і метнув шмарклі під ноги. Тоді втяг у себе свіже, вільжисте повітря.

— І ще одне, — мовив він. — Коли візьмеш там, у трапезній, хліб, скажеш такі слова: "Ти вже отуманив мене, дияволе, коли я сидів на одному місці, а тепер я не зачинюсь у печері, але дістану над тобою перемогу, ходячи вільно..." Зробиш ти таке?...

Ісакій мовчав. Дивився на дерева, які стояли віддалік, і раптом побачив, що на них уже зовсім немає листя.

6

Всю цю історію оповів мені Ісакій, коли сидів я у затворі і вже творив оце писання. Він підходив до мого віконечка й оповідав, був уже зовсім ветхий деньми і на ладан дихав. Одне я помітив у нього: ніколи не забував він про те, що сталося тут, у печері, і хоч признавав уголос, що то був диявольський підступ, свій сумнів у серці тримав.

— Тобі, отче, треба було би покинути цю обитель, — сказав я йому навпрямки.

— Ні, брате, — прошепотів Ісакій, і його обличчя у віконечку посмутніло. — Мене було в темряву відіслано, і маю у ній пробувати навік. Така доля і призначення моє, і я це витерпів.

— Для чого ж, отче Ісакію?

— Щоб не відректися від нього і його любові, — відповів цей ветхий старець, — адже він виразно сказав: не маю достатньої сили для життя.

Це були останні слова, які він мені сказав. Решту історії оповів Марко-печерник, який приносив їжу, скіпки і свічки та й зупинявся часто коло мого віконця, — не взяв-бо я на себе обітниці мовчання.

Однієї літньої ночі заліз Ісакій у кліть, у якій лежала монастирська тканина, взяв її звідти і, зачинившись у келії, щось довго там ладнав, виходячи тільки до церкви і в трапезну, — через ветхі літа ніякої монастирської роботи він не робив. Пізніше подався з монастиря у город, де блукав від хати до хати і вступав у розмови з дітьми. Вернувсь у монастир величавий і натхненний, а за ним сунула ціла юрба дітлахів. На немале зчудування братії він привів цю юрбу до своєї келії і почав одягати у чернече вбрання. Дітям та забава сподобалася, вони захоплено ганялися один за одним, перечіплювалися в довгій одежі і падали, регочучись і веселячись. Реготався й веселився при цьому Ісакій. Вони влаштовували з дітьми всілякі ігриська, і на якийсь час монастир наповнився дитячим гомоном, сміхом і криками. Ченці зібралися й пішли з ігуменом туди, а Ісакій, побачивши похід, вигукнув ченцям назустріч:

— Ось ідуть нечестиві на чистих душею і серцем!

Ігумен схопив його тоді за бороду і почав бити патерицею, ченці ж кинулися на дітей, щоб зняти із них чернечу одежу, але ті злякано порозбігалися. Ісакій не пручався, покірно схилився перед ігуменом і навіть не скрикував, коли на спину йому лягала палиця. Зрештою він зойкнув і звалився ігумену в ноги, той торсонув його, вже безпам’ятного. І побачили тоді ченці, що мав він, безпам’ятний, ясне, погідне обличчя,

начебто не биття зажив, а великої ласки. Ігумен, уздрівши це лице, вгамував пристрасть і наказав відлити знепритомнілого водою. Старець розклепив очі, і на його мокрому обличчі заграла щаслива усмішка. Він натужно звівся, а побачивши ігумена й братію, раптом кинувся перед ними на коліна:

— Дякую вам, брати! Дякую за ласку велику!

І всім тоді стало болісно й незручно. Ігумен сплюнув і пішов, розбрелася й братія, наче тікали вони від чогось соромітного й недоброго, а Ісакій стояв навколішках і дивився услід чернецтву такими очима, які мав, коли не хотів брати до рота монастирського хліба. На цей його погляд обернувся тільки Лаврентій і тихо пригрозив Ісакієві пальцем.

Сталося те в літо чимало гроз. Налітали на землю великі вітри і зламали в монастирі кілька дерев. Часто сипало з неба градом, і деякі градини були такі завбільшки, як курячі яйця. Небо кошлатилося, й непокоїлося, і мигало блискавицями, а грім лупав так близько, що від нього тремтіли стіни. Ісакій не ховався від дощу, навпаки, як тільки зривався передгрозовий вітер, виходив із келії, знімав із голови кукіль, і його голова блищала ясним сріблом. Він ходив розміреним кроком від своєї келії до церкви, вряди-годи підіймаючи догори обличчя: дощ мочив його, а град боляче стьобав. Вуста його ворушилися, наче розмовляв він сам із собою чи, може, молився. Після однієї із найшаленіших гроз, саме тоді, коли й було зламано в монастирі ті кілька дерев, а води упало стільки багато, що вона шуміла із круч каламутними потоками, прийшов Ісакій до ігумена і знову попросивсь у затвор.

— Хоч пізнав я.бісівське наслання в печері, — сказав він, — але це сталося тому, що не знав я підступів бісівських і лукавства. Тепер же зі мною господь Ісус Христос і бог мій, і

молитва отця мого Феодосія, надіюсь я на Христа і дістану над бісом побіду.

— Благий ти і розумом слабкий, — сказав ігумен. — Не раджу тобі закриватися.

— Хочу знову випробувати силу свою, — мовив Ісакій. — Почув я голос грому, який оповістив мені це. Та й вам буде спокійніше, коли зійду я у тьму печери.

— Ти говориш зараз, як розумний, — сказав ігумен, — Хай буде так, як хочеш.

Саме тоді зійшов Ісакій у печери і востаннє поговорив зі мною, про що я вже згадував. Був сумний, як ніколи, і коли покликав він Марка-печерника, щоб той засипав за ним вхід, в голосі його прочувався плач.

7

Він знову сидів у темені, засвічуючи скіпку тільки для молитов. Багато плакав у тій темені, і сон мало скріпляв його повіки. Відтак сидів, тремтячи й розмовляючи сам із собою, і тої мови Марко-печерник по простоті своїй не міг зрозуміти. Єдине, що збагнув Марко-печерник, — це те, що дуже каявся Ісакій за якийсь свій гріх, називаючи при цьому Лаврентія і винуватячи себе, що послухався його.

Після того почались у нього видіння.

Однієї ночі почув він гомін. Печера його наповнювалася людьми, кожен тримав свічку, мотику й кайло. Вони гомоніли й махали сердито руками:

— Де він? Де він? Давайте розкопаємо печеру і засиплемо його тут!

Холодний піт побив Ісакієві тіло. Він прикипів до свого віконця, дивився на людей, що заповнили прохід, і тремтів.

— Чого хочете від мене, люди? — шепотів він.

— Хіба не чув? — закричали йому пришельці. — Закопати тебе хочемо!

— Я знаю, ви тьма! — сказав тоді Ісакій, відходячи від віконця і сідаючи на своє місце. — У тьмі ви ходите, тьмою дихаєте: хочете мене до себе забрати, але я сам себе помістив серед вас.

І побачилося йому знову, що летить він у темряву, упадає, повільно кружляючи, і чим довше летить, тим більше витікає з нього світла, як із світильника, що гасне. В синіх сутінках він пролітав, і тонко боліло йому серце в грудях. Простягав у темінь руки і молився гаряче:

— Ти, котрий кинув мене у темряву, ти, котрий засудив мене, ти все-таки просвітив мені розум! Благословляю тебе, бо облуду свою велику я побачив. Ми таки справді у боязні перед своєю грішною душею тут зачиняємося; ми, твоїми слугами називаючися, дияволові у підстілку лягаємо і освячуємо цю нашу службу як науку для нащадків. Ми, любов проповідуючи, саму зненависть у серцях плекаємо, і любов у нас — тільки іскри принагідні. Диявол і бог поселені у душі нашій і ведуть вони бій смертельний, а ми вже розучилися відгадувати, де диявол, а де бог. Пошли ж бо світло велике своє, огнисте, боже, пошли і просвіти нарешті нас, темних і нерозумних!

Він плакав, коли вимовляв ці дивні слова, а ті уявні люди, що приходили закопати його, ті, котрі у пітьмі ходять і котрі самі є пітьма, щезали раптом, як дим, і тільки дух спалених свічок після себе залишали.

Він же запалював скіпку і дивився на вогонь доти, доки вогник не заламував останнє колінце і не загасав.

Часом до його віконця ведмідь підходив, просовував у раму лапу і ревів голосно. Тоді Ісакій затикав вуха і гнав ведмедя геть.

— Іди собі, йди! — казав він знічено. — Ти, дитино тьми, геть-но від мене!

А коли ведмідь не відходив, простягував руку і кричав так, що прибігав до його віконця переляканий Марко-печерник.

— Чого тобі, брате? — питав захекано.

— Тут у мене гадюка, — казав перестрашено Ісакій. — Принеси мені, Марку, свічку чи каганець.

Марко подавав йому свічку, він світив, але не шукав гадюки. Сідав тільки й зорив довго на вогник. Марко ішов собі геть, а Ісакій дивився незмигно на вогонь. Зрештою свічка спалахувала колінцем і погасала.

Одного дня, коли в усіх затворників, у Марка і Лаврентія печерників дуже ломило кості, коли повітря було в печерах таке, що не вистачало його для легень, звелів Ісакій покликати до нього ігумена. Крім нього, до віконця затворника підійшли Лаврентій, Єремія, Теофіл, Святоша, Григорій-чудотворець і

Марко-печерник. — Я вже відходжу, — сказав Ісакій. — Що там нагорі — літо чи осінь?

— Осінь, отче Ісакію, — сказав ігумен.

— Вийміть мене з печери і покладіть під сонцем, — попросив Ісакій.

Марко і Лаврентій печерники розкопали його келію, і побачили тоді ченці справдешні мощі, які від Ісакія залишилися. Жили в нього ще тільки очі: великі, палахкі — були вони на колір жовті...

Марко-печерник узяв Ісакія на руки, наче дитину, і поніс з печери. Коли ж винесли Ісакія назовні, сонце було таке велике, що він одразу ж осліп, принаймні подумали так всі ченці — неймовірно розширилися його очі й померкли. Ісакій знайшов іще силу звести руку, і та рука спробувала піднятися до неба, начебто щось хотів він показати чи сказати.

Його поклали під розлогим деревом на блискучому, ясно-жовтому листі, над ним розгорнулося жовте шатро, вписане у незмірно-голубе небо; він дивився в те небо і в те шатро сліпими очима, а вуста його ворушилися, наче молився він сонцеві, його силі, потузі і всевладі. Пив небо й сонце беззубим розкритим ротом, цілим обличчям, яке вже ніколи не засмагне і не напиватиметься його досхочу; Ісакієве обличчя поступово здобувало благого й доброго вигляду, який колись побачив у нього ігумен, коли бив старця палицею; може, тому відвернувся, а з ним ще кілька ченців — несила їм стало дивитися на те лице. Лежало воно на вогкому, опало-му листі, гарячо-жовтому, з червонуватим відливом, і поступово саме почало світитися, як і те листя. Було листком дочасним, жило і віджило свій час, і от прийшла пора лягти під ноги, як лягає під

ноги все дочасне й тлінне. Воно ще світиться й палає, але тихим, ніжним тліном віддає, і цей запах почули раптом усі, хто стояв коло Ісакія; ченці незвідь-чому відчули жаль, хоч вони були не всі м’якого серця.

Ісакій вбирав у ніздрі запах тлінного листу і сухий сонячний пил, сліпі очі його заплакали, а пальці, що лежали на землі, заворушилися, наче шукали якогось опертя. Але знайшли тільки по листку, одна і друга, через це конвульсійно зімнули ті листки і відкинули.

_____

1

Святоша сидів, як завжди, при воротях, плетучи кошики, коли застукав у хвіртку Теофіл, котрий вертався, посланий ігуменом у монастирських справах.

— Господи благослови, отче Миколо! — привітався він, переступаючи поріг хвіртки.

— Господи благослови, брате Теофіле, — відгукнувся Святоша. — Важкою звісткою мушу тебе зустріти.

Теофіл зупинився, зблід і подивився на смиренно зігнутого перед ним Святошу.

— Брат твій відійшов, — сказав той майже солодко.

— Це як! — вигукнув Теофіл. — Коли виходив з монастиря, був він живий і здоровий.

— Очевидно, богові було так угодно! — схилився ще нижче Святоша. — Не знаємо ми, що нам на завтра вготовано. Розболівся раптом твій брат і відійшов у життя вічне...

— Ох, важка моя годино! — вигукнув Теофіл і майже побіг до своєї келії, де вони мешкали з братом. Рвонув двері і став на порозі.

— Стефане! — гукнув він у порожній покій. — Відгукнися, Стефане!

За спиною в нього вже стояв Єремія і похитував головою.

— Нема вже твого Стефана, брате Теофіле, — сказав він. Тоді Теофіл склав кулаки, звів їх над собою і вдарив ними об

одвірок, впавши водночас на ті руки обличчям.

— Він недовго хворів, — сказав Єремія. — Все про тебе згадував, брате Теофіле, і шкодував, що, не прощаючись, відходить.

Сталося це взимі, стояла тиха й тепла днина, і сніг од відлиги прим’якшав і потемнів. Тож, коли повернувся Теофіл до Єремії, обличчя його було так само бліде й потемніле, як і сніг навколо.

— Цього я не сподівався, — сказав він тихо. — Зайди, отче Єреміє, в мою келію і помолимося разом за упокій душі мого, брата.

Єремія проклав по снігу кілька слідів і переступив поріг келії. Було тут вогко й холодно, бо не топилося з тиждень. Теофіл стукнув коліньми об долівку і звів до образів обличчя.

Єремія приклякнув поруч, і вони проказали потрібну в цьому разі молитву.

— Де його поклали? — вже спокійніше спитав Теофіл, коли відмолилися.

— У тій могилі, яку виготував для вас Марко, — відповів Єремія. — І не треба так дуже печалитися, брате, Стефана вічне блаженство чека, адже праведний був.

— Велика любов нас із ним в’язала, — мовив Теофіл. — Мали ми одні думки й бажання, звернені до бога...

Він сидів понурившись, а Єремія пішов до виходу.

— Не виходь іще, отче, — сказав Теофіл. — Хочу провідати я брата. Коли не відмовиш мені, підемо разом.

Вони ступили за поріг — видно було далекий, скрижанілий і засипаний снігом Дніпро. Далина покривалася сизуватою мрякою, і в тій мряці топилася з того боку далина.

Спускалися до печер по погано втоптаній стежці, і до них по дорозі приєднався ще й я, смиренний автор цих рядків.

— Передчуття в мене було, — сказав Теофіл, обережно ставлячи ногу, щоб не осковзнутися. — Приснився мені, братове, в одну із ночей дивний сон. Так начебто приповз до мене величезний павук і почав мене в павучину загортати. Коли ж було мене загорнуто, побачив у павучині не себе, а брата, хоч усе, що витворяв отой павук, виразно чув на собі.

Єремія посковзнувся на стежці і ледве не впав, я встиг подати йому руку.

Внизу, біля печер, серед снігу темніла свіжа купа землі.

— Марко наче кріт, — сказав я, всміхаючись.

— Боговгодне діло робить, — озвався поважно Єремія.

У цей час із дерев’яної церковки, поставленої при вході до печер, вийшов Марко з лантухом за плечима. Був невеликий і чорний, наче жук, а згори, звідки дивилися ми на нього, здавався і зовсім малий. Скинув лантуха із пліч і, взявши за кінці, почав струшувати.

Гілля довколишніх дерев покрилося лапатим снігом, і, коли ми чіплялись ненароком за гілку, сніг опадав нам на плечі клаптями.

Марко побачив нас і звів сіре, замащене землею лице...

І здалося мені раптом, що це і справді кріт, стоїть насторожено, наготований до втечі чи нападу, стоїть, звівши сліпу мордочку, адже для нього світло там — у пітьмі; істота, яка тільки й робить, що копає з ранку до вечора, а часом і вночі. В нього над очима виросли волохаті брови, на підборідді — сіра борода, а.зуби стали темні, наче смолою обкипіли. Стоїть він, оскалюючись до нас, і надчікує: може, іще одну вістку про смерть несуть йому ці троє, що обережно спускаються по слизькій стежці. І раптом глибокий жаль обійняв мене, коли дивився на ту людину-крота, адже очі в нього все-таки не посліплі, а дивляться розумно; адже в голові у нього думки снуються і богоподібна це переді мною істота. Тихий жаль завжди мене обливає, коли бачу занепалих; я раптом почав розуміти, чому той, хто хотів спасти нас, зважав так само на бідних і упосліджених — благу душу у них передбачав, хоч не завжди ті упосліджені такою душею

володіли. "Неважка річ, — подумав я, — любити гарних і багатих, важко любити прогнаних та бридких, знаючи, що за ту любов і віддяки можна не дістати".

— Господи благослови, отче Марку, — сказали ми врізнобій. Марко склав на грудях руки і вклонився нам до землі.

— Господи благослови, — сказав він глухим, іржавим і дихавичним голосом.

— Хочу на брата свого подивитися, — сказав Теофіл, струшуючи із плеча злетілий із гілок сніг.

Марко звів до нього стріхуваті брови.

— Я поклав його в тій могилі, яку просили виготувати для вас обох.

— Ось тобі доплата.за цю роботу, — сказав Теофіл і вийняв гроші.

Марко байдужна взяв, не числячи, опустив до кишені. Тоді ще раз труснув мішком і подибав (був від постійного копання напівзігнутий) у відчинені двері церковки.

2

— Отут, — сказав Марко, коли ми зупинилися перед виритим закапелком. — Як замовляли: одне місце вище, а друге нижче.

На вищому місці лежав на простеленій ряднині мертвий. Ми поклали на себе хреста і почали шепотіти молитву. Не молився тільки Теофіл.

— Але, отче Марку, — сказав він раптом крижаним голосом, — ви повинні б знати, я — старший і вище місце призначено для мене. Чому ж поклав його тут?

Марко повернувся, і я побачив, як червоно блиснули його очі. Але той спалах був надто короткочасний, печерник уклонився Теофілові до землі і проказав дихавично:

— Вибач мені, брате, согрішив перед тобою!

— Його треба перекласти, — сказав Теофіл роздратовано. — Переклади його, бо то моє місце.

Печерник дивився на Теофіла важким поглядом, в якому промигувало червонясте світло, хоч, може, були то відблиски наших свічок.

— Хочеш потривожити його спокій? — спитав повільно.

— Його спокій уже ніщо не потривожить, — озвався так само роздратовано Теофіл. — Я хочу твій гріх від тебе відвести.

— Гаразд, — трохи загрозливо сказав Марко, і ми раптом заціпеніли від зміни, яка сталась у ньому. Марко розпрямив плечі і наче виріс: став високий і широкоплечий, хоч перед цим був малий і мізерний, очі його запалали червоним вогнем, а голос громом пронісся по печері:

— Брате! — сказав Марко з таким завзяттям, що мені аж мурашки по тілу пробігли. — Встань і звільни місце, а сам ляж на нижчому місці!

Те, що сталося потім, примусило наше волосся стати сторч. Я відчув, що млію і вростаю в землю, що мізерний і малий у цьому світі не Марко, а я, що зросту мого, здається, на лікоть, а розум тьмариться. Щось зарипіло, наче дерево терлося, і мертвяк почав повільно підійматися. Він підіймався дивно, відразу всім тілом, наче його підводила незрима сила. За мить ми побачили закам’янілe обличчя із міцно заплющеними очима, волосся на голові й борода здибилися; Марко дивився на покійника невідривно, начебто утримував поглядом зведене тіло. Мертвяк стояв уже в закапелку на повний зріст, і закричав раптом пронизливо Теофіл, і вдарив розпачливо поклона. Мертвяк тим часом сповз на нижче місце і ліг там, смикнувшись: повільно м’якшало й опадало настовбурчене його волосся.

За своє життя я мало див бачив, і не в усі розповіді про них вірю. Це ж було чимось таким, чого не годен був я збагнути. Марко ж знову зробився смиренний та невеликий, і я подумав, що, може, саме відчуття влади над усоплими тримає його тут. Зрештою, пізніше, коли я довідався, звідки береться в Марка чародійна сила, пояснив події, що тоді відбувалися, простіше й зрозуміліше, але в той момент і до мене марновірство вселилося; попри все, вигляд зведеного в закапелку мертвяка і оте його настовбурчене волосся ще довго мерещилися мені по ночах. Теофіл тим часом валявсь у Маркових ногах.

— Отче Марку, — скімлив він. — Согрішив я, піднявши брата із місця. Молю тебе: хай знову ляже туди нагору!

Я зирнув на Марка: перед нами знову стояла людина-кріт. Виставила наперед сліпе обличчя і оскалювала чорні, наче смолою обкипілі, зуби.

— Бог знищив ворожнечу поміж нас, — цідив він крізь ті зуби. — Ти невдоволився, а навіщо нам ворогувати? Адже увіч побачив: бездушне тіло виказало любов до тебе, шануючи твоє старшинування й по смерті.

Теофіл голосив і обливав Маркові ноги слізьми.

— Я спершу хотів, — хрипів печерник, — щоб ти, не виходячи звідси, покористувався своїм старшинуванням і зараз-таки поклався тут, поруч із братом. Але ти ще не готовий відійти. Отож піди, потурбуйся про свою душу: через кілька днів принесуть сюди. Я вже не маю такої сили, щоб сказати йому: "Встань і ляж на вище місце", може, ти це зможеш, як старший брат, то накажи! — голос Марка-печерника набрав пристрасті, — накажи: хай встане, може, й послухається!

Ми виходили з печери приголомшені. Марко супроводжував нас, начебто співчуваючи нашому пригніченню. І лише коли виходили з церковки, якась сила примусила мене обернутися. Дивну річ я тоді побачив: на вході до печери спинився Марко і весело дивився нам услід — на устах у нього грала іронічна усмішка. Але він миттю пригасив її, зустрівшись зі мною поглядом, натомість по-змовницькому мені підморгнув.

Пізніше, коли пішов я у затвор і Марко почав підходити до мого віконця перекинутися слотом, я спитав його про те, що скоїлося тоді з Теофілом. Марко зітхнув і понурився.

— Грішні ми під цим сонцем, — сказав він. — Грішний і я. Бачиш, брате, я тоді трохи розсердився... дуже мало він мені за роботу заплатив...

3

У ту зиму випало багато снігу, але великих морозів не було, натомість часто траплялися відлиги, і сніг під ногами драглів. Стежки порозм’якали, і по них важко стало ходити, ноги провалювались і грузли. Саме в той час почав обходити келії братії Теофіл. Коли переступав порога, поділ його мантії мокро плескався об чоботи, а з чобіт натікала калюжа. Високий і худий, із чорним, розчухраним волоссям на бороді, зі сльозавими очима, темними і непомірно розширеними, він спинявся на порозі й несміливо переминався з ноги на ногу.

— Брате, — казав він хрипко, — вибач мені мої гріхи, брате! Сльози котилися йому по лицях, він схлипував і покивував головою.

— Бог тобі вибачить, — незмінно відповідали ченці, а він, запустивши руку до кишені, витягував звідти гроші.

— Молися за мою грішну душу, брате! — казав він, повертався і знову йшов. Знову провалювався в крихкому снігові і через те заточувався, наче п’яний.

Він почав плакати денно і нощно, ставав серед своєї келії навколішки, і сльози безперервно котилися йому з очей. Коли ж хтось навідував його, починав плакати ще жалісніше, і від його сліз швидко змокріли всі його хустки й одежа. Навіть молитися не мав сили — плакав і плакав.

— Слухай, брате, — сказав йому, завітавши, Ісакій. — Тебе обдурив, налякавши, той мізерний земляний черв’як, і ти даремно стільки сліз виточуєш.

— Я смертного часу свого чекаю, — сказав Теофіл, не перестаючи плакати.

— Коли ж він прийде, той твій смертний час? — спитав Ісакій.

— Казав Марко: завтра чи позавтра. Я думав, що впаду мертвий ще тоді в печері. Побачив би ти, брате, які страшні червоні були в нього очі.

— Бо він світла не бачить, — сказав Ісакій. — Він, як кріт отой, сліпне.

— Не кажи нічого про нього осудливого. То чудо, що я уздрів... Та й узагалі, нічого мені не треба. Все майно своє я роздав, сама тільки мантія і свитка та чоботи мені лишилися.

Тоді сказав Ісакій, раптом споважнівши:

— Неугодне богові ти діло чиниш. Недобре передрікати волю божу.

Теофіл подивився на Ісакія, не розуміючи, а той раптом розсміявся:

— Є добрий спосіб до твого спасіння. Точиш ти сльози, брате, а вони в тебе пропадають даремно.

— І що? — звів заплакані очі Теофіл.

— Раджу тобі: збирай свої сльози, брате. Візьми посудину і збирай. Назбирай її повну, а коли помреш, хай виллють ті сльози на тебе. Нетлінним у часі тоді, брате, пробудеш!

Він кляцнув пальцями і знову засміявся.

— Я не встигну цього зробити, — сказав заклопотано Теофіл. — Печерник Марко вирік мені за кілька днів смерть.

— А я тобі вирікаю довге життя! — тонким і пронизливим голосом сказав Ісакій. — Послухай мене, юродивого, упосліджено з упосліджених, того, до кого диявол чи сам господь-бог спускався!

— А може, то і справді був господь-бог? — спитав, заскаливши око, Теофіл.

— Може, — відгукнувся Ісакій. — Отож живи і плач, брате! Наплач собі повний горщик!

Він скорчив гримасу, але Теофіл не помітив її, з даху в той момент з’їхав шумко сніг, і він мимохіть обернувся до віконця.

— Щось мені таке здається, — сказав Теофіл, — що смієшся ти з мене. Було б це недобре, бо я справді бачив її, сухокосту. Та й зараз вона стоїть у тебе і в мене за плечима. І в інших також, придивися й побачиш. Я і в ченці пішов через те, що страх як її боявся. А тут уже таке трапилося! Я не знаю, що вчинити і де подітися.

Ісакій дивився на цього чоловіка, вкляклого біля його ніг, посивілим оком, і обличчя в нього поступово смутнішало.

— А ти все-таки плач, — сказав він майже серйозно. — Зрештою, і тобі не про добро в світі йдеться, а за себе боїшся.

— Навіщо те добро в світі, коли оце тіло й оці руки, — він про-стяг перед Ісакієм руки, — тліном скоро стануть. Навіщо все у світі, коли я весь тліном скоро стану, коли зникну і розчинюсь, як зникає і розчиняється дохла птиця чи собака.

— Я так само, як і ти, в темряві ходжу, — сказав Ісакій і, повернувшись круто, пішов із келії.

Було тепло. Падали густі сніжини, а водночас розтавало. Тихо і глухо крапало зі стріх — начебто відлічувавсь однотонно час. Ісакій простяг перед собою долоні і сумно дивився, як кладуться на них і відразу тануть розкішні, прегарні снігові тільця.

— Життя їхнє — як подих, — прошепотів він, — але всі разом вони зиму на землю спускають!

4

Минуло два дні, і справді не помер Теофіл, зате відтоді пробував у постійному надчікуванні смертного часу. І ніхто не міг спинити його від гіркого плачу. Цілі струмки сліз проливав він щоднини, і сльози все примножувались у нього. Він носив уже.тепер із собою посудину, а коли починали литися йому сльози, особливо в час молитов, ставив посудину перед собою й плакав. Після плачу затуляв глека накривкою і йшов далі — де б не бував Теофіл, скрізь носив він із собою ту посудину. Він часто прокидався серед ночі в холодному поті і зчавлював кулаки, тоді дер нігтями стіну, і тихий стогін виривався з його нутра — роздирало під той час йому груди відчуття кончини. Серце шалено гупало йому в грудях, а очі вилізали з очиць.

Являлося йому жахке видіння брата, який зводився зі своєї смертної постелі, і бачив він настовбурчене волосся й біле лице — кричав відтак Теофіл страшно, а крик його провисав у порожнечі. Дрібно тремтів він, зіскакував із ліжка і починав бити поклони, і знову лилися йому з очей сльози, і не забував він підставити під ті сльози глека. Так тяглося кілька років, помер за цей час не один брат, і гадав він, що посудина до половини заповнилася сльозами. Прокидаючися щоранку, мав у голові одну тільки думку: "Не знаю, чи доживу я до вечора". Вночі, прокидаючись, мав у голові ту ж таки думку, що не доживе він до ранку; часом здавалося йому, що з нього вже витворюється кістяк, і відчував він той кістяк, і що закинуто його десь у підземеллі. Запах землі забивав йому дихання, і скрипів він зубами, чуючи, що розтирають ті зуби пісок, — тяглося так з дня у день, не мав-бо інакших думок та інакшого болю. Їжу їв, не знаючи смаку; ніхто ніколи не міг примусити його скуштувати чогось смачнішого — солодке йому гірким здавалося, а гірке лишалося гірким.

"Боже мій, — шепотів повсякчасно. — Дай мені час на покаяння, продовж мені трохи існування! Боже мій! — кричав він, коли зачинявся в келії на самоті. — Невже я недостойний твоєї милості? Не дай мені загинути, як псу чи нікчемному птаху, душа моя волає, і страх мене їсть, що зникну в часі, як метелик чи комар. Багато бувало таких, що вставали здорові вранці та не дотягували вечора, лягали ввечері, а ранку вже не зустрічали!

І плакав він гірко, і підставляв собі посудину, щоб не пролилося даремно ані сльозини: збирав їх для смертного-таки часу, повіривши твердо в Ісакієвий насміх, що, облитий власними слізьми, не буде він тлінний.

Вже не ходив по землі, а хилявся. Висока висохла постать, як тінь, із горщиком під пахвою; висохле костисте обличчя, на

якому гарячково світили червоні від сліз очі; сухі, майже чорні, як у мощей, руки й ноги, бо почав він босим ходити взимку і влітку, — йшов, похитуючися, ледве перебираючи ногами, наче землі не торкався, хоч треба було неймовірного зусилля, щоб так рухатися. В церкві падав на коліна і, поставивши перед собою горщика, плакав, потім відсторонено хилитався назад до своєї келії.

Раз на рік спускавсь у печери, плакав біля братового тіла, і просив, щоб Марко-печерник помилував його. Щоразу Марко-печерник милував його, і він повертався, на хвилю втішений, молитися й плакати в свою келію. Голова його трусилася, але рука міцно притискала глека зі слізьми до грудей.

Я дивився на цього мученика з тим-таки жалем, з яким дивився колись на Марка-печерника, коли зимової пори спускалися ми по стежці до печер. Бачачи ж тепер Теофіла, думав про дерева, які не доцвітають, а раптово сохнуть на корені, про живу траву, по якій пройшов вогонь, і про квіти, які посохли, не видавши плоду. Я думав, що біль Теофіловий — це біль тисяч живих, які усвідомлюють себе, але яким уготовано стати травою чи листям. Його гріхом став страх надмірний, і це було б так само, якби змія кусала власний хвіст. Ченці підсміювались із глека, що носив його під пахвою Теофіл, — це була надто марна сподіванка. Я ж із того не сміявся. Ніколи не засміюся я із упослідженого, з кривого, горбатого чи зизоокого — жаль мені тоді груди наповнює і робить моє серце м’яким. Не скажу, що тільки в цих людях правда сокровенна — всіх побивають, у більшій чи меншій мірі, однакові пристрасті, — але й там вона може бути. Отож кажу я в повний голос: той, що нагинається підняти камінь, хай подумає, чи не в себе його хоче кинути. Той, хто заніс у гніві палицю над зігнутою перед собою спиною, хай подумає, чи не себе зараз буде шмагати! Не судити, а розуміти я хочу людей, що зачинилися тут від світу. Тільки той, хто упередженої злості позбудеться, може небо

відчути у себе в серці, ясне, високе — око господнє й недріманне. Воно може бути сіре, голубе, блакитне, темно-синє чи й чорне, але вимір його безконечний. Душа моя прагне відтак його світла, і це по-особливому різко відчув я тут, у затворі, в темній, як гріб, печері.

5

— Йди, Теофіле, — сказав я. — Марко тебе бачити хоче!

Теофіл звів костисте, сіре лице. З очей його потекли сльози.

— Хто це прийшов до мене? — спитав він.

— Це я, Семен, брат твій по обителі.

— Я тебе не бачу, брате, — сказав Теофіл. — Я сьогодні, прокинувшись, не побачив світу. Це зараз ніч надворі чи день?

— Ясний день, брате Теофіле.

— Ясний день, кажеш? — підскочив раптом Теофіл і схопився за очі. — Що ж це з моїми очима?

— Виплакав ти свої очі, брате, — смутно обізвався я.

— Підійди ближче, — занепокоєно сказав Теофіл. — Ні, я тебе не бачу. Може, ти тільки голос віщий, а не брат Семен?

— Я таки брат твій по обителі Семен, — ще смутніше сказав я. — А очі свої ти виплакав.

Була на ту пору весна. Небо стояло над світом ясне, вимите, повне яскравої блакиті: синиці дзвеніли невгомонно, стежки порозбухали і блищали під сонцем, наче скляні.

А Теофіл тим часом плакав. Навіть глека не підставляв.

— Невже світ для мене навіки погас, брате Семене? — спитав він.

Я подумав, що світ для нього погас значно раніше. Мені теж пощипувало очі, бо щось у тому моменті було по-справжньому печальне. Так, переді мною сидів висохлий у тріску чоловік, дивився невидющими зіницями, і з них лилися сльози.

— Не збираєш більше сліз, Теофіле? — спитав я так само смутно.

— Це я вже для себе плачу, — відказав той страждалець.

Я сидів боком до дверей і зирив крадькома на ясну блакить, що вривалася сюди крізь розчинену стулку: Теофіл ніколи вже тої блакиті не побачить. Я дивився на осяйну срібну хмару, що пливла серед ясного моря: Теофіл більше ніколи не побачить такої хмари.

— Що хоче від мене брат Марко? — переплакавши, спитав Теофіл.

— Він із братією прощається, — сказав я, відчуваючи той-таки глибокий смуток, від якого душа очищається.

— Чи не захворів часом?

— Відходить він уже і у гріхах сповідається.

— Той муж не має гріхів, — скрушно сказав Теофіл. — Той муж блаженний...

Він уже не плакав, Теофіл. Лице його при згадці про Марка раптом освітилося неземним світлом; хоч як. воно дивно — любов побачив я на тому обличчі. Це зчудувало мене, адже саме Марко був причиною Теофілових мордувань.

— Чи не тримаєш супроти Марка зла, брате? — спитав обережно.

— Хіба можу тримати супроти нього зло? — відказав лагідно Теофіл. — Він тільки показав мені, який дочасний цей світ. Од облуд гірких житейських він мене звільнив.

Я дивився на Теофіла — чогось тут не розумів. Здалося мені раптом, що муки, які відчуває, дають йому осолоду: один утіху має сміючись, а другий — плачучи. Страх легенький торкнув мене, коли про це подумав: які бездни заховано в душі людській?!

Там, у глибині цього яскравого світу, вмирав, забившись у печеру, Марко-могильник, котрий мерцями повелівав. Перечислював свої гріхи, і одним із них було те, через що відчував свою мученицьку радість Теофіл. Я сам тільки-но вийшов із затвору, бо щороку йду в те добровільне ув’язнення на місяць-два заради писання оцього. Коли був я в затворі, то краще пізнав Марка-печерника: він підходив до мого віконечка і розмовляв. Я знав, навіщо потрібні були гроші Маркові: вряди-годи виходив у місто, а повертавсь із барильцем питного меду. Пив той мед, забившись у найдальший куток печери і не світячи світла, а коли впивався, мав потребу з кимось

побалакати. Дехто із затворників відганяв його, особливо ті, закляті, що затворялися на ціле життя, але більшість із них у розмову входила. Тоді оповідав Марко-печерник про те, як ходив він під князівським стягом і який вправний був із нього вояк. Розповідав, що саме він будував для дружини великого князя містоздобувні машини і з тими машинами брали вояки грецькі твердині. Він прикладав лице до віконечка і шепотів з натхненням, розповідаючи про визначні січі й князівські бенкети.

— Чого ж ти в ченці пішов? — спитав його я.

— Тяжкий гріх лежить на мені, — сказав Марко, і його очі червоно засвітились у темряві. — Я випадково побратима свого у січі забив...

Після того він замовкав, хмурнів і йшов у свій куток, неподалець від моєї келії; я виразно чув, як булькоче рідина, коли наливав її Марко із барильця у келих. По тому голосно бубонів молитви й закляття...

— Брате Семене, — обірвав мої думки Теофіл. — Я готовий іти до блаженного...

— Не поспішай називати блаженним того, хто в гріхах своїх ще не висповідався, — сказав я.

— Я вірю, що він блаженний, — заговорив швидко Теофіл. — І хочу, щоб він мене сподобив і сліпоти мене позбавив...

— Не позбавить він тебе сліпоти, — смутно сказав я.

— Не блазнюй, брате Семене, — сказав Теофіл із присвистом. — Ти ж сам бачив, якою силою володіє брат Марко.

Веди мене скоріше до нього і великого чуда сподобишся побачити...

В цю мить я, може, й хотів уздріти чудо, адже те, що ми колись побачили з Єремією та Теофілом, оте жахнюче вставання мерця, давно не було для мене дивом: був то жарт, що на нього пішов свого часу підхмелілий печерник, щоб розбавити свою самотність: для будівника містоздобувних машин то не важко вчинити...

Я вивів сліпого на ґанок. Сонце облило нас зусібіч, і ми зупинилися. Теофіл виставив обличчя до сонця, і з повік йому потекли сльози.

— Світить сонце, — сказав він розчулено. — Гріє воно мені обличчя. Господи, невже так станеться, — вигукнув він, — що я не відчую завтра твого, сонце, тепла?

6

Ми йшли стежкою. Важка це була дорога, бо глина весь час роз'їжджалася з-під наших ніг. Теофіл ще не був пристосований до сліпоти, через це ми не так спускались, як зсувались униз, — не завжди мені було легко його направляти. По дорозі він бубонів ненастанно про свою сподіванку, що Марко-печерник його таки зцілить.

— Подумай тільки, — казав він, — людина мерцями повеліває! Що варта йому така дрібниця, як людині зір повернути? Хай-но тільки захоче, чи не так, брате Семене?

Я мовчав, бо не хотів роздражнювати сліпого. Окрім того, не міг під ту хвилю розповідати йому й правди: був він через сліпоту трепетний і знервований.

В одному місці ми ледве не полетіли сторч, і тільки дерево, що росло обіч, врятувало нас; я схопився рукою за стовбур, а другою за Теофілів шкіряний пас. Десь зовсім близько задзвонила синиця, пахла, збуджуючись для насіння, земля, і видно було, як по спіненому Дніпру женуть великий пліт: колоди мали піти для січення міст на південному прикордонні.

Я взяв свічку, запалив її і повів Теофіла в підземелля. Теофіл тримався рукою за мій пас, і я відчував, що його рука тремтіла.

Марка ми знайшли на його ложі в найглухішому кутку печери. Тут стояли лопати, кайла й мотики, лежали мішки, в яких носив Марко землю, і кілька порожніх барилець із-під питного меду.

— Мир тобі, брате Марку, — сказав я. — Привів тобі Теофіла, але він осліп від безнастанного плачу.

Теофіл заплакав. Марко завовтузився на ложі із шмаття й соломи.

— Брате Теофіле, — дихавично проказав він. — Вибач, що осмутив я тебе на довгі літа. Ось я відходжу з цього світу — молись за мене. Коли дістану милість від бога, то не забуду тебе...

Теофіл упав навколішки і молитовно склав руки. Сльози покривали обличчя, і в світлі свічки по ньому лискотіли червоні виграви.

— Я знаю, отче, — сказав він, — що за гріхи мої мав би упасти мертвий у печері перед тобою, коли ти підняв мертвяка, але заради святих твоїх молитов господь мені

продовжив життя, чекаючи мого покаяння. Тепер же, коли ти перед богом стоїш і силу маєш ще більшу, одного я в тебе прошу: або візьми мене з собою до бога, або дай мені прозріння.

Марко важко задихав.

— Я грішний і кволий чоловік, — сказав він. — Не маю я такої сили.

Теофіл приповз на колінах до ложа і почав шукати руками. Нарешті натрапив на п’ясть Маркову і, схопивши її, припав вустами.

— Ти маєш силу, отче, маєш! Я знаю, що можеш це вчинити. Коли мертвяка звів із місця, що для тебе така марниця, як дати мені прозріння?! Хай знову побачу сонце, квіти і лиця людські. Отче Марку, тільки осліпнувши, я починаю розуміти, що то за радість бачити світ. Вдій це чудо, отче, вдій, я за це цілий вік свій на честь твого імені молитимуся. Цілий вік поминатиму тебе, як добродійника, бо що це за життя — у темряві?

— Сумуєш, брате, за тілесними очима, — хрипко проказав Марко. — Заради бога ти осліп, тож здобудь духовні очі. Я, брате, винуватий, що ти осліп, бо це я заповідав тобі смерть, не маючи сили, щоб вона до тебе прийшла. Я хотів зробити користь твоїй душі і високоум’я твоє перетворити у смирення, адже серце упалого і смиренного не відтрутить бог…

— Верни мені зір, отче! — не слухаючи Марка, обливав Теофіл слізьми. Маркову руку. — Є в тебе сила, є!

Тоді напружився Марко і відкинув від себе Теофіла, забравши руку.

— Нема тобі потреби бачити цей світ, — сказав він сердито. — Проси в господа, щоб побачив ти славу його, а смерті не бажай: прийде вона до тебе, хоч би того й не хотів.

Теофіл зціпився на землі в грудку й тихо плакав.

— Але не для того я тебе покликав, — ледве вимовив Марко. — Покликав я, щоб гріх мій від мене забрав, щоб вибачив мені й благословив.

Від тієї грудки, якою став Теофіл, зазоріли раптом дві жарини — це засвітилися невидющі Теофілові очі.

— Не вибачу тобі! — вигукнув він раптом жорстко. — Коли не повернеш мені зір, прокляну тебе навіки!

Марко схопився за груди.

— Перед лицем смерті своєї прошу тебе! — прохрипів він.

— Перед лицем смерті своєї, поверни мені зір!

Марко хотів сісти на постелі, піднявся на руках, але вирячив очі, схопився за груди і впав навзнак.

— Поверни мені очі мої! — закричав щосили Теофіл. Я взяв сліпого за руку.

— Вставай, брате, — мовив я тихо. — Вже відійшов брат Марко у життя вічне.

Тоді раптом завив Теофіл, вчепившись нігтями в мою руку.

— Що ж тепер робити, що робити? Хто мені тепер зір поверне?

— Для чого тобі зір, брате, коли ти, мавши його, світу не бачив? — сказав я не без гіркоти, в цю хвилю мені жаль стало їх обох: того, хто вибачення просив, але не дістав його, і того, хто чуда сподівався, але так само його не дістав.

7

Відтоді подвоїв свої ридання Теофіл. Він плакав на молитві і під час служби, плакав; хліб споживаючи і кудись ідучи. Навіть коли спав, текли з його очей сльози, і він почав печалитися, що не може їх зібрати у глек, якого знову незмінно носив при собі під пахвою. Всім, хто заговорював до нього, він показував горщика і просив зирнути, чи повний він, бо запустити туди руку не зважувався, щоб не осквернити, як він казав, святої рідини. Ніхто не казав йому, що горщик його порожній (ті сльози, які стікали, хоч і потрапляли в нього, але й висихали), а всі переконували бідаку, що сльози ті скоро через вінця поллються. Тоді всміхався щасливо Теофіл, і сльози ще густіше сипалися йому із сліпих очей.

— Я переконався, що смерті мені таки не минути, — сказав він якось. — Заповідаю вам, братіє, облити мене слізьми моїми, хай стане від того тіло моє нетлінне в часі.

— Що тобі до того, брате Теофіле? — спитав я його, не стримавшись.

— А як же, брате Семене, — відповів він здивовано. — Тоді не розчинюся в землі і не стану піском.

— Чому ж так боїшся піском стати, Теофіле? — спитав я. — Пісок і мертве тіло — одна суть. Пісок може ще й живіший бути: на ньому лоза і сосна росте. Що ж виросте із мертвої і засохлої плоті твоєї?

— З неї нічого не виросте, — згодився Теофіл. — Але вона все-таки буде, брате Семене!

Тоді зрозумів я одну велику й неперехідну істину; страх перед смертю в Теофіла — це страх перед життям. Всі ті, хто тікає від життя, проти бога йдуть, адже він їх сотворив і сказав жити. Він їх поставив, як лунку, у величезну, незбагненну мережу природи, і кожен мусів би заповнювати свою лунку медом. Мед — це добрі справи наші, тоді як ненависть — це тля для тої мережі. Як гнилець на соти нападає, так і зло на цей світ, відтак і йде в ньому копітка, всюдисуща, щоденна і щохвилинна війна. Ця війна з’являє у світі ту силу, що заново оновлює світ — буде воно так вічно й кругобіжно. Все боротьбою позначено, а де боротьба така є, там — рух. Рух тепло з’являє; не мерзне той, хто біжить. Тепло сік у соти світобудівні пускає, а ті лунки, що їх гнилець побиває, мертві стають. Мертве і живе відтак рівноважиться, бо не може бути живого без мертвого, хоч мертве без живого є. Надія ж наша — це краса в цьому світі, краса у природі і в добрих діяннях наших. Все мусить бути і стверджуватися, а через те змінюватись і розчинятися, світ земний — це одне із кіл, котре котиться у всесвіт. Той, хто лякається і тікає від світу, — в заповільнені обійми смерті втрапляє; той, хто не хоче жити, — вже й не живе. Отож той, хто не хоче бачити сонця, — сліпне, і немає йому порятунку — смерть його у свої обійми узяла.

Я теж належу до тих, котрі захотіли втекти від світу, але на відміну від інших я той світ полюбив. Я не можу стримати хвилювання, дивлячись, як проростає брунька, і чуючи, як пахнуть дерева, коли по них проходить молодий, весняний сік.

Часом аж до наших стін забреде із міста якийсь юнак із дівчиною — я милуюся з їхньої краси, що її запалила взаємна любов їхня. Найвища краса, думається мені, — це і є любов. Світ гине в пристрастях та болячках, але саме в ньому ростуть теплі квіти любові, через що він знову і знову живе. Він і буде жити, поки виростатиме в ньому ця квітка, а коли вона не проросте, він загине. Той час заповіджено у святому письмі — ось що має найжахкіше стрясати людські серця...

Ці думки прийшли до мене, коли я сидів у Теофіловій келії і дивився, як ненастанно він плаче. Я запалив йому в печі вогонь, бо ще було холодно ночами, і мовчки вдивлявсь у хитливе полум’я. Земля підвечір примерзала і ще вкривалася льодком, який і хрупав під чобітьми, коли хтось проходив мимо. Я сприймав тепло, яким віяло від вогню, і м’яка печаль повільно мене колисала. Горіла в келії свічка, в кутку стояв навколішках Теофіл і, поставивши перед собою глека, плакав.

— Мені сьогодні привиділося диво ясне, — раптом сказав Теофіл. — Чи спав, чи й не спав, а навідався до мене гарний юнак.

Я примружився: захотілося мені побачити того гарного юнака, обличчя якого зігріто ласкою.

— Ти гарно молишся, — сказав він мені, — але навіщо печалишся про даремність сліз?

"Сльози недаремні, — думав я, — але тільки ті, що очищають серце від скверни. Є ж сльози, що скверну у душу приносять".

— І мав той юнак посудину більшу за мою, — сказав Теофіл, — і так гарно пахло від неї!

Я таки уявив того юнака. Стояв він і тримав велику золоту посудину.

— Це твої сльози, — сказав юнак Теофілу, — пролиті від серця у молитві до бога, ті, котрі втер ти рукою, чи хусткою, чи одежею, і ті, які на землю впали із очей.

Теофіловий голос звучав у келії притишено й тепло, наче довіряв він мені сокровенну таємницю, його невидюще лице було залите жовтим світлом від свічки. Я слухав, як тріскоче вогонь, пострілюючи іскрами.

— Всі твої сльози за повелінням творця зібрав я і зберіг у цій посудині, — сказав Теофілові той гарний юнак. — їх буде виллято на тіло твоє, коли прийде останній твій час. З пролитих щиро запахущий цвіт проросте, а із пролитих удавано — бур’ян.

Я уявив собі поле, поросле квітом запахущим, густо заросле бур’яном. Хто і коли прийде його прополоти?

— І став він невидимий, — сказав Теофіл так само проникливо. — Ти мудрий, брате Семене, витлумач мені ті слова.

Я дивився на вогонь. Надворі хтось ішов і покашлював. Хрумтів у того перехожого під ногами льодок, а віддих був сипкий. "Там, надворі, — подумалось мені, — ніч спокійна і тиха, і наповнена вона свіжістю весняною..."

— Є сльози, які воздаються, а є сльози порожні, — сказав неквапно я. — Сльози, пролиті у щирому горі, — блаженні, і утіха після них буде; сльози, пролиті з милосердя і співчуття, — ще блаженніші, вони з любові проливаються. — Голос мій

мимоволі дужчав, несподіване і високе піднесення я нараз відчув. — Сльози ж, пролиті із жалю до себе, сльози озлобні й сльози про око людське — порожні, отож бур’яном порожнім проростуть.

Я подивився на закостеніле в світлі свічки Теофілове лице.

— Щось таке чудне ти сказав, — мовив він хрипко. Тоді відчув я ще більше піднесення.

— Ти просив у Марка прозріння, брате Теофіле. Я, здається, знаю, як можеш прозріти.

— Як? — повернувся до мене, аж кісточка йому в шиї хрупнула.

— Задля себе проливав ти досі сльози. Пролий хоч одну із них із любові до інших.

Теофіл хрипко засміявся.

— Я вже старий, немічний і сліпий. Біс тебе прислав до мене спокушати й нітити мене. Нема в мене золота, щоб я його роздав, бо всього свого давно я збувся, нема у мене хати, щоб пустив у неї бездомного. Самі сльози мені лишилися, а кому вони треба, крім бога?

Ми не розуміли один одного із Теофілом. В цьому вечорі, з його тишею і весняним духом, ми не дихали однаково.

— Тоді доживай, як тобі поведеться, — сказав я, мимоволі повторивши те, що сказав колись Ісакію той, у кого усмішка, як сонце.

Теофіл важко задихав.

— Ти от про любов до іншого говориш, — сказав він, ледве стримуючи лють. — А сам прийшов мені душу труїти. То що, — він схопив свого глека і простягнув до мене, — може, плакав я цілий вік, щоб з того бур’ян проріс?

Зовсім самотньо мені стало в тому помешканні, ледве освітленому свічкою і біля того вогню, що вже пригасав у печі, адже правду сказав Теофіл: слова мої труту йому в душу вливають.

— Не суджу і не вирішую, — сказав я.

— То не пащекуй! — різко кинув Теофіл, і його обличчя затято засвітилося: — Піди краще скажи ігуменові, що я немічний у тілі і не можу до нього прийти, щоб про чудове видіння розказати. Скажи, що янгол мене навідав і через це може от-от покликати до себе. Скажи, що я угодний богові! Я цілий вік свій проплакав, і повинна мені бути заплата!

Я вийшов за двері і раптом спинився. Весною на мене дихнуло, великою, привільною і всетворящою. Повітря було свіже й запашне, і потекло воно на мене, щедро омиваючи. Я відчув: щось гостре і болюще спалахнуло мені в душі; малий і безсилий, стояв я під цим широким, засипаним зорями небом; був ниций у цьому світі і доєднувався якоюсь мірою до тих, хто лякається його просторіні, а через те ховає в долонях лице.

_____

1

Коли вдаряло монастирське било, кличучи ченців до сну, Агапіт зводився із вечірньої молитви і задував свічку. Ставало у келії поночі, а він сидів нерушно на ложі, поки очі його не призвичаювалися до темряви. Часто допомагав йому місяць, бо заглядав до віконця, затягнутого воловим пухирем, і проціджувався крізь той пухир блідим, каламутним світлом. Агапіт зводився, відчиняв двері і, висунувши голову, уважно роздивлявся навдокруг. Монастир спав, за винятком Єремії, котрий любив потайки виходити із келії і, сівши в тіні великого дуба, що ріс неподалець, починав чекати й собі. Одної ночі він почув рип Агапітових дверей і побачив, як той визирає й видивляється, але не зрушив із місця. Чекав він довго, однак недаремно. За якийсь час Агапітові двері знову рипнули, і в них з’явився чернець із мішком за плечима. Озирнувся крадьковито і майже побіг туди, де висипали землю копачі печер. Рухи його були зграбні й моторні, ступав по стежці він безшумно, здалося Єремії, що це безшелесна тінь тут блукає. Зрештою двері знову зачинилися, і Єремія дозволив собі навіть придрімнути — був певний, що рип дверей його збудить.

Але в ту ніч рип дверей не збудив його. Збудило його те, що двері задовго не відчинялися. Єремія встав і підійшов до келії. Приклав вухо до щілини біля віконця і довго наслухав. Було у келії тихо. Тоді він натис на двері, але так обережно, що відчинилися вони майже без рипу. Агапіта в келії не було, натомість у тому місці, де стояла у нього скриня, виднілася яма. Єремія зазирнув у ту яму, але в неї не поліз.

Пізніше, бувши на смертному ложі, Агапіт розкриє свою таємницю, її знатимуть Єремія, ігумен, Полікарп та я, раб божий Семен, — оповість мені про те Єремія із особливої, як він скаже, любові до мене, взявши, однак, у мене клятву мовчати, як риба.

Тієї ночі Агапіт таки справді виніс лише один лантух землі, коли накладав другий, рискаль пробив дірку по той бік монастирської огорожі — решту землі Агапіт виніс за монастир. Сховав рискаля і мішка у підземний хід, а сам швидко подався, оминаючи хати, що стояли насупроти монастирських воріт, до лісу, що підступав упритул до хат.

Він ішов швидко. Піт висіювався в нього на чолі, і він мусив змахувати його рукавом. Ліс темно шумів над головою, інколи неподалець гухала пронизливо сова, тоді Агапіт спинявся й хрестився. Хмиз потріскував у нього під ногами, зусібіч витиналося гілля, наче простягувало до нього руки і хотіло схопити; вряди-годи він озирався — боявся за собою погоні. За кілька хвиль вийшов на лісову галявину, серед якої стояла мала, дерев’яна, покладена зрубом хатка.

На порозі хати бовваніла темна постать. Почувши кроки, постать заворушилася.

— Хто це там ходить поночі? — гукнула старечим, несильним голосом.

— Це я, тату, — сказав Агапіт. — Прийшов до вас, як обіцяв. Постать шумливо звелася.

— Слава богам, — сказала вона. — Вони таки почули мене і привели тебе до мене.

— Це любов моя привела мене до вас, — сказав смиренно Агапіт.

— А що тебе від мене відвело? — спитав гостро батько. — Що кинуло тебе за той сірий паркан?

— Годі про це, тату, — сказав м’яко Агапіт. — Так воно є, і так мусить бути.

— Заходь же, сину! — обізвався батько.

У хатині ледве миготів каганчик, ґнотик плавав у олії і висяював кволб жовтаве світло. Від нього снували по хаті важкі тіні; батько поклав на стіл хліб, шматок засмаженого м’яса і пироги.

— Сідай поїси, бо вже світишся від тих монастирських харчів. Слава богам, мене люди не забувають і за поміч, що їм несу, настачають і хліба й до хліба. Жили б ми тут із тобою вдвох і горя б не знали.

Агапіт поспішно сів за стіл, вкраяв хліба й м’яса і почав пожадливо їсти.

— Га, який ситий! — озвався батько, сумно зирячи на сина, — А я тут, на самотині, голову собі сушу: що привабило тебе за ті сірі стіни? Чому покинув ти волю, а обрав неволю.

— Я забоявся, тату, глушини, в якій ми з вами жили, — спокійно відказав Агапіт, все ще поспішно жуючи. — До людей мені захотілося.

— То пішов би собі до міста.

— А що я робив би в тому місті? Ні до купцювання, ні до ремесел, ні до вправи вояцької не маю інтересу. Маю інтерес до книг учених, а їх читати можна тільки в монастирі...

— Став би писцем у князя, — сказав батько.

— Писцем у князя бути — слава невелика! — сказав Агапіт, ковтаючи пережоване. — Самі-бо знаєте, скільки ходить чудесних оповідань про ченців, про ті чуда, які вони творять, і про чародійну силу, якою володіють.

— І то правда? — суворо спитав батько. — Як на мене, давні боги були людині пожиточніші. Я це через зілля знаю. Кожна билина, дерево і травина божі якості в собі тримає: добре і лихе, цілюще й смертне. Одна рослина віджпвлює, друга вбиває, і знати про це все-таки можна людині. Цей же новий бог, що його запровадили князі, не дається людині, його не відчуєш і не побачиш.

— Але все-таки він панує в світі!

— Панує, бо його запровадили ті, що панують. Навіщо були князям наші добрі старі боги? Не приносять вони страху і занадто домашні. Спершу князі хотіли Перуна звисити, хоч він не сильніший Сварога чи Лади — Перун заслабий став для них: його все-таки можна було побачити і відчути. Їм же треба було бога страху, і вони знайшли його. Того, якого не побачиш і не відчуєш!

— Я не хочу з тобою сперечатися, батьку, — сказав Агапіт. — Одне діло розмисел старого, самотнього мудрака, а друге — життя, яке кипить навкруги. А воно таке: одні в ньому возносяться, інші упадають, одні слави несмертельної заживають, а інші погноєм стають для нових поколінь. Що з моєї мудрості, батьку, коли я загубився б у цьому лісі? Якої слави зажив би, коли признавався б до старих богів — крамолою страшною це в світі вважається. Отак пропав би я в глушині, а там, за тими сірими стінами, літописи складаються у пам’ять нащадкам. Там пишуть книги і плекають мудрість сьогосвітню. Саме туди зійшлися найрозумніші люди нашої землі, а не тільки темні й забобонні. Не був темний, батьку, ні

Феодосій, ні Никін, він же Іларіон. Вони світло мудроти несли, і до їхнього голосу не раз князі дослухалися. Іларіон ховався у печерці на Берестовому, але тільки для того, щоб потім написати "Слово про закон та благодать". Та й тепер дітей учать у Києві писати й читати не хто, а ченці. Для цього і в город ходять, і збирають дітей біля монастиря. Недаремно й князі до нас прихильні, вони від нас світла й мудрості набираються — не лише слави у війну шукаючи, але й напиваючись учености світової, — хто з князів мудріший, той біля себе учених ченців тримає, сприяє їм і вчиться від них. Це від учених залежить, що скажуть нащадки про славу й честь князівську: чи возвисять її, чи ганьбою покриють. Ім’я Нестора та до нього подібних навіки запишеться у книгу пам’яті землі нашої, і ніде інде не зміг би вчинити свого великого діла Нестор, як за тими стінами. Знову-таки є поміж нас такі, які, подібно тобі, до природи-матінки приглядаються, на те вони й усамітнилися, щоб мати змогу це чинити, водночас і від людей та світу не бувши відірвані. Вони пестують бджіл та ростять дерева, і їхнє ім’я так само запишеться в книгу слави, як і ймення книжників-мудреців.

— І ти хочеш, щоб там було записано й твоє ім’я? — спитав іронічно батько.

— Авжеж хочу, тату, бо страшно мені подумати про безвість забуття, яке чекає нас по смерті. Всі ми гості в цьому світі.

— Так, усі ми гості в цьому світі. Але яка буде наша ціна, коли ми замість узнавати його втікатимемо? Коли ми замість добра земного шукатимемо добра дочасного?

— Добро земне нівечить людську душу, — сказав Агапіт.

— Коли його споживати, а не створювати...

Агапіт уже поїв і розмлоєно відкинувся на стільця.

— Велика сила є в ваших словах, тату. І там, за сірими стінами, як ви кажете, я все-таки сумую за вашим віщим словом.

— У наші часи, — сказав старий, — і волхви переводяться. Замість пізнавати землю, річки й рослини вони в даремне гадання пускаються, дурять себе і світ, пророкують те, що не в силі людина пізнати, забуваючи про велику злуку людини із землею. Як це ти поясниш, мій учений сину, що та чи інша рослина хвороби живих істот лікує, притому кожна рослина хворобу іншу? Як ти поясниш оцю чудовну залежність живого тіла зі світом і чим є людина без рослин, води та вогню, що їх творять земля і небо? Велику науку волхвування звели тепер до жебрацтва й ошуканства. Тому я кажу тепер: старі боги вмирають, а нових не побачиш і не відчуєш. Нові боги тільки в умислах людських існують.

— Я знаю, батьку, ви останній великий волхв землі полянської. Я сам хотів піти вашим слідом і пізнати вашу науку. Але в мене немає такої могутньої сили, як у вас, і немає в мене такого розуму. Через це я й покинув ліс і пішов до людей, бо хочу прославитись між них у легший спосіб.

— Як же ти хочеш прославитися? — зимно спитав батько.

— Я довго придивлявся до своєї братії там, за сірими стінами, до життя тих, кого звуть у цьому житті славетними. 1 знаєте, що я побачив, батьку? Кожен із них робить себе славетним сам. Кожен свою славу творить у скритний від інших спосіб і міцно береже таємницю, як він оте чинить. Йому

треба тільки вразити людей, але так, щоб ті ж таки люди не знали, як це вдіяно. Відтак починають говорити про чудо, а хто чудотворний, той уже не є людиною тлуму.

— Мені чужі ці думки, — сказав так само зимно батько. — Мені чуже це змагання і це ошуканство.

— Зате не чужі ці думки мені, — мовив Агапіт. — Я хотів би, щоб у цьому ви мені посприяли.

— А чи не принесе це комусь зла?

— Яке там зло! — засміявся Агапіт. — Яке там зло, коли я цілителем хочу прославитися. Це, правда, може статися тільки за вашої допомоги...

Батько дивився якийсь час на сина: тримали вони зіткнутими погляди довго. Зрештою тінь перебігла по батьковому лиці, а що був він близько до каганця, Агапіт це побачив.

— То ви допоможете мені, тату? — спитав із тремом у голосі.

— Я бачу, що ти не облудно зі мною говориш, — сказав зрештою той. — Слава мені й справді ні до чого, але коли ти хочеш чинити у цьому світі добро... Так, — сказав він, — добро є добро!

2

Тоді ж таки захворів Святоша, колишній князь чернігівський. Великий князь, прочувши про це, прислав до нього лікаря, дуже вправного у лікарюванні, вірменина родом

та вірою. Була тоді у Святоші люта гарячка, і запав він у безпам’ятство. Коли ж прибув лікар, ченці разом із ігуменом пішли до Святошиної келії, а з усіма пішов Агапіт.

Вірменин підступив до ліжка хворого, приклав йому до грудей вухо, тоді взяв Святошу за руку і звів очі до стелі. Запала велика тиша, ченці стояли колом уздовж стін і дивилися на дійство вірменина насмішкувато, бо найліпшою поміччю у хворобах, вважали вони, була все-таки молитва. Сталося це в холодний літній ранок, і дощ глухо стукотів у затягнуте воловим пухирем віконечко. Двері відчинили через надуміру важке повітря в келії — хвилі вологого, холодного вітру вривалися вряди-годи в помешкання.

— Йому недовго лишилося жити, — сказав вірменин. — За тиждень і відійде.

— То ти не даватимеш йому ніяких ліків? — спитав Агапіт.

— Йому вже не потрібні ліки, — мовив лікар і раптом здригнувся: проти нього стояли палкі Агапітові очі.

— А я кажу, — голосно й різко сказав Агапіт, — що він устане! Коли, отче ігумене, дозволите, я залишуся біля хворого і буду ним опікуватися.

— Чим ти збираєшся його гоїти? — зверхньо спитав вірменин. — Та наука, що її пізнав, не дає ліку цьому чоловікові.

— А та наука, що я її пізнав, — так само різко сказав Агапіт, — лік цьому чоловікові дасть.

— Що саме? — зігнув брови вірменин.

— Молитва господня, — сказав Агапіт, і ченці схвально загули. Між цих ченців був тоді і я, смиренний Семен, ще тоді молодий.

Тоді ще не знав Агапітової таємниці, тому почудувався, як і вся братія, на сміливість, з якою порвався супроти знаменитого лікаря Агапіт. Досі ніхто не знав його як цілителя, але така впевненість подіяла й на ігумена, і він дозволив Агапітові опікуватися Святошею.

— Я буду щасливий, — сказав вірменин, — коли ти його вилікуєш. Ще, правда, ніколи не було, щоб я помилявся, призначаючи час смерті хворому... Коли він не помре через тиждень, я тобі вклонюся...

Він вклонився й зараз найчемніше, і на вустах його заграла посмішка.

— Ось як ти лікарюєш! — сказав Агапіт, і від обурення в нього аж ніздрі затремтіли. — Смерть передрікаєш, а допомогти не допоможеш! Коли такий управний, дай йому життя, а коли цього не можеш зробити, іди тою дорогою, якою прийшов.

— Я таки й піду, — вже сердито відказав вірменин. — Але тобі це слави не дасть. Через тиждень надвечір він помре.

— Заклинаюся богом, що він житиме! — змахнув рукою, наче сокирою вдарив, Агапіт.

Братія зашуміла схвильовано, адже надпосильне клав собі на плечі Агапіт.

Вони стояли один супроти одного: розгнівані й розпашілі, напружені й схвильовані. Знаменитий лікар був огрядний і великого зросту. Агапіт же — хирлявий. Коло них важко дихав хворий; за вікном дощ стукотів і плескав, наче балакаючи про щось і передрікаючи. Перший не витримав вірменин, змахнув плащем, закидаючи його на плече, і ступив через поріг у розчинені двері — дощ пройняв його й покрив. Ми всі схвильовано заговорили, обступивши брата Агапіта й переконуючи, що надто велику ношу він на себе поклав, бо, коли не врятує Святошу, чекає його неслава. Він же стояв серед нас із піднесеним та надихнутим лицем, а коли всі виговорилися й замовкли, почули ми його голос, що височувався майже зі стулених вуст.

— Братіє моя! — сказав він. — Велику силу нині відчув я в собі. Спустився до мене янгол і звістив, що я повинен за це діло взятися. Звістив він мені, що житиме брат наш Микола, йому ще не пора вмирати...

Я під той час подумав: чи нема між нас іншого святого, щоб також побачив янгола, який тут перебував.

Відтак виступив наперед Єремія, той, до кого видива найчастіше з’являлися.

— Він каже правду, братіє, — урочисто проголосив він. — Я теж чув шелест крил.

Я ж чув тільки шелест дощу, а може, принагідно подумав: шелест дощу теж може стати шелестом крил; був я тоді юний і наївний і ще вірив у все, про що говорилося, не підозрюючи того великого світу думок і почуттів, що сокровенно в людині ховаються.

— Боже тобі допоможи, брате, — сказав ігумен і благословив Агапіта; той же смиренно вклонився й поцілував в отця ігумена руку.

Ми почали виходити в дощ один по одному, і вітер кидав нам в обличчя жмені крапель. Ішли з мокрими обличчями, простіші із нас думали, що перед новим чудом постають, а мудрі зрозуміли, що вивищитися захотів брат Агапіт. Я ж був на той час серед простіших, тому йшов схвильований, не помічаючи мрячки: душа моя під той час по-справжньому бажала чуда. Вітер збивав із дерева зелені листки, і кілька їх налетіло й на мене; тоді я звів до неба лице і дозволив дощу литись на нього. І здалося мені на мент, що бачу й розумію велетенське безмежжя, яке розкривається переді мною, і, хоч було те небо ущерть заслонене хмарами, ясним воно мені уздрілося.

Агапіт залишився біля Святоші, а брат Єремія, підійшовши до мене, поклав на плече руку.

— Виглядаєш із моря погоди? — спитав і засміявся, як тоді мені здалося, не знати й чому.

3

Агапіт біг через ліс. Шумів у нього над головою вітер, — гойдаючи кронами, які губили на голову бігунові великі краплини; вряди-годи вскакував він у калюжу і вилітав з неї. Хоч було прохолодно, густий піт разом з дощем покрив йому обличчя; темінь колотилася довкола, бо неба під ту хвилю не було, як і місяця в ньому. Замість неба товклося щось чорне й насумрене, і він раптом злякався, що збочить зі стежки і навіки пропаде в темені. Стишив хід; довкола сірими привидами витиналися стовбури; гілля сплелося, наче стискало з’єднані

руки: стежка стала ковзка, бо почалися глини, в обув’ї хляпало і чвакало, а мокрий поділ мантії ліпився до ніг. Часом злітав йому з голови кукіль, і він, рачкуючи, шукав його в наповненій дощем траві. Коли ж ударяли краплі об його стрижену голову, здавалося, що це чорний птах клював йому мозок; він хрестився нашвидкуруч і знову кидався бігти. Не раз ноги роз’їжджалися, і він падав; чув тоді запах мокрого зела й розквашеної землі. Зело ж буяло навколо нього: в ногах, обабіч і над головою — топився у ньому і раптом почав розуміти, що воно таки живе, дихало й хиталося, розмовляло поміж себе: густий, оновлений дощем, сік втікав у жили його від п’ючких, жадібних ротів-коріння. Квіти хиталися, неначе слізьми засліплені, і їхній плач ставав віщий: вістив про народження та смерть. Комарі сідали на обличчя Агапітові й пекли його, часом натикався на сонних і пересичених жаб — вони кавкали розпачливо під його підошвою. Лякався тоді ще більше, бо здавалося йому під той мент: земля живу плоть має, і їй від його кроків болить. Подумав, що батько в цьому лісі не зазнає такого нікчемного забобонного страху: для нього не існує цієї безіменно-навальної юрби трав та зілля, а кожна бадилина знайома, як сестра.

Зовсім зморився від цього стріму, власне, товксь у темряві, наче потрапив у яму, з якої ніяк не міг вибитися. Сів на пенька й почав утирати піт. Перепалене повітря виривалось із грудей, а за мить йому здалося: все, що замислив, наче видиво, непевне. Через тиждень Святоша помре, а він потрапить на пострі шпильки кпинів: був уже не один такий, що хотів чудотворити і якого обсміяли. Стиснув зуби, аж хрумкнули вони йому, і вуста його стали тонкі й болющі, а очі запалилися навіть у темряві.

Ці палахкі вогники й побачив Єремія, який ішов тої ночі слідцем за Агапітом; йому здалося, що це дивиться із хащі на нього вовк чи рись. Тоді позадкував Єремія з того лісу, а потім

побіг, аж йому серце ледве з грудей не вискочило: був Єремія вже в похилих літах.

Агапіт же перепочив, устав, і вже зовсім повільно почвалав у той бік, де безпремінно мала бути батьківська хата. Сидів на порозі тої хати старий, сивий дід і надчікував, чи прийде до нього його марнотравний син.

4

Я не можу напевне сказати, що думав вірменин, коли покинув Святошину келію; та знаю, що поніс він у дощ саркастичну посмішку і ту посмішку побачив слуга, який надчікував його біля воріт з кіньми.

— Ці ченці майже вижилі з ума, — сказав, мабуть, вірменин, а слуга притакнув, як звикли притакувати своїм панам усі слуги.

Сідаючи на коня, вірменин, здається, думав: чи засмучувати князя сумною новиною про близьку смерть Святоші (адже великий князь його послав сюди), чи завбачливо промовчати про свій смертний засуд — знайшовся-бо на білому світі такий, що посмів зневажити його лікарську повагу...

Вернувшись додому, він мав стояти, той вірменин, біля вікна, і те вікно мало бути не воловим пухирем затягнене, а склом, і мав він дивитися на дощ, який шурхотить і ляпає об шибки. Від того звужувалися й розширювалися очі у вірменина, бо він ніяк не міг забути палахкотливого й нахабного Агапітового погляду...

"Він щось знає!" — гадатиме вірменин, і ця думка їстиме його проздовж усього тижня, який позначений його реченцем.

Отак, згадуючи палкий погляд того малого і сірого на вигляд ченця, відчує, напевне, вірменин, як до нього крізь шиби пролазить дитина дощова — сумнів, і подумає печальну думку про те, що покинув він батьківщину задля того, щоб бути тут першим. Там, на рідній землі, були вправніші за нього й мудріші: про це почав забувати вірменин тільки тут, де не один рік він старшував. Можливо, через те звужувались і розширювалися задумливо лікареві очі; він знав, що через тиждень вирішиться це остаточно: бути йому на цій землі неперевершеним чи ні. Зрештою, завжди того боявся; йому навіть снилося, що вже знайшовся такий, хто його упослідить.

"Той чернець щось знає", — думав він, безнастанно тарабанячи пальцями по підвіконні — без знання не йшов би він на такий рішучий чин.

Можливо, покликав той вірменин слугу свого, того, що залишався при воротях із кіньми і котрий сховався від дощу, балакаючи у келії із ченцем-воротним — служба його така була: з усіма балакати і все знати. Лікаревий слуга був також вірменин, один із збіднілих його родичів, і вони могли розмовляти навіть тоді, коли б і стіни слухали: хто міг зрозуміти їхню мову? Тож, дивлячись на дощ, який стукотів і стукотів у вікно, очевидно, розпитував вірменин, чи довідався щось його слуга про того відчайдушного ченця.

— Він поселивсь у келії князя, — скаже слуга, — пробуває невідступно при ньому. Багато молиться, підіймає хворого і вкладає, переносить, коли треба, на своїх руках, годує, поїть і прибирає після нього.

— Це чудово! — мабуть, скаже йому вірменин-лікар і нервово хрупне кісточками пальців. — А лік він йому якийсь дає?

— Пити він йому дає, — скаже слуга, — а разом із питвом може й лік подати.

— Тоді я спитаю інакше: чи виходить він із монастиря? — різко спитає вірменин-лікар. — Чи ходить у ліс і чи збирає зілля?

— Він не виходить із монастиря, — скаже вірменин-слуга і опустить очі, бо винуватим себе почуватиме, адже не дізнався того, що хотів знати його старший родич і пан.

— Через кілька днів, — скаже тоді вірменин-лікар, а дивитиметься він, напевне, на заляпані шиби і слухатиме хлющу за вікном, — так, через кілька днів сходиш до монастиря і взнаєш, чи не упокоївся князь...

І, можливо, вчуються йому за вікном і в тому дощі тонкі жіночі голоси, що квилять плач посмертний; так плакали жінки, коли помер його батько, також великий лікар, — саме він передав синові свій досвід і таємниці. Тонко-тонко зноситиметься голос, і летітиме все вище й вище, і стане як нитка тонка, золота, що її й оком не узріти, і бринітиме ця струна болем та жалем — завжди щось таке відчував вірменин-лікар, коли печаль його навідувала, завжди чув той голос і плач. Натомість знову поставав перед ним гарячий Агапітовий погляд, і, здається, думав він, що в житті воно завжди так: люди начебто наввипередки один з одним біжать: того, хто перемагає, вітають, а того, хто позаду лишився, зневажають. І уявляться йому ті, що землю нашу посідають: багато народів і безліч людей; народи біжать збірними купами навзаводи один із одним, а в самому народі навзаводи біжать окремі люди. І чутиме, можливо, лікар тупіт безлічі ніг, однотонний, безнастанний, наче земля — степ неозорий, а народи — кінські табуни.

Можливо, заплющиться він там, перед вікном, той вірменин-лікар, а що вірменин-слуга на той час вийде з його покою, застогне рипуче і захитає головою, кусаючи губи і скрегочучи зубами.

5

Через тиждень, саме підвечір, почали сходитися до Святошиної келії ченці. Ішли один за одним: перший ігумен, за ним Полікарп та інша братія — ступали повільно, бо разом із дрібним дощем віяв різкий, поривчастий вітер. Ченці схиляли обличчя, і їхні мокрі вуста спрагло шепотіли молитву: просили всі, здається, доброї погоди.

На порозі Святошиної келії стояв Агапіт, і ченці раптом спинилися, зорячи на дивно змінене обличчя свого брата по обителі. Він був і справді непоказний, але стояв на ґанкові, міцно розставивши ноги, — велика сила відчувалась і в поставі його, і в піднесеному обличчі. Хоч було навколо сутінно й порожньо, хоч усе сірою барвою покривалося, обличчя Агапітове стало наче сонце осяяне. Це вразило непомірно братію, і всі несвідомо схилилися перед тим його сонячним обличчям та силою, що.промінилася від усієї його, кожен сказав би зараз, міцної постаті.

— Як там наш брат Микола? — для годиться спитав ігумен, бо відповідь усі вже й без того знали.

— Братові Миколі покращало, і він сьогодні заговорив, а оце з’араз уперше за довгий час став на молитву.

Він не говорив, а співав ці слова, аж незручно мені стало дивитися на його торжество, яке не думав він ховати. Я

відвернувся і там, віддалік, в затінку дуба, побачив вірменина-слугу, що аж шию витяг, так пильно наслухав.

— Чи не перешкодимо ми молитися братові Миколі? — спитав ігумен.

— Ні, — відказав Агапіт. — Ще нетривала його молитва.

Він повернувся і зайшов до келії, а за ним почало переступати поріг і чернецтво.

Святоша й справді клякнув і старанно бив поклони. Братія стала вздовж стін і терпляче чекала.

Зрештою Святоша спробував звестися, до нього кинулися підсобити Агапіт і я.

— Чи добре тобі ведеться, брате Миколо? — спитав ігумен.

— Коли богу молитися можу, то.й добре! Я відчуваю, що повертається до мене сила, — відказав Святоша.

Він ще й справді був кволий, бо аж звисав на наших руках, наче лантух.

— Велике дійство вчинено у нашому монастирі, братіє, — проголосив ігумен, а Полікарп схвально почав прикивувати. — Наш брат Агапіт чудо сотворив, і це навіки йому запишеться.

Схвильовано загомоніла й зашелестіла вогкою одежею братія. Агапіт стояв, скромно спустивши очі.

— Не моя сила тут удіяла, а божа, — сказав розважно. — Коли б не сподобив мене бог, був би вже наш улюблений брат мертвий. Силою молитви я підняв його на ноги, братіє!

— Покличте слугу вірменового, — наказав ігумен, і я, як наймолодший, кинувся виконувати наказ. Надворі вже дощило по-справжньому, і я побачив вірменина-слугу, начебто в далекому тумані. Непевно похитувалася напіврозмита його постать. Я рішуче пішов до неї, приймаючи на голову, обличчя й плечі вихори дрібних крапель.

Вірменин— слуга був майже мокрий. Чорна його одежа лисніла у скупому світлі дня, а обличчя було тривожне.

— Князь помер? — спитав він самими вустами.

— На щастя, ні, — відказав я майже весело, бо, незважаючи на дощ, щирою радістю був тоді переповнений. — Ходи, тебе ігумен кличе."

Він наче вагався — йти йому чи ні, навіщось зирнув позад себе, де лежала непрозора, сіра й каламутна стіна, і раптом швидко рушив по мокрій траві, аж ледве я за ним встигав.

Святошу вже вклали в ліжко, але він не лежав на ньому, а сидів.

— Чи ти слуга вірменина-лікаря? — спитав урочисто ігумен.

Слуга мовчки хитнув.

— Ходи до свого господаря і передай йому, що може він вертатись у рідну землю. Ми вже маємо цілителя вправнішого і мудрішого за нього.

Агапіт звів очі, вони сяяли, а вуста блискотіли всмішкою:

— І скажи йому, що не передрікати потрібно, а лікувати, — голосно сказав він.

6

— Дивна сила у нашому зіллі, тату, — задумливо сказав Агапіт, сидячи побіч батька на ґаночку. — Скількох людей я вже ним урятував. Приносили до мене вже й тисяцького, вірменин йому вісім днів життя одлічив. Дав я йому вашого зілля, і він здоровий став.

— До мене вже не приходять сильні світу цього, — сказав задумливо батько. — До мене тільки найубогіші тепер ідуть. Зрештою з ними мені сподобніше.

Пройшов нещодавно дощ, і місяць світив яскраво. Вогко вилискували навкруги мокра земля й листя.

— Колись ви мене пробували навчати цієї науки. Не міг я її осягти...

— Бо не мав доброго серця, відслоненого перед світом, — сказав старий. — Зілля ж, як і людина, росте на добро і на зло. Окрім того, зілля, як і людина, любить сполучатися з пригідним і відштовхуватися від ворожого. Одне зілля, як я вже казав тобі, труїть, а інше ту труту вбиває, одне дає життя, а інше його відбирає. Наука — не знати зілля, а вміти його сполучити.

— Надто довго треба здобувати цю науку, — так само задумливо тягнув Агапіт. — А якнайскоріше — скільки, тату?

— Ціле життя, сину.

— Тоді я не встигну, — засміявся Агапіт. — А що, і справді є таке зілля, що може зруйнувати труту?

— Не саме зілля, а сполука, — сказав батько. — Добре звучить пісня, коли її веде один чоловік, а ще краще, коли співає гурт.

Двір під місячним сяйвом лискотів. Галявину обступали зусібіч дерева, зараз вони завмерли сивими кучугурами, а густа роса в траві ледь поблискувала іскрами.

— Ніколи не приходиш до мене вдень, — сказав батько. — Так, начебто з тими сірими стінами світла почав боятися...

— Боюся, щоб хтось не вислідив мене, — просто сказав Агапіт. — Про людське око я не покидаю монастиря...

— Облудою живеш?

— Самі знаєте, облуда теж двосічна буває, як і зілля ваше. Одна для лихого діла, а друга для доброго. Я ж лиха нікому не приношу, а тільки хочу, щоб за моє добро винагорода мені була.

— Втіха для серця чи не винагорода?

— Слава людська — винагорода. Ця слава, правда, вам належить, не мені. Може, прийняли б ви її, тату? Визнали б нового бога і жили б разом зі мною в монастирі. Виходили б звідти коли завгодно і збирали своє зілля, чинив же так Прохор-лободник.

Батько сидів непорушно. Місячне світло обливало його біле бородате обличчя, на ньому в очах спокійно поблискували глибокі темні іскри.

— Моя віра волю дає, синку, — м’яко прорік він, — а твоя її забира. Крім того...

Він примовк, начебто не зважувався щось сказати.

— Що, окрім того? — швидко перепитав Агапіт.

— Та ні, нічого... Я хотів сказати, що втіхи для серця мені досить.

— Це теж облуда, тату.

— Але знову-таки не лиха, — всміхнувся батько. — Єдине, чого по-справжньому бракувало мені раніше, це щоб ти біля мене був. Тепер приходиш, і не хочу я більшого...

— Бо тепер мені не обійтися без вас, — сумно засміявся Агапіт. — Мене всі цілителем назвали...

Проздовж цієї розмови голос його був повільний та сумовитий, а може, місяць оцей серед неба чи й дощ, який недавно пройшов, перетворили його знову у того хлопчака, котрий ріс біля цього самотнього, надто мудрого. старого. Завжди був він старим для хлопчака, не так батьком, як дідом, і завжди знав Агапіт, що сам він ніколи не буде такий великий і мудрий. Завжди дивився на ту неприступну гору з острахом, пошануванням і скрухою і завжди був перед нею ниций. От і зараз дивився край ока на велике, погідне й безконечно мудре обличчя, що срібно сяяло в місячному світлі, і відчував, що хоч би поклав своє життя, аби осягнути хоч трохи з того, що знає

ця срібна голова, нічого з того не вийде. І до нього знову повернулося те, що відчував, малим бувши: якийсь запаморочливий переляк перед бездонною глибиною розуму батька; сидів і малів на ґанку, бо обличчя цього чоловіка, що біліло перед ним, все-таки й зараз лякало. Через те і втікав від нього, і взяв постриг, але завжди знав і відчував його присутність коло себе. Часом йому здавалося, що більше ненавидить батька, як любить, хоч коли довше не бачив його, відчував тугу — через це й викопав лаз і прийшов. "Хлопчаком я все-таки залишився, — подумав Агапіт, ковтаючи мимовільну спазму в горлі. — Але яка втіха отак вряди-годи відчуватися тим хлопчаком!"

І все-таки тепер, коли торкнула його слава житейська, хотілося йому вірити і в інше: можливо, він сам міг стати таким! Дивився скоса на батька: сивий і надто древній дід перед ним сидів. І раптом закляк: а що, коли йому недовго жити? Що, коли, лікуючи інших, не знатиме він, як вилікувати себе? Холодний піт обсипав Агапіта з ніг до голови, йому захотілося кинутися до старого, і хай би не приплющував у його присутності очей.

— Слава людська, — таки розплющився батько, — це мед прогірклий. Сьогодні зносить, а завтра гіркотою наллє. Сьогодні лікує, а завтра і вбити може. Той, що сьогодні перед тобою навколішки стає, може найлютішим твоїм ворогом зробитися. Славні світу цього по лезу меча ходять, й бідні вони через те. Неспокій невсигтимий їх пече: не можуть вони забутись від діл своїх, бо з’їдають ті їх, відтак і мир прийняти в душу не можуть. Саме тому боюся за тебе, синку...

Але Агапіт уже позбувся смутного настрою. Наче жива, постала перед ним ота недавня сцена: дощ покрив землю, а в ньому тягнеться чорна, покірлива вервечка ченців. Він стоїть

перед ними на ґанку, а вони раптом зупинилися й зачудовано дивляться на нього.

— Славний у світі таки мусить когось і щось удавати, — сказав Агапіт. — Це як гра скомороша, і, як гра скомороша, дійство має бути просте. Стати славним, батьку, легше, ніж здобувати мудрість, якою ви володієте, — та мудрість від людей відводить.

Старий тяжко зітхнув. Десь у лісі гукнула сова, і, мов за наказом, зашелестіло, виграючи зблисками, листя.

— Славний, синку, — це раб! — тихо прошепотів старий.

Він звівся й пішов у хату. За якусь мить вийшов із слоїком, зав’язаним полотнинкою. Мовчки подав його синові, а відтак різко повернув у бік шумливого лісу обличчя.

7

В цей— таки час вірменин міг стояти коло вікна й дивитися на власне відображення. І мав бачити він немолодого чоловіка, з лицем, зморшками поораним, мав бачити відбиті трійко свічок, що стояли на столі, і, очевидно, думав печальну думу, яку колись навіяв дощ, бо що значить у цьому світі людина, котра тратить добру славу? Тепер до нього менше йдуть люди, а валять усі туди, в монастир, до того непоказного нахаби, який все-таки знає якусь лікарську таємницю. Довідався уже напевне, що лікує Агапіт таки зіллям і саме в тому зіллі й Ховається його сила.

Можливо, слуга ставив тоді на стіл вино, м’ясо й каші, безшумно сновигаючи покоєм, а вірменин-лікар мимоволі мав

думати вголос, як завжди в таких випадках, говорячи рідною мовою:

— Поки що всі хворі, яких він брався лікувати, таки одужували, навіть ті, у смерті яких я був зовсім упевнений. Чи був ти у володаря міста?

— Володар міста згодився видати тобі смертника, — сказав слуга.

— Мені потрібно, щоб хтось із його недужих помер, — так само задумливо сказав вірменин-лікар. — Ця слава, яку розпустив він про себе, ущербна для мене... Я не вірю в його лікарську силу.

— Але хворі й справді одужують, — відповів вірменин-слуга.

— Бо знає якусь таємницю. Якесь зілля досі лікарям не відоме... Коли ж чоловік упаде йому під ноги мертвий, всі переконаються, що не такий він усесильний...

— Після тієї історії з тисяцьким до нього звертаються й найбагатші. Скоро доведеться нам іти звідси з торбами.

— Ми не підемо звідси з торбами, — відказав гостро вірменин-лікар, — хоч тут і справді заповідається на складну боротьбу. Мені треба, щоб від його лікування хтось помер.

І знову задивився він у вікно, і побачив у ньому раптом невеликого, худого ченця з палючим зором. І закипілась у нього в нутрі печаль — сірий змій вповзав йому в груди і обвивався довкола серця. Там, за вікном, з’явився місяць і освітив вулицю так, що заблискотіли мокрі дахи, в калюжах

почали купатися відблиски, і скільки було калюж, стільки й місяців світило із землі. І побачив він поміж тих місяців воїнів, що вели до нього смертника, був той високий і йшов, понуро звісивши голову, — знав, що вже востаннє рахує ті місяці в калюжах — був це головник, який підняв руку на огнищанина. Може, тому, що так низько опустив голову, не обходив головник калюж, а брів через них, і в його ногах бовталися скалки потолочених місяців.

Вірменин уже не дивився у вікно. Підійшов до вогню, що його розпалив слуга, і поставив мусянжевого кухлика з отрутою — мала вона загрітися.

— Цей напій убиває за два дні, — сказав він вірменину-слузі. — Через два дні ніякі чудодійні ліки цього головника не врятують.

Він сплів пальці рук, хруснув ними так, наче поламав, і мимохіть повернувся до дверей, в які вже входив головник у супроводі кількох суворих мужів.

— Мені казали, — сказав вірменин-лікар, — що хочеш прожити ще кілька днів?

— Я хотів відмолити гріхи, — відповів головник, очі його вивідчо бігали від вірменина-лікаря до вірменина-слуги.

— Ти їх дістанеш, — сказав вірменин-лікар. — Випий це зілля. Смертник боязко простяг руку до чаші.

— Що воно? — спитав хрипко.

— Отрута, яка без мук уб’є тебе через два дні.

Тоді розширилися раптом очі в головника, і кинувся він притьма до вікна, щоб вискочити і втекти. Але на ньому повисло троє дужих чоловіків і, зваливши, заломили руки.

— Поверніть його обличчям угору, — наказав вірменин-лікар. Мужі перевернули смертника, навалившись на руки й ноги. Вірменин-слуга прискочив до головника і розтулив ножем рота. Вірменин-лікар швидко влив йому рідину.

— Тепер відведіть його в монастир, хай молиться! — сказав лікар і наставив над мискою руки, чекаючи поки слуга йому зіллє води.

8

Він лежав у церкві хрестом на кам’яних плитах і плакав. Так само плакало надворі й небо, бо цілий день ішов дощ, у відчинені двері вливався хлюпіт і плескіт, а коли зайшли ченці на службу, смертник звівся навколішки й почав бити поклони.

— Чого побиваєшся, чоловіче? — спинився коло нього Агапіт.

— Головник я тяжкий, отче. Засуджено мене на смерть, і вже я зілля смертне випив.

— Коли ж твій реченець?

— Завтра, — сказав смертник. — Не можу вже знести цього чекання. Не йде мені молитва на ум, кричить усе в мені і плаче.

— Хто давав тобі отруту?

— Вірменин-лікар...

Навколо них стояли й інші ченці і слухали зацікавлено.

— За що тебе покарано? — спитав тим часом Агапіт.

— Невинно обмовлений я. Сказали, що огнищанина я убив, який до жінки моєї заповзявся. А він сам себе убив.

— А жінка твоя що?

— І жінку він убив, — залився слізьми смертник. — Склали на мене, невинного, лихо таке!...

Я придивився пильніше до цього головника. Лихе й хиже обличчя той мав, і сльози його були, як мені здалося тоді, не зовсім щирі. Агапіт, однак, того не примітив.

— Взиваю до вас, братіє, — урочисто сказав він. — Цей чоловік на дорозі до каяття.

— Я на дорозі до смерті, отче, — сказав, заливаючись слізьми, головник.

— Не треба боятися смерті, — мовив з глибини храму Єремія. — Смерть — це звільнення для людини...

Агапіт, однак, різко повернувся до ігумена. Очі його палали.

— Чи зволяєте, отче ігумене, щоб я врятував цього чоловіка? — спитав Агапіт.

— Смертельну отруту цей чоловік випив, — мовив ігумен.

— Я про це знаю, — гарячково відказав Агапіт. — То чи зволяєте, щоб я урятував його? Стане тут монастирським холопом. Ану, звісти-но, чоловіче, хочеш вмерти чи станеш монастирським холопом?

Смертник упав Агапітові до ніг.

— Хочу стати холопом, отче. Врятуй мене, прошу тебе. Врятуй, бога ради, бо в мені вже вогонь смертельний розпалюється...

— Іди за мною, — наказав Агапіт і, повернувшись різко, пішов до дверей.

Головник побіг за ним слідом, і дивне це було видовище. Йшов, широко ступаючи, чорний ченчик з гордо зведеною головою, а за ним підтюпцем трюхикав великий, зігнутий, щоб меншим здаватися, чолов’яга. За ними слідом посунула братія, бо сподівалися на нове чудо, а в кінці поплентався і я, бо вже й тоді щось мені в тому дійстві не подобалося. Маленька Агагпітова постать підстрибом бігла через мокру траву, весь простір довкола затягнувся сивим дощовим смерком, хлюпотіло навколо й плескало. Смертник ляпав по воді босими ногами, грубе важке обличчя було як у пса, котрий просить подачки. Я знав напевно: винуватий той чоловік, і кров ще не обсохла на його руках. Тепер він стане холопом, і коли хто вб’є його, то це все одно, що худобину забити...

Я йшов позаду процесії, яку густо зарошував дощ, поступово мокріла в мене одежа, і не міг виразно сказати: добре чи лихе діло замислив Агапіт. Не міг сказати: чи й справді став на дорогу спасення цей головник, а чи тільки хоче

скористуватися з доброї нагоди. "Але і він людина, — подумалося мені, — і він хоче бачити небо, сонце та землю, хоче ще не раз відчути на обличчі хоч би отакий дощ". Жаль із недовірою в мені боровся, адже кожен із нас залюбки ступає босими ногами по траві. "Ось вона, радість звичайного людського буття, — подумав я, — і її може відчувати навіть той, хто такої радості іншого позбавляє. Хоч дощ навколо хлющить, гарна все-таки земля: оцей двір, залитий водою, і мокра, пружка трава, що вже вибила стебла з насінням. Гарний оцей дощ, прозорі ці цівки, що сотаються із неба, — це завдяки їм буяніє все й молодіє. Хто зна, — подумалося мені, — може, даремно щось шкребоче на серці, може, дійство, яке тут відбувається, і справді прославити варто, адже люди, звірі, комахи, птахи та дерева, зілля та вода суть одного кореня і в одне зливаються тіло, ім’я якого природа-матінка наша, що її можна назвати богом. Коли ж так, то ми у ньому пробуваємо і його частинками суть. Світ цей надто складно й багатоманітно переплетений, і те, що є в ньому такі смертники й Агапіти, та й навіть оці вдягнені в чорне люди, може, все це потрібно світу, все це — лунки однієї сітки, бо сіткою знову ж таки бог є? Так мало ми про цей світ знаємо, тож чи можна відверто судити й хвалити його, адже розум і дурість, милосердя й жорстокість — це клітини одного духу..." Я все-таки сумнівався. Не розумів до кінця джерел свого сумніву, бо щось було тут такого, що суперечило моєму серцю. Щось мене в тому гнітило, і не міг я під ту хвилю знайти в собі добрих слів. Зрештою, надто молодий я ще тоді був і мало про облуду людську знав, адже в тому моменті все облудою, як дощем, було покрито: облуду творили Агапіт і головник, що так покірно, наче пес, за ним трюхикав. Я тоді не розумів, що людина — це бог і звір в одному тілі, сьогодні одне в ній, а завтра друге переважа, що, знищивши бога в собі, людина звіром робиться, а знищивши звіра, існувати перестає.

Агапіт тим часом зайшов до келії. Смертник спинився біля порога, спинилися і всі ми. Дощ зверху всіх нас обливав, але, здається, не помічали в той мент ми хлющі. За хвилину Агапіт вийшов на ґанок, в руці в нього був кухлик, і він виставив його на дощ.

— На, випий оце і вимиється з твого тіла отрута, — сказав Агапіт.

Головник схопив тремтливими руками кухлика і пожадно почав пити. Дощ лився йому на обличчя, а на шиї швидко ковзався великий борлак.

Тоді знову освітився Агапіт, як і того разу, коли врятував Святошу, і його обличчя стало на тому ґанкові наче сонячним промінням залите.

— Взиваю до вас, братіє, — гукнув він із порога. — Святий дощ звільнив його від отрути, і я дарую його вам...

Він звів підборіддя, бо очі його запалахкотіли радісно, і, дивлячись на цього щасливого звитяжця, несподівану печаль я відчув: ось вони, радощі земні: один зносить гордо підборіддя, а другий згинає перед ним спину. "Горе переможцям! — подумав тоді я. — Звір дикий у них виростає!"

Але я помітив інше. Головник стояв до мене боком, і побачив я, що він там, у грязюці, кинений додолу милосердям, що йому вчинено, не ллє радісних і щасливих сліз. Не відчуває свого упослідженого щастя, а дивиться знизу вгору туди, до щасливого, осяяного сонцем, хоч ніякого зараз сонця й нема, звитяжця свого, дивиться пильно й пронизливо, аж доки не помічає того погляду щасливий переможець, погляду знизу нагору, примруженого й гострого, наче ніж, погляду, в якому

горить жовтий вогонь зненависті. Агапіт раптом здригнувся і відвів очі перший: побачив-бо він звіра дикого, якого тільки-но випустив із клітки і який уже перший крок ступив, щоб голод свій, набутий у тій клітці, погасити. Цілитель мимовільно відступив крок і злякано перехрестив простір, наповнений дощем, людьми і сірим киселем.

_____

1

Я багато й часто думаю про людські пристрасти.

Світ зіткано із них, і людина пробуває у вічному в них полоні. Там, де сходиться двое, уже й пристрасті виникають. Не завжди вони простозначні, але все-таки на терезах виважуються наші дні, і не завжди вгадаеш, куди хиляться шальки. Ненавидячи одне, ми ніжно любимо інше — постійна війна, як рух початків, тече в нас. Є такі, що знають про це, але більшість все-таки темні — пристрасті грають у них, як вода. Змішується вона, чорна й синя, і переливається — море житейське отак твориться, в якому плавають лодії наших доль. Нема в цьому світі воістину праведних, як і нема воістину грішних. Не буває в цьому світі чистого зла і чистої любові — звір і бог складають єство наше. Ті, що знають про це, не кращі від тих, що про таке не думають, — рівновагу шальок не те порушує.

Тут, у монастирі, я побачив немало таких, котрі вдягали чернечу мантію, боячись, що не витримають такого змагання. Перший із таких — я сам. Не міг знайти в світі доброго місця, надто боліли мені болі світові і надто переймався я ними. Починав багато справ земних, але до жодної не пристав душею: єство моє повне плачу було. В монастирі зустрів

подібних до себе — єство наше плаче однаково. Не очищальні, на жаль, це сльози, а вадкі, адже ті, що втікають від пристрастей, все одно що від тіні своєї тікають і втекти хочуть. Вона ж бо йде за нами, чорна й невідступна, і, скільки не топчи її ногами, біжить за нами, а то й перед нас. Тінь завжди похідним світла є, і це істина проста. Багато хто, тіні своєї лякаючись, позбавляли себе світла суціль і в тінь цілковиту западали, адже пристрасті скрізь лишаються ті самі, коли людина живе. Через це й кажу я: в гордині своїй людина прагне вище бога стати, хоч, зрештою, таки погноєм вона робиться. Замість того, щоб про добрі діла у світі дбати, вона із тілом своїм воює, а відтак і з богом, котрий тілом людину наділив. Замість жити в гармонії із природою своєю, людина піддає себе мукам великим, бо страх смерті носить у собі великий. Той, хто бореться із пристрастями, в найбільші пристрасті впадає; той, хто проти своєї природи іде, проти бога наважується — сумнівається-бо в силі промислу вишнього.

Через це зважуюся покласти тут оцю науку: добрі діла на землі лишайте, і вони зрівноважать зло ваше, творене вільно й мимовільно, адже коли говорити про бога — то любов і добрі вчинки його ймення. Коли любите жінку, дітей, ближнього свого — в бозі про-буваєте, коли ж ненависть у вас спалахує, пожирає вас звір. Не любіть і не ненавидьте тіло своє — дайте йому жити за природою своєю, вишній промисел ви цим прославите і в марнотну боротьбу із собою не вдаватиметеся!

Я думаю про це, і сльози мені на очі вибиваються — як мало людей таке тямлять. Як багато тих, в яких вогонь озлоби, заздрості й понехаяння палає — це в тих, що про помисли найвищі говорять! Тож не стримаюся, щоб не провістити на цьому листку пергамену: облуди остерігайтеся, а найгірший із нас той, уста котрого про добро і любов віщають, а руки має чорні й брудні. Не може любити такий, котрий за пазухою ножа тримає, хоч і в такому часом запалюється вишній вогонь.

Вмійте рівноважити бога і звіра в собі, інакше природа ваша вас пожере.

2

Ці думки я думав, коли обмірковував історію про Іоанна-затворника, яку оповів мені колись через віконечко покійний уже Ісакій. Сам я Іоанна не бачив, бо пішов він у затвор ще коли юнаком я був, і відійшов від світу там-таки, в затворі, коли я тільки-но постригся. Там він і залишився, в своїй келії, а віконечко його було закладено через надто важкий дух, який звідти йшов.

Був той Іоанн несміливої вдачі і не смів підійти до дівчини чи жінки, надто гарячий вогонь у ньому запалювався, дихання йому запирало, з’являвся трем у тілі, а плоть дубіла. І дуже ніяковів і соромився Іоанн такої своєї вдачі, а відчувши таке, тікав за місто і, зарившись обличчям у траву, довго плакав, як дитина. Однак запах землі теж нагадував йому плоть жіночу, він зривався й тікав, хоч куди може утекти смертний від землі, бувши сам із неї?

Той вогонь найсильніше запалав в одне надвечір’я, коли надто яскраво горів захід, а золоті смуги мінились і грали на воді, перетворюючи її в багаття. Біля річки він побачив ясно-зелений луг, густо порослий квітами, і ходило по тому лузі четверо дівчат, його сусідок. Вони бавилися на тому лугу; нарвавши з квітів зби-ранки, помахували ними і пританцьовували, тоді сплелися руками й почали повільно-повільно пливти у танці. Серед тих дівчат побачив він і Настку, прегарну дівчину, зустрічаючи яку, відчував страх і трепет. Була вона в ясно-білу одежу вбрана, а коли повернула до того місця, де він був сховався, утяжену важкою косою голову і засвітила перловими зубами, він відчув, що важкий, гострий біль пронизав його наскрізь, наче стрілою: хлопець

знепритомнів. Отямився, коли згасло червоне світло на воді і річка стала сірувато-синя, а ясно-зелений луг потемнів, не було на ньому нікого, хіба повітря лишалося наповнене вологим солодким запахом — зрозумів, що це таки запах дівчат. Ніздрі його тремтіли, тіло почало солодко мліти — він пішов через траву, припалу вечірньою росою, просто на той луг, на якому підглядав дівочий танок. І здалося йому, що він бачить стебла, з яких зірвали дівочі руки квітку, вони й досі сочили, як кров’ю, соком; здалося йому, що бачить у траві відбиті босі дівочі ноги і чує запах їхніх ступнів. Все пропахло тут дівочими тілами настільки, що він аж травину якусь зірвав, розім’яв і почав вдихати її аромат, щоб забити той дух. Відтак пішов до води, де дівчата мили ноги, він бачив ті ноги, сидівши півпритомно в кущах: вони світилися білим-білим, дивовижно білим сяйвом. Тут, на піску, він уздрів відбитки малих ніжних ступаків, і кожна заглибина начебто запахущою олією була налита; не втримався, впав руками на землю і почав вдихати в себе хмільний запах. Дивний пал охопив його, ліг на той пісок обличчям і почав тертись. Від того покотилися йому по лицях сльози, і він відчув, що запахом тих дівчат просякнувся цілий вечір: земля, вода, роса і весь пісок. Страх та зворушення пізнав, а відтак пішов якнайшвидше додому — зачинитися від цього вечора мусив, сховатися і зникнути. Але цілу ніч не спав, бо, приплющуючи очі, бачив залиту золотом річку, ясно-зелений луг і вбраних у ясно-білу одежу дівчат, а найбільше Настку, котра все-таки знала, що він причаївсь у кущах. Цілу ніч чув дзвінкий сміх і бачив утяжену важкими косами дівочу голову, що відкинулася назад і світила в його бік усміхом, — і чи від того сміху, чи від густої, паркої та сколоченої ночі, пізнав він страх. Розплющився, але було надто темно, щоб побачити мешкання своє, тож уздрів у глибині той-таки дівочий гурт, але цього разу дівчата були голі. Взялися за руки й крутились у танку, повільно, м’яко, зграбно похитуючись, тугі їхні перса поблискували раз у раз перед його розширеним зором, і уздрів він стрункі ноги, туго обтягнуті молодою золотистою шкірою.

Нараз забракло йому повітря, через що рвонув собі на грудях сорочку, а може, і в забуття запав, поринаючи, як човен, у розхит розбурханих золотих хвиль; здалося, що плоть його рідшає, і він сам проливається в ніч, як вихлюпнуте з глека молоко. Відтак відчув гостру судому, що блискавкою пронизала йому тіло; щось подібне пізнавав і на березі, а після того знайоме омерзіння; зникло раптом з-перед очей оте звабне привиддя, зникла солодка млість, а натомість утрапив у сіру, каламутну бовтанку, від нудного смаку якої ледве не зблював.

Вранці він устав із важкою головою, блідий, вимучений, і перша жінка, яку побачив зі свого двору, викликала в нього жах. Він відвернувся, а по обличчі йому пробігла бридлива гримаса. "Боже! — сказав він подумки. — Навіщо спитуєш мене?" Йому не дано було відповіді, і він збагнув: коли не дістане звільнення, пропаде.

3

Тоді пішов у найближчу церкву, де був попом його рідний дядько, і оповів йому про все щиросердно — було це тоді, коли закінчилася служба. Стояли вони біля церкви й дивилися, як спадають на землю оранжево-сині сутінки. Над головою поступово висіювалися зорі, і пізнав хлопець гостру неприкаяність.

— Таке відчуваю, — сказав дядькові, — начебто немає мені в світі місця...

— Ти, Якове, — а звався Іоанн до чернецтва Яковом, — забагато собі до голови береш, — мовив старий священик, стежачи, як лисніє під місяцем Почайна. — Просто чутливий ти народився, відтак гарячої жінки тобі треба.

— Жінки? — перепитав з жахом Яків, що потім Іоанном назветься. — Ви кажете: жінки?

— Авжеж! — засміявся священик, і цей сміх у першій темені зазвучав м’яко й поблажливо.

Тоді Яків оповів дядькові свою історію детальніше, додавши про жах, який відчуває, наближаючись до жінок, оповів, що дивне щось тоді з ним коїться: серце шалено калатає, а тіло мліє.

— Ого-го! — засміявся рокітливо дядько. — Гарячої ти, небоже, крові!

Тоді він ще детальніше оповів дядькові свою історію, додавши про омерзіння, яке відчуває вночі, і що після того цілий день не може дивитися на жінок.

— Напитуй собі дівчини! — добродушно відказав старий і пішов у ту першу темінь, що спала на землю після оранжево-синіх сутінків.

Яків, що Іоанном пізніше назветься, стояв, здивовано розтуливши рота, лежала довкола нього темінь першопочаткова, і зорі висівалися густо над головою; думав він, що посміявся із нього дядько, бо де ж це воно видано, щоб узяти та й перестрибнути через заказану стіну, що відділяла його від дивних істот у довгій широкій одежі. Страх прийшов до нього у тій темені, в якій ще прочувалися оранжево-сині сутінки; здалося йому — в люті муки це його тручає, і корчитиметься він, і битиметься об землю, і помре скоріше, ніж станеться те, що бажав йому дядько. Тоді він став думати і про свою сусідку Настку, яка вгадала-таки, що він сховався у кущах і наглядав за їхнім танком, зрештою, й після того вони

зустрічалися кілька разів, з’єднуючись поглядами. Мав він од того ще дивніше почуття — немов ножем його хто вдаряв.

Завмер у тій першій темені, яка за кілька хвиль мала стати звичайною ясною, супокійною ніччю; подумалося, що з неї виступить зараз назустріч Настка, що підійде до нього близько, а може, й завітає в його серце, як у свій дім. І стоятиме він тут на пагорбі, коло церкви, доки не висохне і не стане отаким сухим сутінком, можливо, й оранжево-синім — чорна хвиля у ньому хитнулася, і йому захотілось утекти від дівчини, яка так сміливо збиралася відчинити йому груди і вступити в нього, як у власну хату. Відтак побачив він посмішку в дівчини, і здалося йому, що то погордлива, а може, й зневажлива посмішка.

Дядько вже давно сховавсь у темені, що заступила оранжево-сині сутінки, і аж тепер отямився Яків і захотів побігти дядькові вслід, щоб учетверте розказати йому свою історію, додавши, що дівчата, які йому привиджувалися вночі, зовсім голі були...

Дома не мав він сестер, а тільки братів, мати його була стара і висохла в тріску, і не вважав він її за жінку, та й як можна вважати за жінку рідну матір? Жінки жили за парканами, вони наповнювали сусідські будинки й вулиці, вони виглядали у віконця, а також з-за плотів, вони раптово виходили назустріч з порожніми відрами, вони мали дивні очі і розтинали хлопця тими поглядами; він блід, білів і вицвітав, кров у ньому переставала струмувати, і ледве рухав він ногами, тоді як руки його висіли, наче батоги, — немічний і кволий робився. Вночі плоть його розріджувалася, йому снився глек молока, і плескало те молоко у темно-синє, майже чорне повітря. Після того знову струшувалося тіло від омерзіння, і починав плакати він, бо довкола вигецували голі юні тіла, а йому до них уже й інтересу не було. Здригався від гострого холоду, що обпікав тіло, і прокидався мокрий: полегшене

зітхання викочувалося йому з грудей: не на тому зеленому лугу він був і немає навколо нього анікогісінько!

Так тяглося місяцями, і ось після однієї надто вже бурхливої ночі він встав зовсім білий, наче стіна, десь такий, як те пролите у ніч молоко, вдягся тремтячими руками, спробував умитися, але вода йому здалася суха, як пісок. Тож не втерся він, а пішов на вулицю, не бачачи на ній ані однієї з тих, хто ніс порожні відра, виглядав у вікно чи з-за плоту; не побачив він і Настки, яка, уздрівши його з-за плоту, аж пальці на вуста клала. Ішов простоволосий, забувши вдома й шапку, дивився на світ тонкими щілинками очей і дихав зовсім сірим повітрям, бо сам із білого вже сірий став; сіре небо він побачив над головою, коли підходив до Печерського монастиря, і ненароком подивився вгору. Тоді застукав у хвіртку монастиря голосно й відчайно. Воротним тоді виявився Єремія, тож перший і вислухав Якова саме він.

— Диявол тебе мордує, — сказав Єремія поважно. Нещодавно він причастився Прохорового питва і світ бачив довкола себе чорний. — Коли не даси відсічі, замордує тебе і в пекло трутить...

— Господи боже! — вигукнув злякано Яків.

— Диявол оселисько має перш за все в жіночому тілі, — сказав Єремія: перепив він сьогодні Прохорового напою і здалося йому, що вогонь із пекла бачить. — А через жінок він найбільше нас і мучить.

— Що ж мені вдіяти, отче? — з розпачем заламав руки Яків.

— Богові треба себе віддати, — мовив, дивлячись у землю, Єремія. — День і ніч молити його про помилування.

— Але я й так забагато молюся, — сказав юнак. — І не пізнав іще полегші.

— Значить, неправильно молишся, коли змагає тебе диявол, — сказав Єремія. — Затям твердо: жінка — це вмістилище нечистого. Перший гріх вона сотворила, і прокляття на людей через неї впало.

— Але є жінки порядні й добрі! — несміливо сказав Яків.

— Нема порядних і добрих! — зашипів Єремія. — Облудні вони, брехливі й нечисті. Хіба ти не сказав, що жахають вони тебе?

— Це правда, отче, — відповів Яків пригнічено.

— Тож тікати від них треба, — бурмотів і далі Єремія, від цієї розмови тішився він, бо так від смутку рятувався, що наслало йому Прохорове питво. — Від цього світу тікай: брехливого, облудного й невиносного. Іди до нас, і пізнаєш святу істину, полегші великої зазнавши...

Стояв перед Яковом, що Іоанном мав стати, чорний, зігнутий, з поглядом блискучим, але й темним, і показував перстом у бік монастиря. Отож, покликаний тим перстом, рушив Яків туди, щоб забути світ і всі приваби його, щоб забути імя власне і пристрасть свою непогамовану. Там, за спиною, лишалися вулиці й будинки, повні істот у довгих одежах і з довгим волоссям, з очима, що розтинали його серце, з тою силою притягальною, якій не міг опертися: вони були як вогонь манливий, в якому згоряють нерозважні метелики; вони — повні чару, від якого все тіло сковує, вони — прегарні, але краса їхня тільки для того і є, щоб зманити й погубити. З такими думками входив у монастир Яків той, що вже трохи

Іоанном став; думав він, що так наближається до бога, але саме від бога тікав. Забув і він, і Єремія, котрий його з пуття збив, що жінка так само богом сотворена істота, що жінка з’явила сина божого, і його, і Єремію, що жінка володіє вищою таємницею народження, а тим самим життя утримує у світі. Забули вони, що хоч Єва і зірвала заказаний плід, укусив його все-таки Адам, і що богові угодне було те дійство, щоб людське плем’я землю заселило. Вона, жінка, — як земля наша всеплодюща й багата, і хоч гріх і вона сотворяє, більше грішить усе-таки чоловік — це він убиває, нищить і топче. Любов у неї бог засіяв, а коли живе любов у ній — не віддалена вона від бога, а у ньому є. Лихі пристрасті, в які упадає, — це світові пристрасті, і не її за це судити, а світ. Через це осмілююся вістити я, недостойний раб божий Семен, що все, любов’ю позначене, боже є, а ненавистю позначене — дияволове. Бог і диявол однаково осілля в людській душі мають, і це незалежно від того, чоловіча то чи жіноча душа. Хто ж постає проти життя творення, той на бога руку підіймає, і мста на того впаде, адже проти богоматері він заповзявся. Отож і кажу я: не до бога йшов той наполовину Яків, а наполовину Іоанн, а від бога; богом йому велику пристрасть було дано, а він, замість лишити на землі родину численну й плодющу, кинув себе у темряву на поталу. Забув учення боже, яке вістить: не за себе дбайте, а добрі діла на землі сійте, тоді й благословенні будете.

4

Не диво, що не знайшов полегші в монастирі Іоанн, хоч все він робив для свого спасіння: по два і по три дні лишався без їжі, бувало, що й цілий тиждень нічого не їв, спрагою великою себе зморюючи. Важкі вериги носив на собі і без сну проводив цілі ночі, боячись видив дивоглядних: вночі-бо не міг кермувати снами. Стулював повіки, і знову бачив гурт голих дівчат на ясно-зеленій траві, а були той луг і ті голі тіла густо залиті сонячним промінням: кожна квітка там пахтіла й

променіла, наче дорогоцінне каміння, а тіла набували такої витонченої й досконалої краси, що гарнішого й придумати годі. Часом дівчата бігли через золотий пісок до яскраво-синьої води й плескалися там, виринаючи, й поринаючи, й поблискуючи лискучими тілами. Приходила до нього й Настка, і він наказував їй роздягтись, і дивився, як засвічується вона перед його зором — одна із кількох, що танцювали на прибережному лузі. Дихало її тіло неземним ароматом, стояла перед ним дівчина із засоромленою усмішкою, очі її при цьому вогнисто полум’яніли, а на щоках розквітали червоні підківки. Шия в неї була довга й біла і вигиналася граційно, двоє великих, пружних персів сяяли перед ним, як свічники, і вогники тих свічок були темно-червоні. Живіт був як біле несіяне поле, розкішно округлювався, круті клуби розширювалися й розкривалися, наче велика, біла, з темними тичинками посередині квітка — від неї текли круглі, стрункі, лискучі ноги, де кожна лінія найм’якша й найпогідніша.

Дівчина звела руку, також білу і звинну, — хитнула до нього, наче пташиним крилом.

— Вернися! — сказала йому Настка голосом, як молоко із золотом. — Вернися, любий, бо я друга половина плоті твоєї, тяжко мені жити розполовинено. Це бог так велів, що жінка від плоті чоловіка, і мука твоя триватиме, доки розполовинене тіло твоє у світі блукатиме. Давай з’єднаємо тіла, і побачиш, як усе в них приладжено, щоб злитими бути. Солодку утіху відчуєш і легко й просто станеш жити...

Прокидався Іоанн весь мокрий, начебто хто крижаною водою його ошпарював, думав він, що це диявол спокушає його, через те молився цілу ніч і бив поклони, аж лоб йому ставав червоний, і боявся тоді вже й очі склепити: знав, що знову прийде до нього те ж таки видиво і знову почує знадні слова.

— Себе ти даремно на муки прирік, — звучав йому солодкий і милий голос. — На муки й мене прирікаєш, бо я твоя суджена і не знатиму без тебе щастя. Мені призначено з тобою в цьому світі одне тіло складати, і не буде щасливий інший, з яким я його складу, окрім тебе. Стогне моя душа, любий, і плаче, бо відійшла від мене половина моя, якій мала я служити й улягати. Порожній світ навколо мене, любий, і знаю я, що порожній світ навколо тебе. Тож кличу тебе, почуй мене: прийди найскоріше, інакше змушена буду іншої, чужої долі шукати.

Він прокидався і чув, що очі в нього мокрі від сліз, але думав: то диявол його спокушає, і не спав після того. Коли ж засинав, то бачив, що Настка стоїть перед ним одягнена, смутне обличчя має і смутну вибачливу усмішку. І в цій смутній іпостасі була вона не менш гарна, навіть тоді, коли й одежа на ній темніла, а темніла завжди, коли він її проганяв.

Так три роки провів Іоанн і не знайшов собі спокою. Тоді струснув він головою, наче хотів примари від себе прогнати, і пішов до Єремії, який звабив його в монастирі зачинитися.

— Ти обіцяв мені звільнення від моєї лихої пристрасті, — сказав понуро й рішуче, і очі його під навислими бровами стали круглі, малі й колючі… — Але не звільнився я від неї, а ще більше у той вогонь упадаю…

Єремія випив тоді тільки ковток Прохорового питва, і світ для нього був квітами засипаний. Тому й усміхнувся він на Іоаннові слова найспокійніше.

— Значить, мало молишся, — сказав він.

— Цілі дні і ночі — це мало?

— Все від тебе залежить, Іоанне, — сказав Єремія.

Йому не хотілося вступати в розмову, бо навколо цілий світ був квітами застелений. Хотів спокою й самотності, хотів сидіти отак на колоді під деревом і дивитися на квіти.

Однак цей настирливець пристав до нього, як смола.

— Як це від мене залежить?

— Стеж за собою, — вже роздратовано сказав Єремія, — щоб не сталося чогось більш гіркого. Щоб не постраждав ти у бутньому віці!

Тоді ступив до Єремії Іоанн, начебто бити його збирався, спинився біля нього і задихав важко й погрозливо.

— Здається мені, — сказав він іржаво, — що завів ти мене, отче. Навіщо терплю таку муку?

На те зів’яли довкола Єремії всі духмяні і гарні квіти, і став він наче камінь холодний. Кам’яні повіки розплющилися і позирнули на Іоанна з глибини вічної своєї, непорушної мудрості. Здалося під ту хвилю Іоаннові: величезна, стара й умудрена ящірка на нього дивиться.

— В міру терпіння твого, — сказав жорстко, чітко й неголосно Єремія, — навів бог на тебе покуту, щоб ти очистивсь, як золото у вогні. Господь не посилає людині спитування вищого за силу її, щоб вона не знемогла, але як пан сильнішим рабам дає важчу роботу, так і тобі посилає важчі випробування.

— Я вже все спробував, — сказав Іоанн, відступаючи від Єремії. — Немає мені звільнення.

— А ти зачинися, — тонким і благим голосом сказав Єремія. — Зачинися і взнаєш мою правду: боротьба припиниться, і господь допоможе тобі молитвами святих своїх...

Вони стояли й дивилися один на одного. В очах у Іоанна були біль і надія, а в очах Єремійних — важка і неповоротка мудрість.

5

Я застав Єремію в монастирі уже зовсім ветхим деньми. Він сідав коло била і годинами сидів завмерло, чимось і справді нагадуючи ящірку: очі його спали і не ворушився жоден м’яз. Кожен, однак, знав, що він не спить, а пильно за всім стежить: знав він про братію більше за ігумена і не все виповідав, хоч годі було вгадати, що зі своїх помічень він виповість, а що ні. Через це його боялися більше, ніж ігумена, і якомога оминали; був він через те самотній: не мав серед братії ні приятеля, ні доброчинця. Помітивши, що і я стежу за братією, він раптово возлюбив мене, приманював сісти біля себе й оповідав. В тихі літні, осінні чи й зимні вечори, коли все завмирало й утишувалося, коли приходив на землю первісний мир і всяк живий намагався ані махом не порушити його, саме тоді розплющувалися ящурячі Єремійні повіки, і я бачив непритлумлені старістю зелені очі старого. Оповідаючи, дивився він у далину, можливо, на Дніпро, якого клаптик мерехтів унизу, чи на човна, що їхав і не міг переїхати те плесо. Голос його плив тихо й розважно, наче непідвладний господареві, бо його зелений, ясний зір і хрипкий, таки старечий голос не поєднувались. З того виснував я таке: був непомірно мудрий Єремія, але майже завжди чинив не так, як думав. Кількох своїх приятелів він по-зрадницькому виказав

ігуменові, а ретельність у вірі мав більш удавану, ніж правдешню. Любив часом і покпити, однією із таких насмішок й була Іоаннова історія. Нікому не віддав серця Єремія у житті своїм, а я, хоч і був удостоєний його довіри, не міг не пізнати: не любов покликала його зблизитися зі мною, а самотність: горе-бо тим, котрі ховають сокровенне й не можуть виповісти його — вони як дерева дупласті: досить однієї бурі, і вони ламаються. Через це і шелестять так нервово листям, прагнучи набутись у цьому світі, — пора рокова для них щохвилини може настати. Та хоч і мав Єремія багато літ, мабуть, ніхто із тепер живої братії не дочекається його останнього часу: переживе він нас усіх. Смерть же його ні в кого жалю не викличе, бо ніхто не бував ощасливлений його добродійством.

Однак не для суду й осуду я це пишу. Мимовільно прориває́ться воно в мене, та й Іоанна я начебто засудив — гріх то мій великий.

Хто може міряти рацію існування людини, хто має право сказати рішуче: ось праведник, а це лиходій. Все в житті переплетено надто складно, і наш блідий розум відчуває тільки тінь світобудовної сітки. Тінь речей і людей, бо кожна річ чи людина назверх тільки частину якостей своїх виставляє, решта в неї — сокровенне, і все залежить, чи настане колись для неї нагода їх виставити. Однак годі вимагати від мене й голої безсторонності, сказано-бо мудро: кожна людина — лож і про лож оту вона не все відати може.

6

Відтоді й поселився Іоанн у тісному та скорбному місці, зачинившись у печері. Пішов із ночі перехідної у ніч цілковиту, а саме ночі його якнайбільше непокоїли — це стало ще одним випробуванням для його духу. Відразу завітала в його темінь Настка і оплакала його гірко. Спершу була вона в чорному

вбранні, і сльози її лилися нестримно й гірко — увіч уздріла: віддаляється все далі її суджений. Він дивився на її сльози спокійно, бо той плач у власній правоті його переконував, і мав через те кам’яне обличчя й крижані, замерзлі очі. Тоді захотіла Настка розтопити його лід, і поступово почала світлішати її одежа. І от в одному з чергових видінь побачив він її знову таку, якою на тому ясно-зеленому лузі запам’ятав. Ясна, гарна, у білій одежі, з важкою косою за плечима, з очима великими й ласкавими, вона йшла просто на нього й осяювала його усміхом лагідним і привабним.

— Дивно, — сказав він тоді. — Коли я жив у сусідстві з тобою, спершу не дуже на тебе зважав. Це після того лугу я тобою зачарувався. Чого приходиш до мене?

Вона не відповідала. Підійшла до нього, вкляклого, брудного і заростого, з поглядом темним і палахким, прийшла й пригорнула голову його до лона свого.

— Відпусти мене, — зашепотів він, крутячи головою. — Що ти від мене хочеш? Згинь краще, пропади, нечиста сило!

Тоді зашепотіла тихо й вона, наче десь поруч срібноводий ручай заплескотів:

— Не нечиста сила я, любий, а тільки пара твоя в цьому світі. Мене тобі було призначено, і хочу тебе я спасти.

Великі сльози потекли з його очей, майже чорні сльози, що залишали на її ясно-білій сукні темні плями; солодкий дух він відчув, що хвилями поплив від неї, а відтак і сморід власного тіла. Зводив угору голову, аж терпла йому шия, і дивився-видивлявся туди, де, ледь-ледь похитуючись, світилося її добре й прегарне лице. Вона зоріла на нього згори вниз,

терпляче, з любов’ю і з милосердям. І захлинався від її ніжного тепла.

— Ти такий змерзлий, любий, — шепотіла, а він чув срібне дзюрчання схованого в темряві ручая. — Як мені нагріти тебе й оживити? Боюся, пропадеш ти у вогкості та холоді.

Поступово починала розтавати на ній одежа, начебто із льоду чи з диму була, і крізь ту одежу проступало сріблисте її тіло. І сяяло воно перед Іоанном у темряві, начебто світильником дивоглядним ставало. Лежав він, забившись на убоге ложе своє, й дивився розширеними очима на чудо незвичайне: сріблиста богиня світилася перед ним, повна незвичайної краси й чару.

— Посунься, — казала самими вустами. — Нагрію тебе...

Коли був сильний, то гнав її від себе, клянучи жорсткими й брутальними словами, кричав, аж піна на вустах проступала і грозив кулаком. Відступала вона поволі у темінь, і погасало спершу її тіло, вкриваючись білою тканиною, відтак темніла і тканина, поки знову чорною не ставала, і відступала все далі й далі вглиб, залишаючи його в непроглядній темені, тремкого, сердитого, упрілого, повного омерзіння і цілком знесиленого. Тоді западав він у твердий сон без сновидінь, тобто переставав на якийсь час існувати, а коли очунювався, кволу неміч відчував, а тіло його було в’яле й ледве живе.

Але не завжди сильний він бував, не завжди й брутальний.

Тоді лягала вона біля нього, притискалася тілом, і він починав відчувати, що й справді від неї тече ніжне тепло, тиху ласку й колисання приймав. І хоча перстом не кивав, щоб наблизитися до неї самому, тихо пив її ласку, кожною клітиною

тіла відчуваючи присутність тіла її. Ішла обертом йому голова й легка, гарна, заколислива музика звучала навкруг; прочинявся його зір: бачив луг зелений, яскраво-синю річку і гурт дівчат, що Легко, зграбно і спокійно танцювали. Бачив одну з тих танцюристок, бо тільки одна із них повертала голову туди, де заховався він у кущах; важке волосся відтягло ту голову назад, а вуста світилися в любій усмішці. Тоді підходив упритул до тієї, що вийшла йому назустріч із кола танцюристок, до тієї, котра лежала оце обіч нього й тихо його гріла. Брав ту голову шкарубкими руками і пив з її вуст молоко. Відтак наливався і сам молока по вінця, як глек, і засинав повільно, входячи в гойданку теплих, синіх, колисливих хвиль, у ніч, повну зір і затаєного таємничого дихання — те, що відбувалося потім, було вище його сили й омеження — біль гострий виростав у ньому, як кущ; біль, що плив від серця і зціплював та корчив тіло. Вона ніжно цілувала його обличчя, крапаючи вряди-годи пекучими, як вогонь, слізьми.

— Бідний ти, бідний, — шепотіла палко. — Як змучуєш себе і як зневажаєш! Як віддаєш себе в поталу, і все через страх свій нерозумний! Глянь-но, сонце надворі стоїть велике, а ти у темряві корчишся. Забув про голоси солов’їні і про ніжне кування зозулі в травневий вечір. Забув про розкішну гру роси на світанні і про молодий дощ, який для землі те саме, чим би для мене ти мав бути. Бідний ти, бідний. Заснулий і замерзлий. Прокинься, коханий, і прийди до мене справжньої...

Але він уже лежав на своєму ложі, як шматок криги, тіло його було нерушне, а вуста сухі, очі примружилися і стали порожні, в роті чорні вуженята почали плодитися. Гостре омерзіння він відчував до себе і до срібної красуні, яка незвідь-як тут опинилася, чорні вужі почали виповзати з його рота: кидав він брутальними і хрипкими, як гавкіт, словами. Чорні вужі кидалися на красуню, і мав осолоду бачити, як гасне на її обличчі усміх, як примеркають зористі очі, як хапає вона,

перелякана, білу мантію і похапцем накидає на себе. Бачив він, що боїться вона й озирається, що обличчя в неї тривожне, а може, й переполохане; вуста ж його плювали й плювали гадюченятами, захлинаючись од проклять і поганих слів. Знову гасилося тіло під тою білою одежею, а сама одежа сіріла. Пальцями затуляла вуха, і великі срібні сльози котилися по її обличчі. Але не відчував до неї ні жалості, ні співчуття, а гахкав і хрипів поганими словами, що вже гадюками повзли до тої переляканої красуні. Тоді одіж на ній темно-синя ставала, і відступала дівчина в глибину, протягуючи перед себе срібну долоньку, наче захищаючись від тих гадюк, що стали рядом перед нею й люто шипіли. Одежа на ній чорна була, і сама вона ледве виднілася десь глибоко-далеко; тоді замовкав він і заплющувався. Чорна жаба росла в його грудях, чорна жаба смоктала з його серця кров, а він відчував од того втіху. Коли ж приходив до нього печерник, принісши хліба й води, відсилав його геть, не беручи ні хліба, ні води. Одного ж разу наказав принести для себе важкі вериги, одяг їх, натомість скинув із себе все до останньої нитки.

7

Але й це не понесло йому полегші, бо таки приходила до нього Настка і плакала над ним, обсипаючи гарячими слізьми, і від тих сліз зарубцьовувались і заживали рани, натерті веригами. Відтак нерідко приходили й хвилини, коли відчував, що несила боротись із її любов’ю, і знову дозволяв лягати біля себе, чув її тепло і те, як тонко тремтить усім єством. Бачив той-таки ясно-зелений луг і юних танцюристок на ньому, пив молоко із Настчиних вуст, від чого нова сила прибувала до його згніченого й замордованого тіла.

— Покинь цю яму, — не втомлювалася переконувати Настка. — Прийди до мене справжньої, й досі тебе чекаю. Досі ще туга моя — як квіти чорні, а біль мій — як листя зів’яле.

Таку саму тугу відчуваю по тобі, як оце ти по мені, ну скажи нарешті, навіщо і для чого мучитися нам і доки зневажатимемо любов свою, доки палитимем у собі цей вогонь нестерпущий.

Але він уже побачив там, у синій ночі, перекинутий глек з молоком, бачив молоко, вихлюпнуте в темряву, як летить воно срібним сувоєм, через це і сам порожнів, як дуплаве дерево. Знову напливало на нього оте гидке, і знову відходила вона зі сльозами, почорніла й опечалена, хіба вряди-годи лице в його бік повертала; ні, не осуджувала його за брутальні й непоштиві слова, а тільки жаліла. І від того ще більше несамовитів він, а коли заплющував очі, знову відчував чорну жабу в грудях, знав, що самотою вона називається і що вона вип’є із нього кров. Тоді думав, яку ще тяготу учинити власному тілові, щоб той вогонь, яким так нестерпно воно палає, таки пригас.

В одну із порожніх ночей, коли спалив він останній недогарок, а до ранку було ще далеко, в одну із тих ночей, коли не прийшла, як завжди, Настка, надумав він таке, що мало б його врятувати: тіло своє надумав від неї сховати. Через це взяв рискаля, який кожному затворнику дається, і почав копати серед келії глибоку яму. Хоч було вислаблене його тіло, але велике піднесення відчував, копаючи яму; земля вилітала завзято з-під рискаля, наче був кротом, і рив, виштовхував від себе землю, поступово закопуючися все глибше й глибше. Дихав вогким духом свіжої глини, часом йому паморочилася голова, і він спинявся, але знову набував сили і починав рити. Так рив він цілий день і цілу ніч, доки не впав, знесилений, обличчям та руками на свіжу глину і, вдихаючи її гострий запах, засміявся, водячи лицем по землі.

Тоді й побачив він Настку, яка стояла віддалік у темній одежі і сумно за ним стежила.

Він розсердився.

— Геть! — закричав люто і замахав із тої ями кулаками.

І висипав усю лайку, яку звик до неї прикладати. Вона ж не рухнулася з місця, тільки похитувала там, у глибині, головою, і срібні сльози полискували на її лиці...

Коли ж прийшли дні святого посту, ввійшов він у яму, а була вона глибиною до пліч, і руками почав засипати себе в ній так, що тільки руки й голова були вільні. І так під цим важким гнітом пробув цілий піст, не маючи змоги рухатися. Але й тут не покинула його Настка. Вона підходила до нього, ставала навколішки, гладила йому волосся і давала персо, щоб напився він і не помер-із голоду. Спершу він мотав головою, і відмагався, і відштовхував її геть, але одного разу заплакав чорними сльозами і таки прийняв її ласку. Відтак взяв чорними губами її срібне персо і випив із нього тепле вино. Захитався і загойдався перед ним світ, і все навколо світанком тихим повилось. Почув він раптом голосні солов’їні трелі і побачив безліч кульбаб, що ними позаростала трава. А ще побачив сизе молоко туману над річкою, із того туману кукнула тільки раз зозуля, кукнула і поперхнулася, наче щось гостре у горло їй потрапило. Відтак великий жах напав на Іоанна.

— Це ти, ти на мене її накликала? — прошипів він і, розмахнувшись, вперше вдарив у те ніжно нахилене над ним обличчя.

Відсахнулася вона від нього і, плачучи, відійшла, і чим далі вона відходила, тим більший неспокій почав відчувати. Спершу це було як свербіж, він виник саме там, де були його засипані ноги, потім з’явилося тепло, яке посилювалося в міру того, як віддалялася від нього чорна, похилена постать. Коли ж потемніла вона зовсім і тільки неясний силует її маячів вдалині, справжній вогонь обхопив його ноги. Він відчув, як скорчилися йому жили і як затріщали кістки. Здалося йому, що й не живе

на світі і що в пекло люте потрапив; довкола хиталися чорні юрливі тіні, бекали, кричали й танцювали, а полум’яне вже й до живота добиралося — починали горіти його уди. Там, далеко, в глибині, повернулося в його бік бліде заплакане Настчине обличчя, наче сподівалася вона, що він таки прикличе її, щоб рятувала його, і дві срібні доріжки, де текли сльози, замиготіли й заіскрилися на блідому обличчі. Тоді закричав він страшно і замолив бога врятувати його, не відаючи, що бог уже не раз пробував його рятувати, посилаючи до нього янгола свого, і був той крик такий страшний, що прибігли до його віконечка Марко-печерник та Ісакій, які потайки пили в печері питний мед.

— Що з тобою, брате? — гукнув у віконечко Марко. — Може, тебе відкопати?

— Ні, ні, бога ради, ні! — закричав Іоанн, бо йому страшно стало, що, відкопавши, побачать спалені ноги й вуди його.

Марко— печерник та Ісакій відійшли від віконця, бо їх тягло допити решткі з барильця, принесеного сьогодні Марком, то й сіли вони при вогнику каганця і почали пити по черзі, передаючи один одному кухля, в той час як страшного змія побачив Іоанн, лютого й дикого, котрий кинувся на нього, щоб пожерти. Дихав просто в лице Іоаннові полум’ям, обсипаючи іскрами і голосно ляпаючи хвостом об стіну. Лютий біль відчув знову Іоанн і заскімлив тихенько, просячи бога врятувати його від диявольського нашестя. Коли ж настала ніч воскресіння Христового, раптово скочив на нього той лютий змій, і за мить руки й голова Іоаннові опинились у його пащі, а волосся почало з тріскотом спалюватися.

— Господи-боже, властителю мій, — волав він у тій пащі, — навіщо ти мене залишив? Зжалься наді мною, владико, і спаси

мене, грішного! Збав мене від вогню цього пекучого і від звіра, цо поїдає мене!

По тому залишив його змій і з гарчанням відповз від нього — спалахнула блискавка, а був це золотий бич, що його тримала в руках жіноча постать у білій мантії. І мала та жінка те ж таки Настчине обличчя, тільки не всміхалося воно, а було незмірно печальне. Знову мигнула блискавка, і пропав зовсім лютий змій, провалившись крізь землю, а тихий срібний Настчин голос проспівав чи проплакав над ним:

— Іоанне, Іоанне! Проти великої сили божої ти постав, мене зневаживши, а значить, і природу свою поправши... Запам’ятай: однаково грішний той, хто надмірно хіті піддається, як і той, хто природу свою зневажа...

Тоді приступила Настка до нього і почала розгрібати срібними руками сіру глину. Він же спустив голову на груди і тільки постогнував тяжко. Зрештою розгребла вона яму, при тому зробила це швидше, ніж копав її рискалем. Затим узяла за руку й вивела його.

— Ти хто? — хрипко запитав її Іоанн.

— Я покинута в світі любов твоя, — сказала дівчина. — Приходжу до тебе, щоб розбудити сумління твоє.

Він стояв перед нею й відверто її розглядав.

— Не може бог посилати мене в нечестиві обійми, — сказав він, і в його очах запалилися раптом блудливі вогники. — Ти нечиста сила!

— Іоанне, Іоанне! — аж головою захитала дівчина з Настчиним обличчям. — Той, хто не знає, де слово боже, а де дияволове, святий не може бути.

Тоді подивився він на неї так, як дивиться самець на самку.

— Спокушаєш мене, значить, ти сила диявольська... Настка всміхнулася гірко.

— Я кличу тебе до призначеного тобі.

Він стояв насупроти неї і вже почав важко дихати. Дивився спідлоба, похітливим поглядом, аж відступила на крок назад вражена дівчина. Вона стояла перед ним чиста, срібна, осяйна, повна чару й неземної краси, а він темнів проти неї темною брилою, брудний, замазаний у глину, заросли́й, з розкритим ротом і з палючими очима. Хижо оскалився і ступнув до неї, як ловець до дичини, загнаної в забіччя. На те зойкнула вона і кинулася від нього. Але не змогла вивернутися від чіпких і жадібних рук. Він схопив чорними пальцями за срібну мантію і роздер її, кинувши собі під ноги. Срібне тіло безпомічно забилося в його руках, захарчав він і почав кусати її обличчя й губи, хоч як вона відверталася від нього. По тому кинув її на свіжу землю і впав чорною брилою на те срібне, звинне й чисте тіло, роздираючи його і пожадливо мнучи. Вона закричала тонко, але він покрив її крик чорними, шкарубкими вустами і почав творити над нею насилля. Вона не пручалася. Сльози текли по запорошеному обличчі, а тілом проходили корчі. Він встав і якийсь час дивився на це розпластане перед ним, розтерзане й знівечене тіло. Не було воно срібне й чисте, а так само потовчене і брудне, як і його. Темна хвиля піднімалася йому від стіп до грудей, чорна жаба прокидалася. Він здригнувся від тяжкого обридження, і раптом прокинулася в ньому лють. Схопив те тіло, яке вже не було срібне і осяйне, й жбурнув у яму. Гарячково нагортав руками й ногами землю,

доки не зарив яму геть. Тоді почув з-під землі стогін, і плач, і голос, який просив у нього милосердя.

Але він не зважив ні на стогін, ні на плач. Не зважив і на болісний голос, що просив у нього милосердя, а почав втоптувати насипану щойно землю. Спершу притупував однією тільки ногою, відтак почав вминати землю ногами обома, ще мить — і почав танцювати на могилі, і чим більше танцював, тим радісніше і легше на серці йому ставало. Засміявся голосно і почав уже шалені скоки. Гецав, хекав і топтав. Сміявся, хитав головою і топтав. Топтав доти, доки чулися з-під землі стогони, плач і моління. Топтав, і піт стікав йому по тілі, начебто потрапив він під водограй. Спливав потом, розставав і тоншав. З грудей його виривалися хрипкі, спазматичні вигуки, і не міг він ані на хвилю зупинитися.

Тільки коли витекла з нього вся сила, припинив свій несвітський танок. Впав на ложе і відчув нараз, що зовсім омертвіли уди його, і що він порожній, наче висохлий гарбуз. Почув навіть вітру завивання, повіяло на нього продувом і поніс на нього той вітер пісок. Крупини билися об його тіло і сікли обличчя. Півмертвий лежав він під тим вітром і піском, а коли прокинувся, уздрів біля себе ігумена, Марка-печерника, Ісакія та іншу братію. Вони стояли біля нього півколом, і кожен тримав у руках свічку.

— Чи не хочеш, брате, сповідь прийняти передсмертну?

— Хочу, — сказав він і оповів цю історію, що записав я з вуст Ісакія, того, хто захотів пізніше померти, винесений під сонце.

Я ж кладу цю історію, не змінивши в ній ні слова, хоч, може, і є тут щось неправдиве. Одне я знаю напевне: лихі привиддя

мучили Іоанна, і привиддя ці — мова душі його була. Не міг він відрізнити, де слово боже, а де дияволове, бо не пізнав істини, що любов до бога любов’ю до світу та життя вимірюється, добрими вчинками вона важиться, а той, хто у темряву себе вкидає, темряви сином стає. Не осуджую я його за облуду його неперейдену, несвідомий він її був, але, страх свій за волю вишню прийнявши, волю вишню тим самим поправ.

_____

1

Троє татей стояли в затінку дерев і дивилися, як ішли ченці на вечірню службу. Голосно кликало било, і звуки ті лунко дзвонили у вечірній тиші. Вийшов зі своєї келії і Григорій, худий, згорблений дідок, дибав повільно, на патерицю спираючись і в землю дивлячись. Виходили й інші ченці і мовчки ладнались у вервечку, один за одним ідучи і в землю дивлячись. Одноманітно похитувалися і начебто пливли над землею, чорні й упокорені.

— Дивіться, — сказав один із татей, високий і дужий чолов’яга. — На такого простачка й бідолаху той Григорій скидається.

— Маючи таке багатство, для чого йому в ченцях сидіти? — озвався другий, облизуючи вуста, було в той вечір парко, а його мучила після випитого меду спрага.

— Кожен по-своєму дуріє, — озвався третій, ще зовсім молодий. — Хіба йому тут погано? Має все, що хоче, а молитися, певне, полюбля!

— Чи зачиняє він келію, як іде? — спитав перший.

— Казав Іван, що ні. Але до замків немає за мене кращого, — похвалився той, що спрагу терпів. — Звіщав Іван, що скарбу в тій келії не перечислити.

— На монастир, бач, не віддав, — мовив молодий.

— Здохне, то саме туди перекотиться, — криво всміхнувся високий.

Ченці входили один по одному у церкву, часто хрестячись, не пішов із ними тільки Єремія Прозорливий, який і підслухав розмову татей, але не поспішив, як то годилося б, попередити Григорія — приховану-бо ворожнечу до нього відчував. Таті ж почали красться у затінні дерев до Григорієвої келії, а Єремія послав хлопця до ігумена передати, що він нездужає і на вечірню сьогодні не прийде.

Таті йшли так тихо, що й пісок не рипів у них під ногами. Біля Григорієвої келії озирнулися: не було навколо ні душі.

— Може, залишимо когось на чатах? — спитав високий.

— Доки не кінчиться служба, ніхто з них не прийде, — відказав той, що спрагу відчував. — А що вже цей Григорій!...

Високий смикнув двері — були зачинені. Той, що спрагу відчував, підійшов і придивився.

— Тут у нього проста засувка, — сказав і просунув у отвір зігнутий шматок дроту. Натис, щось у дверях рипнуло, і вони подалися.

Таті знову озирнулися і ступили через поріг. Крізь віконце з воловим пухирем цідилося скупе вечірнє світло, і його вже було не досить, щоб роздивитися;

— Світи свічку! — наказав високий.

Келія виглядала убого. Ложе, заслане темним укривалом, голий стіл і один ослінець. Шматок стіни було завішено полотниськом.

— Де ж тут скарб? — розчаровано протяг молодий.

— Так він тобі в руки й полізе, — озвався високий. Той, що спрагу терпів, зазирнув під стіл.

— Оввa! — сказав він. — Тут, братове, скриня... Теж на засувку зачинена. Ану присвіти!

Молодий присвітив, ставши на коліна. За мить скриню було відчинено: звідти смачно запахло смаженииною.

— Еге! — сказав той, що спрагу відчував. — Тут, браття, гуска печена і мед у сулії.

Він витяг сулію і, відкинувши закривку, жадібно приклався.

— Не час тепер пити, — суворо сказав високий. — Це ми потім заберем, коли посилимо.

— Згагу вгамовую, — озвався пияк, віддихуючись. — Мед, браття, — не пив такого!

— Недаремно він колись княжим ловчим був, — озвався високий і підійшов до полотниська. Відкинув і задоволено засміявся.

— Двері, братва!

Той, що спрагу відчував, поставив сулію у скриню і за мить оглядав двері.

— Тут якийсь чудний замок, — сказав він і потяг за паса, прибитого замість ручки. — О, та вони відчинені!

Двері відчинялися натужно. Щось їх з того боку затримувало.

— Тримай, а ми пройдемо, — наказав високий. Перший проліз із свічкою молодий, за ним високий.

— Ходи сюди, — сказав із середини високий. — Тут, брате, таке! Той, що спрагу відчував, проліз у отвір і від здивування відпустив двері: вони лунко хлепнули.

— Тихо, ти! — озвірився високий.

Вони стояли й дивилися. Перед ними висів різьблений мисник, заставлений дорогоцінним посудом. У нерівному світлі свічки той посуд матово полискував.

— Це, браття, його кліть. Тут і вікон нема. Гляньте, яка скриня! У кутку стояла окута сріблом скриня. Той, що спрагу відчував, кинувся до неї.

— Цей замок я знаю, — сказав він радісно. — Нелегка, правда, штука.

— Відчиняй, а ми посуд зберемо.

Молодий приліпив свічку до вільної полиці, а високий витяг з-під одежі лантуха.

— Тримай!

Він укладав посуд швидко й обережно.

— То що? — спитав, коли мішок було відставлено вбік.

— Зараз відчиню, — сказав той, що спрагу відчував.

— Задовго возишся...

Але замок уже хряпнув, а віко скрині було відкинуто. Зсередини холодно заблищав метал.

— Золото і срібло! — в три голоси вигукнули вони, і їм аж дихання заклало.

— Я візьму мішка, а ви обоє скриню! — наказав високий. — Треба нам тікати звідсіля найшвидше. Ану завдайте!

Молодий завдав, а високий кинувся до дверей. Однак їх було міцно запечатано.

— Кириле! — зойкнув високий. — Іди-но подивися, Кириле! Кирило кинувся до дверей. Ручки він не побачив та й взагалі не знайшов і отвору для ключа.

— Треба підважити, — сказав він.

Почав вовтузитись із своїм дротом, але двері ані рухнулися.

— Що за чортівня? — хрипко запитав високий, опускаючи лантуха на землю.

— Біда, браття, — заскиглив Кирило. — Я не знаю, як ці двері замкнуто.

2

Вони били в дошки і намагалися підважити, колупали ножами, розганялися і вдарялися плечима, однак двері сиділи в одвірку непорушно і тільки глухо постогнували. Зрештою в’язні почули рип вхідних дверей і принишкли, боячися видати себе. Григорій же відразу помітив, що в його келію завітали непрошені гості: і вхідні двері було відчинено, і скриня стояла з відкинутим віком. Він прихилив віко, ретельно скриню замкнув, а тоді став до молитви. Спершу молився просто, а потім почав і псальми співати. Зрештою замовк і вигукнув, щоб таті почули:

— Боже! Дай сон рабам твоїм, утрудилися вони даремно, пригоджуючи ворогу!

Відтак сів до столу, вийняв печену гуску й мед і почав їсти й пити прицмакуючи, і таті, в яких голод у животах пісню співав, витягували до дверей обличчя, те присьорбування і прицмакування невимовно їх дратувало. Свічку вони погасили, щоб мати на слушний час хоч огарок, і сиділи в темряві на вогкій долівці, підстеливши під себе тільки лантухи, які узяли з собою. Коли ж виходив Григорій, а часом він тільки удавав, що виходить, сам-бо стояв за дверима і аж шию витягав, так наслухав, таті оживали і починали шкрябати й бухати в двері.

Тоді на обличчі в Григорія заквітала майже щаслива усмішка, а очі радісно й часто покліпували.

— Чого всміхаєшся так щасливо, Григорію? — спитав його, проходячи мимо, Єремія.

— Всміхаюся, бо на шляху господньому стою, — відказав загадково Григорій і пішов у келію, щоб дати татям відпочити — дуже вже настійно намагалися вони визволитися.

Таті й справді притихали, а Григорій сідав до столу перекусити, робив він це надуміру часто, голосно чвакав і сьорбав, тоді як на обличчі його незмінно блукала загадкова й задоволена, а може, й радісна усмішка.

Тяглося так два дні, і все ще таті не хотіли зголоситися Григорієві, він же терпляче очікував, маючи велику старанність у молитвах і проказував їх так голосно, щоб і до татей доходили. А ще голосніше співав. Голос мав високий, надтріснутий і солодкий; похитувався з боку на бік, співаючи, а коли просихало горло, змочував його медом. У ті два дні наспівався Григорій боговгодних пісень більше, ніж раніше за місяць.

Третього дня таті не витримали й постукали в двері, саме коли Григорій співав.

— Що? Га? — кинувся злякано Григорій. — Яка нечиста сила це стукає?

— Це не нечиста сила, — обізвалося з-за дверей. — Це таті, які хотіли тебе, пречесний отче, обікрасти.

— Звідкіля ви говорите? — так само перестрашено спитав Григорій. — З неба чи з-під землі?

— З твоєї кліті говоримо, в якій нас зачинило, — озвався кволий голос.

— Хто вас там зачиняв? — спитав Григорій і аж шию витяг, щоб послухати.

— Якась сила нечиста нас зачинила, — озвався кволий голос — Немає в нас снаги більше терпіти.

— Не сила то нечиста, — поважно озвався Григорій, ще й палець повчально підняв, — а сила молитви моєї. Застав вас господь за богоненависним ділом і причинив.

— Випусти нас, отче, — благав голос — Десятому закажемо тебе обкрадати. Не будемо ніколи тебе, отче, гнівити!

— Не мене, а бога гнівите! — так само тримав зведеним угору пальця Григорій. — Не я ж бо вас зачиняв, не я вас і випускати маю.

— Що ж нам робити, отче? — плачливо затяг голос.

— Спіть поки що, а я за вас помолюся. Боже! — вигукнув він. — Утрудилися вони, даремно пригоджуючи ворогу. Дай сон рабам твоїм!

Відтак тихо засміявся Григорій, і очі його щасливо примружилися, по тому почав голосно співати. Коли ж утомлювався, покріпляв себе гускою та медом, а як їх не стало, прикликав до себе келійника і послав купити задимлену шинку та хліба, приказуючи при тому, як треба вибирати шинку і який

має бути випечений хліб. Від того таті за дверима аж підвивати почали, а коли келійник пішов, забили в двері кулаками, просячи відчинити.

— Вас знову щось турбує? — питав смиренно Григорій.

— Не муч нас, отче, — казав за дверима високий. — Присягаємося господом, коли випустиш нас, жоден тать не посміє зачепити твого багатства. Обіцяємо викуп з себе скласти належний, про що домовитися можемо. Не губи нас голодом.

— І спрагою! — сказав той, що згагу відчував.

— Помилуй молодість мою! — вигукнув третій, молодший.

— Ні, ви не упокорилися до решти, не наслухалися молитов та співу боговгодного, — сказав смиренно Григорій, — я ж хочу, щоб ви ціле своє життя віддали богу. Чуєте, таті, щоб ціле життя пробули під святою покровою і забули навіки про неподобне діяння своє.

— Що ж хочеш від нас, отче? — зойкнув котрийсь із татей.

— Скажу вам на п’ятий чи шостий день. Тепер терпіть і смиріться.

— Таж не знаємо ми дня ні ночі, не знаємо, скільки терпимо муку люту!

— Терпите тільки четвертий день, — з готовністю відповів Григорій. — А що, хлопче, — повернувся він до келійника, котрий зігнувся під тягарем шинки та хліба. — Доброго харчу купив?

— Найкращого хліба і найкращу шинку, — урочисто проказав келійник.

— То почекай, я тебе пригощу, — сказав Григорій і тремтячою рукою відрізав маленький кавальчик шинки, поклавши її на тоненький окраєць.

— Дякую, отче, хай бог продовжить вам літа! — сказав смиренно келійник, а його очі аж паслися на великій, лискучій і брунатній від задимлення шинці.

3

І він знову співав та молився, запивав спів медом, а молитви заїдав шинкою і аж стогнав від задоволення, проказуючи похвалки їжі. А що таті й озиватись перестали, трохи стурбувався Григорій, чи не повмирали в заперті. Тож підійшов до дверей і почав слухати, наставивши вухо, обличчя його при цьому напружилося, а губа відвисла. Але знову почув шерхіт, заспокоєно стулив губу і, відійшовши навшпиньках на середину келії, почав співати.

— Слухай, отче! — нарешті обізвався високий. — Безсердечний і лихий ти чоловік. От що я тобі скажу: коли нас не відпустиш, ми все твоє золото і срібло так глибоко закопаємо, що ні ти його не матимеш, ні ми.

— Золото й срібло? — жахнувся роблено Григорій. — Де це ви знайшли в мене, убогого, золото й срібло? Це біс вам таке натворив: з’явив те, чого немає, і спокусив, грішних. Присвітіть ліпше й придивіться!

— Нема в нас, отче, чим світити, — озвався високий. — Але і в темені твоє золото добряче бряжчить...

— Бряжчить у ваших грішних душах, — сказав Григорій. — Бачу, біс таки водить вами й застеляє очі блудом. Рано вам і в п’ятий день виходити...

Тоді замовкли таті, про щось, певне, радячись.

— Вибач нам, отче, — нарешті заговорив той, що спрагу терпів. — Мій приятель з голоду тяжкого неподобно заговорив до тебе. Він уже щиро кається, тут і справді немає ні золота, ні срібла. Саме тільки череп’я...

— Один із вас до тями приходить, — задоволено озвався Григорій і аж голову на плече схилив, наче пташка. — Ану хай інші це потвердять!

— Вибач мені, отче, — сказав після паузи високий. — Язик мій неподобне говорив, і все це через голод важкий. Не золото і срібло тут у тебе, а старе, непотрібне череп’я.

— Тепер третій! — наказав Григорій.

— Вибач і мені, отче, — обізвався кволо й молодий. — Але несила мені говорити, зовсім охляв я.

Григорій пройшовся по келії, а тоді заклав руки за спину, виставив бороду і захитався на ногах, перевалюючись із носків на п’яти.

— Тепер і про умови можна переговорити. Чи готові ви слухати?

— Готові, отче, — покірно відгукнулися в’язні.

— Назвіть свої ймення і звідки хто родом. Я ж пошлю келійника, щоб перевірив: хто неправду скаже, залишиться в цій келії навік, а хто правду казатиме, вийде. ‘

— Я Кирило, що його називають Ямчич, живу на Подолі, недалеко від воріт, — мовив той, що спрагу відчував.

— Я Данило, на прізвище Щур, — озвався високий. — Живу я з Кирилом по сусідству.

— А я Михайло, син Даниловий, — кволо проказав молодший.

— Мій келійник перевірить, чи так воно. Можете відпочити, — сказав Григорій майже розчулено. — Важкий наклеп Данило на мене звів, і коли б я бук справді лихий, то помстився б на ньому тяжко. Але я не лихий, а добрий, від зла вас, таті, відводжу, а на добро наставляю. У мене, знаєте, дуже тонке колосся на бороді, таке тонке, аж мухи в ньому заплутуються… Смішно так дзижчать: дж-дж, хе-хе! Я, знаєте, всіх на цій землі люблю, і вас, таті, люблю, аякже! Може, я вас більшою любов’ю люблю, ніж собі гадаєте. Спасти вас хочу, гаті, бо коли б не спас, ліпше б ви погинули! На чорну стежку ваші ноги ступили, таті, і душі у вас від того почорніли. Чорні ви з голови до п’ят, а коли не вірите, то подивіться один на одного і побачите. Чорніші ночі ви, таті!

Він знову приклався до сулії, аж забулькало в горлі. Хтось із в’язнів заплакав.

— Чорні ми, чорні, отче! — сказали Михайло й Кирило.

— Чорні вуха у вас і язик, чорне піднебіння й обличчя, чорні руки й ноги, чорні ви зсередини і ззовні, — Григорій стояв

серед келії, заклавши руки за спину, і натхненно перекочувався з носків на п’яти. В цей час і справді звідкілясь з’явилася муха і втрапила Григорію в бороду, задзижчала тонко й пронизливо; він нетерпляче змахнув її з бороди.

— Чорні серця б’ються у ваших чорних грудях, і ніч вічна вас пожирає. Я навіть через стіну це бачу, і серце моє болить за вас і плаче...

Таті захлипали.

— Звільни, бога ради, нас, отче, — мовив слізно Кирило. — Несила нам муку цю терпіти...

— А я хочу вас звільнити, — скоромовкою сказав Григорій. — До того воно й ідеться. Але звільню вас тільки при одній умові, аякже!

— Кажи свою умову, отче, — відказав Данило.

— Е, ні. Ви повинні пристати до неї перш ніж її скажу. На мить за дверима запанувала глибока тиша.

— А коли ми проситимем спершу сказати умову, — несміливо озвався Данило.

— То я можу й забути про вас. Хіба так важко про вас забути?... Чорти на ваші душі давно сподіваються.

Знову зависла мовчанка, і, перечікуючи її, вискалив весело білі й чисті зуби Григорій.

— Ми пристаємо на твою умову, — сказали Данило й Кирило.

— А той, молодший?

— Пристаю, — зовсім кволо обізвався Михайло.

— Я тут приготував для вас, таті, пергамен. Не гоже записувати вас у ньому татями, то записав вас боржниками своїми, які не змогли мені вчасно виплатити борг.

— Холопами нас хочеш зробити, отче? — кволо спитав Данило.

— Холопами святого монастиря, авжеж! — сказав смиренно Григорій. — Щоб ви трудилися на братію і мали де каятися за гріхи свої. Це діло святе й боговгодне, аякже!

Він схилив голову на плече, як пташка, лукаво примружив око й засміявся дрібним тремтливим сміхом, від якого борода його аж застрибала.

— Дивні діла твої, господи, — сказав, обриваючи сміх і похиляючись. Скільки праці кладу в ім’я твоє і для слави твоєї. Ощаслив мене, господи, і дай навчити цих чорнодухих. Гей, ви! — гукнув він брутально. — Чуєте мене? Я вчитиму вас, як поводися маєте!

4

Відтак прикликав Григорій до себе братію, а коли зійшлися вони до келії, побачили увіч її убогість, досі до нього, крім ігумена й келійника, ніхто не вступав.

— Завітали до мене злодії, — сказав Григорій смиренно. — Я помолився за них, заснули вони і проспали п’ять днів та ночей. Покликав я вас, братіє, щоб розбудити їх.

Він відхилив двері до кліті й гукнув у темінь:

— Гей, ви, чи довго стерегтиметесь даремно? Вставайте і йдіть! Тоді на світло не вийшли, а вихилиталися змучені й змарнілі

таті. Один був високий, другий облизував перепечені вуста, а третій, зовсім тонкий, хилитався, як билина, ще й долонею очі прикривав, хоч у Григорієвій келії стояли сутінки.

— Чого прийшли в убогу мою оселю? — спитав голосно Григорій.

— Біс вселив нам у голови, що грошей у тебе багато, — сказав Данило Щур.

— Чи ж багато ви знайшли у мене грошей? — спитав гостро Григорій.

— Ані резі, — відказав Кирило Ямчич. — Ти убогіший за нас.

— Як вам спалося від моєї молитви?

— Лихі привиддя нас мучили, отче, — сказав Михайло. — Лихі сни та змори.

— І прийшов до нас уві сні янгол, — заговорив Данило, — і наказав за переступ наш монастирськими холопами стати.

— Сказав кинути діло наше богомерзьке, — додав Кирило.

— Чуєш, отче ігумене, — різко крутнувся на підборах Григорій. — Вони бажають стати монастирськими холопами. Просіть цієї милості в отця ігумена.

На те впали всі троє на коліна і вдарили поклона.

— Просимо, отче милосердений, візьми нас у холопи монастирські.

— Хай буде так, — сказав ігумен. — А ти, отче Григорію, приготуй пергамен. Але не пиши, що вступають вони в холопи добровільно, хай боржниками монастиря себе зголосять.

— Зголошуємо себе монастирськими боржниками! — сказали колишні таті.

Усі ченці схвально закивали головами, бо боговгодне діло в тому бачили. Був тільки один з-поміж них, котрий Ісакієм звався, тільки той не відчув радості з такого перевтілення татей. Хтозна-чому сльоза блиснула в нього на оці, однак цієї сльози не помітив ніхто, крім Єремії, і покивав тоді Єремія Ісакію пальцем, аж той злякано заморгав повіками і швиденько змахнув непрошену сльозу.

Мене не було в монастирі, коли все це відбувалося, розказали ту історію Єремія та Ісакій. Ісакій розповідав, прихилившись до віконечка, бо сидів я тоді в затворі, і хтозна-чому знов з’явилася на його оці сльоза.

— Що мене найбільше вразило в цій історії, — сказав Ісакій насамкінець, — це те, що Григорій насправді думав: любов сіє

на землі і справді боговгодне діло чинить. Забувся він, що, хто рабство комусь на шию накладе, той сам найостанній раб.

5

Вночі, коли всі засинали, він любив заходити до своєї кліті зі скарбом, перед цим щільно зачинивши вхідні двері, запалював свічку і відчиняв заповітну скриню. Тоді висипав на верету весь скарб і починав рахувати, кидаючи по часточці у ту ж таки скриню. Були там монети, гривни, куни та різі, і на кожні гроші мав він у скрині переділок, в які складалися гроші грецькі, лядські, швабські й хазарські. Були тут шматки золота і срібла у злитках та в ломі. Тож перебирав він усе те, затримуючи кожну часточку між пальців і солодко при цьому муркочучи; мав майже приплющені очі, а язик його весь час прицмокував. Таким побачив його всюдисущий Єремія через прокручену свердлом дірку, коли витягнув з тої дірки чіп і приклався до неї оком. Він розпалився розповісти про все ігумену, але той, певне, знав про Григорієві гроші.

— Брате Ієреміє, — сказав поважно. — Мудрі будьмо! Не на зло обертає брат Григорій свої гроші, а тільки береже. Не має він рідні, окрім нас, братії своєї по духу, чому ж маємо заздрити?

Єремія признав ігуменову рацію і перестав наглядати за Григорієм, наскільки це йому вдавалося, адже це призначення його було — стежити й висліджувати. Братії ж він розповів таке:

— Бачив я, братіє, сон дивний. Їхав наш отець Григорій на золотому коні і срібного істика мав. Нараз збрикнув його кінь, і впав Григорій просто в багнюку...

Посміялася братія на цей Єремиїн жарт, адже кожен зрозумів, чому сказав він про золотого коня. Неясно було, чому про падіння Григорієве він натякав і про багнюку, але пізніше розтлумачив він мені і це. Тим часом ще один подвиг на честь нашого монастиря доконував Григорій, який був достойно восхвалений у Полікарповому писанні.

Мав той блаженний Григорій город, де росли посіяні ним овочі та плодові дерева. Не один позирав заздрим оком на той город, але кожен і близько боявся до нього підходити, поставив-бо довкола нього Григорій пастки, втрапивши в які, і ноги можна було позбутися. Сам Григорій часто порався у своєму городі, набираючи звідти овочі, а що був той город нагорі, то ченці часто бачили його там зігнутого. Плоди й овочі він виносив на траву, а тоді кликав келійника, не пускаючи його відтак на грядки, — той відносив усе до Григорієвої келії, дістаючи натомість жменю вишень чи кілька морквин. Варив собі Григорій овочі сам, а вишні їв, сидячи на порозі келії і попльовуючи на всі боки: любив він так чинити вечорами, в час літнього дозвілля.

— Маєш приступ до Григорієвого городу, — сказав якось у жарт келійникові Єремія. — Міг би підживитися, а то шкіра на тобі й кості.

— Бог з вами, отче! — злякано повертався до нього келійник. — Той город — наче фортеця неприступна!

Город той і справді був як фортеця, бо хто проходив повз нього, повертав незмінно голову й чудувався на розрослі плоди та овочі, особливо дивувалися на гарбузи, що валялися, як велетенські голови. Про ці голови оповідали ченці, що вони всевидющі, а ночами балакають поміж собою і поблимують вогниками, на які не варто дивитися, щоб очей не зіпсувати. Часом можна було побачити, а бувало так щоосені, коли

дозрівали ті гарбузи, як сидить на одному із них худий дідок і подрімує, а над ним червонолисто палають дерева — цей дідок на велетенському плоді невеликим грибком видавався, котрий ув останньому сонці вигрівається. А що нікому не було доступу до тих плодів, починала братія пащекувати, що, певне, не тільки богові Григорій молиться — надто все велике росте в нього. Туди і стежечку осібну було протоптано, і ходив по ній тільки Григорій, а часом келійник, коли треба було щось піднести: захотів був пройти по ній і Ісакій, але той прохід надовго запам’ятався братії. Якась петля захопила його ногу і стягла так міцно, що не зміг він виплутатись, хіба що більше почав замотуватись у тенетах, які накинулися на нього, наче вужі, і обплели зувсібіч. Тоді заборсався й закричав Ісакій, а хто бачив те дійство (передусім Єремія), не міг подивуватися, що це з Ісакієм приключилося? І справді, висів між вірьовок і тенет, як у павутинні, і вив та борсався, а знизу по стежечці неквапливо ступав головатий, худий ченчик, спокійно налягаючи на костурця. Покивував головою, і очі мав малі й щілинкуваті, здавалося, що плив він по павутині стежки до дивної розкаряченої мухи. Спостерігачам моторошно від того видива ставало; кожен подумав, що ось-ось добереться цей головач до своєї жертви, простягне палицю і бризкне з неї струмінь отрути. Тоді затерпне той, що б’ється в тенетах, і поволочить його головач по павутині стежечки до своєї оселі.

Спостерігачі побачили, що Григорій справді простяг до Ісакія палицю:

— Чого тебе занесло сюди, Ісакію? — сказав сердито. — Чи ти не знав, що тут у мене тенета?

— Я ходжу, куди хочу, — ображено закричав Ісакій. — І не бажаю, щоб мене хтось, як звіра, ловив!

— Ти, напевне, красти до мене прийшов, Ісакію, — смиренно пророк Григорій. — І за це повисиш тут два дні.

Тоді засміявся Ісакій просто в лице Григорієві.

— Гей, люди! — закричав він. — Цей скупендя, що сидить на золоті, з мене злодія робить! — Ісакій репетував так, що і в найдальшому кутку монастиря було чутно. З келій виходили ченці і спинялися на порогах своїх.

— Гляньте, людоньки, — репетував Ісакій. — Цей, що їсть шинки і гуски печені, з мене злодія зробив!

Тоді смикнув за повороз Григорій, і засичав з болю Ісакій.

— Замовч, навіжений! — їдко сказав Григорій. — Замовч, інакше я зачавлю тебе і зголошу, що це ти сам удавився.

— А чого ж ти мене злодієм славиш? — ошкірився Ісакій. — Хоч ти мене й задавиш, не дозволю себе злодієм обзивати. Знай: я по-справжньому убогий, а ти тільки вдавано.

— Може, воно й так, — мовив Григорій, говорили вони між собою тихо, щоб інші не чули. — Але присягаюся богом, не звільню тебе з тенет, доки не покаєшся за свої вразливі слова.

— Відпусти, то покаюся, — сказав Ісакій.

Григорій попустив поворози, й Ісакій упав на землю. Поодаль уже, зібралися юрбою ченці і дивилися на дійство не без задоволення: в монастирі не густо на події.

— Кланяйся мені і кайся! — прошипів Григорій. Ісакій звівся на ноги і почав розтирати руки й ноги.

— Нема через тебе чесному чоловікові проходу, — заскиглив він. — Через тебе і таких, як ти. Позаставляли тенетами всю землю і ходи, оглядайся щоступня. Скоро і небо затенетуєте...

— Кайся! — крижаним голосом наказав Григорій. Ісакій перегнувся перед ним удвоє.

— Каюся, що я образив брата Григорія, назвавши грошолюбцем і скнарою! — закричав пронизливо він. — Насправді це не так: він убогий наш брат по обителі і голий, як бубон, а щедрий, наче земля. Гей, братіє! — репетував Ісакій. — Хіба є серед вас хоч один такий, що не дізнав від брата Григорія ласки? Осьде я плодів з його саду покуштував, — він звів руки й потрусив ними. — Солодкі, братіє, плоди, наче з раю прислані. Мені б ще гарбузової кашки скуштувати, то й зовсім щасливий буду. Братіє, брат Григорій із щедрості своєї запрошує нас усіх на гарбузову кашу, хоч немає в нього меду, щоб її присолодити. Дивіться, братіє, я кланяюся братові Григорієві, бо нестяжальний, послушливий і смиренний він і має всі добродійності, які тільки на цій землі водяться!

Він знову зігнувся перед Григорієм удвоє.

— Досить! — сказав задоволено Григорій. — За труди візьми собі гарбузину.

Але Ісакій біг уже від нього геть. Біг і озирався.

— Це брехня, братіє, що він на скрині золота сидить, — кричав він, — і щодня те золото перераховує! Це брехня, що він

шинки і гусей печених тайкома їсть і наситити себе не може. Брехня і те, братіє, що в нього серце кам’яне і що будь-кого, хто на шляху йому стане, замордувати він легко може. Брехня то, братіє, велика брехня!

Він спинився на стежці, звів угору руки, ніби летіти збирався, і завмер отак, наче силою якою битий.

— А таки брехня! — спокійно сказав Григорій і почав розплутувати замотані Ісакієм поворози.

6

Через кілька днів з’явилося в монастир троє. Вони пройшли біля келій і спинялися коло кожних дверей. Передній мовчав, а двоє його супровідників навперебій молили:

— Ось приятель наш, — казав один, — і осуджено його на смерть.

— Молимо, подайте йому, щоб мав чим відкупитися від смерті, — казав другий.

Ченці уділяли смертнику, чим могли, осуджений мовчки кланявся жертводавцеві до ніг.

Так ішли вони, збираючи милостиню, доки не зупинилися перед Григорієвою келією. Сам Григорій уже стояв на ґанку, спершись на патерицю і зацікавлено виставивши перед себе бороду.

— Ось друг наш, — сказав перший прошак, — і осуджено його на смерть.

— Молимо, дай йому відкупитися, — сказав другий.

— Який гріх ти учинив, сину? — спитав Григорій, і сльоза блиснула йому в оці.

— Він ударив княжого конюха, — сказав перший.

Григорій заплакав.

— Горе, горе цьому чоловікові! — захитався він. — Прийшов-таки день загибелі його.

— Подай щось заради нього, отче, — сказав другий. — Коли зберемо відкуп, не помре він.

— На яку ж смерть його засуджено? — спитав, витираючи очі, Григорій.

— Хочуть його на дереві повісити.

— Ну що ж, це добре йому присуджено, — сказав Григорій. — Було б ліпше, правда, щоб він сам повісився. А щодо милостині... я таки подам вам її. Видить бог, немає в мене гроша, тож сходіть на город мій і вирвіть звідти овочів та плодів, скільки донесете. Продасте і матимете гроші.

Низько вклонився смертник, а його двоє приятелів подякували з радістю.

— Твоєю милістю ми врятуємо його, — сказали вони.

Тоді витер Григорій рештки сліз і пішов у печеру, в якій любив молитися, щоб не чути нічого земного і не бачити нічого марнотного.

Ті ж троє зраділи невимовно і пішли на Григорієвий город. Ченці побачили те диво й зібралися купно, щоб простежити, до чого воно йдеться.

Прибульці ішли по стежці, весело розмовляючи. Вони проминули те місце, де втрапив у тенета Ісакій, і зайшли без шкоди на город. Смертник поліз на дерево, щоб нарвати плодів, а двоє інших схилилися над овочами. Раптом закричали ті двоє і рвонулися, але не змогли зрушити з місця. В ту ж мить закричав і смертник на дереві. Ченці уздріли, як зірвався він із гілки й провис. Ті двоє, що на землі були, побачили, що сталося з їхнім товаришем, і закричали ще голосніше, заборсавшись у тенетах, які все щільніше їх обплутували. Тоді зійшов Єремія в печеру, де ревно й плачливо молився Григорій.

— Прохачі в твій город потрапили, — сказав він.

— Не перебивайі мені, брате, молитися, — сказав смиренно Григорій.

— Але ж, Григорію, — сердито сказав Єремія. — Ти ж знаєш, що то воно: потрапити на твій город.

— Я молюся, брате Єреміє, — вже сухіше відказав Григорій. — Помолися і ти зі мною. От помолимось і вийдемо подивимося на тих злодіїв...

Ченці підійшли ближче до зловлених; ті, що були в тенетах, зі сльозами на очах просили відпустити їх.

— Як ви потрапили на цей город? — спитав, надійшовши, Єремія.

— Сам Григорій нас послав, — сказав один із них.

Смертник висів головою вниз і не подавав ознак життя. Видно було, що ноги захльоснуто в нього шнуром.

— Григорій молиться за ваші душі, — сказав Єремія і, перехрестившись, пішов до своєї келії. Братія зробила те саме, один за одним покидаючи глядалище: хто б хотів пособити страждальцям — боявся потрапити в халепу.

Тільки під вечір вийшов з печери низенький головач і, налягаючи на костурець, повільно подибав по стежці-павутині.

— Що робите на моєму городі? — спитав він грізно. — Чому той чоловік висить?

— Ти ж сам послав нас сюди, отче! — заволав один із затенетованих.

— Чи посилав я вас сюди, не знає ніхто, — смиренно сказав Григорій, — а те, що вас піймано на покражі, побачив кожен.

— Отче, змилуйся над нами!

— У гріхах потонули ваші душі, — гостро говорив далі Григорій. — Адже сказали ви мені неправду. Минулого тижня ходили по церквах і виманювали гроші у чесних мирян.

— Заприсягнутися можемо, що правду ми казали!

— А я можу заприсягнутися, — сказав так само нещадимо Григорій, — що казали ви неправду. Вас уже було зловлено за цим богомерзьким ділом і покарано.

— Пусти нас, Григорію, — залементували затенетовані. — Не винуваті ми.

Григорій стояв супроти них, заклавши руки за спину й похитувався, перекочуючись із п’яток на носки.

— Немає серед людей невинуватих, — сказав він сумирно. — Ще від народження несемо свою вину перед богом. Стоятимете тут два дні й дві ночі. І висітиме так два дні й дві ночі приятель ваш. Після того я навідаюся до вас і погомонимо про гріхи ваші.

Григорій повернувся і подибав по стежечці назад, а затенетовані з розпачу аж руки заломили.

І сиділи вони так дві ночі і два дні, спершу кричали, коли бачили когось із ченців, і плакали, молячись, але ніхто не приходив до них з допомогою. Сам же Григорій цілоденно молився, щоранку сходячи в печеру, і тільки на службу виходив справно та й попоїсти не забував. Коли ж з’являвся він, то спіймані здіймали великий лемент, просячи змилуватися над ними, але Григорій мов не чув їхнього волання. Рівномірно підіймав і опускав патеричку, човгав ногами, ходив-бо завжди не поспішаючи, і дивився смиренно у землю. Кілька разів спадав на злов’леннх дощ, змочуючи їх до нитки, і тільки сонце могло, просушити їхню одежу. Живилися вони морквою, що росла біля них, а випорожнення клали просто під себе, бо не могли рухатися, а начебто до землі поприростали. Вже й ігумен просив Григорія випустити нещасних, але Григорій знайшов якпереконати і заспокоїти його. Поступово марніли

спійманці й занепадали, вже не плакали й не молилися, а тільки лежали, незручно вивернувшись, бо заважали їм добре лежати тенета. Тільки коли минуло два дні і дві ночі, вийшов на стежку-павутину малий головач і повільно подибав по ній до городу, розважно налягаючи на ціпка.

Він спинився проти затенетованих і почекав, доки вони зведуться.

— Ну, от збулася ваша думка, — сказав він смиренно. — Зневажили ви бога, а він зневажив вас.

— Вибач нам, отче, — заголосили спіймані. — Вовіки не забудемо!

— Ворог навчив вас покривати марнотне брехнею, — сказав Григорій, — через це бог не помилував вас. Коли жили ви безпечно, крали чужу працю і трудитися не хотіли, то стійте тут безвільно до кінця життя свого.

Тоді знову залементували спіймані і зі сльозами на очах молили старця відпустити їх, клятьбою обіцяючи більше не впадати в такий гріх.

Григорій стояв супроти них, перекочуючись на ногах з п’яток на носки, і дивився смиренно й лагідно.

— Сягли ви до мого серця, — сказав зрештою він. — Коли хочете працювати і працею своєю інших годувати, то я, напевне, відпущу вас.

— Зробиш велику ласку! — сказали невільники.

— Чиню так, бо м’який серцем, — сказав Григорій. — От і волосся в мене на бороді м’яке: муха в ньому може заплутатися, аякже! Тому й кажу: "Благословен господь-бог!" Віднині будете працювати на святу братію, приноситимете від праці своєї для потреб їхніх. Кляніться, що не переступите обітниці своєї, і підпишіть імення свої на пергамені, що скріпляє це.

Він дозволив їм поховати свого приятеля, і залишилися вони в монастирі до кінця днів своїх, смиренно працюючи на братію, бо це тільки їм і залишалося.

7

Мені важко писати про цього Григорія, бо сам я не застав його, а розповіді інших омильні можуть бути. Полікарп підніс Григорія до достойності чудотворця, і, може, воно так і було: дивний майстер він був до замків та тенет і не закопав дару свого у землю, а використовував його, як міг: є ж бо таланти не тільки до добра, а й до зла. Монастиреві нашому це записалося за велику добродійність, але існує ще вища оцінка сподіяного на землі, кожен із нас постає перед вічністю. Я не знаю, як зважиться вчинене Григорієм на вищих терезах, але коли думаю про нього, незбагненна вагота лягає мені на серце. Часто бачу в уяві той сад його, який і досі росте, і затенетованих людей, що борсаються, як дикий звір чи риба, бачу малу головату постать, що повільно простує до них із патерицею в руках, щоб учинити розправу. Тож хай осудиться він судом правим, а я оповім про те, як закінчив Григорій свої дні.

Сталося так, що неспокій таки посів серце Григорієві. Як тільки заходив він у свою келію, то непремінно чув солодкий, гидкий запах. Він обшукав келію, перебравши все майно, і зазирнув у кожну шпарину, але не знайшов нічого, хоч був

певний, що десь здох у його келії пацюк і загнився. Відчиняв двері, щоб випустити сморід, але не допомагало це, навпаки сморід ще побільшувався. Тоді Григорій зміркував, що дохлятина лежить десь надворі, через що обнишпорив і там всі закути, лазячи по траві: не знайшов падла він і тут. По тому обкурив мешкання ладаном, але запах подвоївся. Відтак удався до гарячої молитви, сподіваючись, що сила його слова розжене трутний дух, однак чим більше молився, тим сильніше чувся той остогидлий запах. Тоді він почав співати псальми так часто, як співав їх, коли тримав у кліті татей, але й це йому не допомогло.

Відомо, що ніхто не переступав Григорієвого порога, окрім келійника, тож спитав він у келійника, чи не чує той важкого духу в його келії.

— Мені здається, — смиренно відказав хлопець, — важкий дух у келії стояв завжди.

Тоді був люто прогнаний келійник, але це не зменшило отрутного смороду. Часом Григорій підносив до носа руку і йому здавалося, що той гидкий дух відходить таки від нього. Не витерпів цієї муки Григорій і пішов до Єремії Прозорливого, попросивши його завітати до нього. Єремія згодився і поспішив з Григорієм до його келії. Зайти, однак, усередину він не зміг.

— Отче! — вигукнув він, хапаючись за носа. — У тебе десь тут падло гниє!

— Воістину! — смиренно сказав Григорій, потішений, що і Єремія почув той запах. — Але чи не допоміг би ти мені знайти те падло? Я усе обшукав і надаремно.

— Таке скажеш, брате! — обурився Єремія. — Чи ж я мастак падло відшуковувати?

— Ти, брате, маєш славу прозорливого, — сумирно відказав Григорій. — Прозри ж, бога ради, і звільни мене від цього ворожого наслання...

Єремія вдивився пильно у вічі Григорієві і підморгнув йому раптом.

— А може, брате, це тебе бог карає? — спитав таємниче. — Чи ж добре буде мені вмішуватись у божий промисел?

— Бог мене не може карати, — спокійно озвався Григорій. — Я ревне молюся й виконую всі монастирські приписи, живу повстримним життям. Та коли б хто порахував самі мої поклони богові, знаєш, брате, скільки їх було б?

— Звісно, звісно, — сказав Єремія, бо не міг уже витримати запаху, що хвилями плив із Григорієвої келії. — Радий я допомогти тобі, брате, але не відкривається мені твоє сокрите.

Він відійшов від Григорієвої келії і відчув, яке по-справжньому духмяне навколо повітря. Григорій же, зневірившись у прозорливій силі Єремії, знову обшукав келію і кліть, бо той жахнючий запах у кліті був начебто сильніший. Спершу йому здалося, що той дух струмить із скриньки з грішми; він сів і перебрав гроші, але падла тут не знайшов. Тоді почав заглядати в усі дорогоцінні посудини, і знову йому почало здаватися, що смердить таки з них. Потрусив кожну: з одної випав сухий кажан, а з другої — кістяк миші. Він закопав і кажана, й мишачий скелет, але й це не допомогло. По тому пішов він до криниці, що її викопав Антоній, і, набравши води, почав обмивати посудини. З них начебто стало пахнути менше,

однак у келії дух не зник. Тоді Григорій сходив до попа Тита і, взявши в нього свяченої води, ретельно обкропив у келії кожен куток. Ладану він не курив, бо запах після обкурювання більшав. Він покинув келію на цілий день і спрагло помоливсь у своїй печері. Коли ж повернувся назад, вже не міг сидіти в келії: дух падла ставав у ній нестерпний. Більше того, той запах поселився і в печері, де ревно молився, і, коли Григорій зайшов туди вдруге, пахло там так само; щоб не гнівити братії, Григорій покинув печеру. Він вирішив піти до Дніпра й обмити своє тіло, бо вже давно не робив того: все-таки мав таємну підозру, що важкий запах від нього самого відходить. Пішов неквапом по стежці вниз, налягаючи на патеричку і безперервно бурмочучи молитви, і не бачив, що над ним блідо-бузкове небо розгортається, на якому немає ані хмарини. Десь над головою м’яко грало останнє вечірнє проміння, і від його теплої легкої музики все завмирало зачароване: трава, бур’ян уа дерева. Земля начебто зітхала, бо пахла сухим пилом та полином, а над Дніпром гуляла в повітрі пара білих, як молоко, чайок. Григорій же бачив тільки шматок стежки, що мигав перед очима, по тій стежці часом переповзали комахи; він намагався не наступати на них. Нараз його вуха начебто прочистилися: бадьорий і дружний спів цвіркунів він почув. Десь недалеко за-фуркали коні, і він звів бороду, щоб подивитися. По блідій у першому сутінку дорозі проїздив загін, попереду на високому гнідому коні — князь, а за ним його слуги.

Був це один із Всеволодовичів, який підійшов під Київ, де мав зустрітися з братом своїм, щоб спільно домовитися про військовий похід.

— Гляньте, товариство! — гукнув княжий слуга. — Цей чернець на чортика скидається.

— Еге! — озвався другий. — І ріжки в нього ростуть. Давайте перевіримо, чи є у нього хвіст?

— А смердить від нього як! — пирснув третій.

Від тих слів велика лють увійшла в Григорієве серце. Він спинився на стежці і тричі плюнув на землю.

— За ці слова нахабні будьте тричі прокляті! — сказав він. — Плачте про свою погибель і кайтесь у гріхах своїх, щоб у страшний час прийняти собі відраду!

Він подивився на Дніпро, що грав вечірніми вигравами і сліпив очі жмурами: була під ту хвилю ріка ніжно-синя.

— Накликаю на вас суд божий, — сказав він далі. — У воді всі погинете!

Тоді розсердився князь і, наїхавши на старця, вдарив його бичем.

— Ану, старе опудало, забери свої слова назад! — наказав він жорстоко.

На те ще більше знавіснів Григорій, хоч і лишився на позір спокійний, затремтіла дрібно-дрібно його борода.

— За слово грубе до божого слуги згинеш і ти, — сказав він до князя. — Проклятий будь і згинь у воді!

— Зв’яжіте його, отроки! — сказав князь. — І хай умре, як сам пророчить!

Тоді зіскочили з коней отроки, схопили старця, прив’язали камінь до шиї і поволокли до Дніпра, в якому хотів обмити своє тіло Григорій. Розмахнулися, а тіло в старого було легке й майже всохле, і— бовкнув він між срібні спалахи і в ніжно-голубу глибінь. Відтак ковтнула бездна Григорія, лишився на березі тільки дух сморідний, і отроки, які топили старця, почали занепокоєно нюхати собі долоні: скверну Григорієву вони на себе перейняли. Але були легковажні й молоді, тому вимили руки з піском і скочили притьма на коней, весело скалячи зуби, щоб помчатися назустріч своєму щастю чи погибелі...

Григорія ж виловили монастирські рибалки у сіті, а коли принесли в монастир, від нього вже не йшов сморідний дух. Воно й мало бути так: хто закінчив своє земне існування, не судиться вже судом земним...

Коли Григорія поховали, ігумен зібрав братію і наказав зламати двері до Григорієвої келії. Відтак виступив наперед Кирило Ямчич, холоп монастирський, і сказав, що він зуміє відчинити двері. Він і справді легко їх відчинив, і братія зайшла в келію. Густий сморідний дух їх вразив, але не зважили вони на це. Тоді Кирило Ямчич відчинив другі двері, пильно озирнувши перед тим замок. Вратія зайшла у кліть і так було забрано на монастир все Григорієве золото та срібло.

— От бачиш, отче Єремію, — сказав тихо ігумен. — Живе — живому, а мертве — мертвому.

— Воістину! — пророк Єремія, і його лице стало благочестиве.

Скриню із золотом та сріблом і лантух із коштовним посудом несло троє колишніх татей. Тепер вони холопами були і на обличчях їхніх лежало смирення.

_____

1

"І справді, що мені те багатство!" — скрушно думав Федот, коли пішов той чернець, що уже з місяць приходить до нього і переконує віддати своє добро на монастир.

— Немолодий ти, й подумай про душу свою. Помреш, і все золото розхапають родичі, які тільки й чекають, щоб склепив ти очі, а вдячності від них не чекай: візьмуть у тебе й осудять. Ціла голодна і злиденна юрба їх з’явиться у твій дім, тебе на з’їжу червам кинуть, а самі за твій кошт бенкети справлятимуть.

Федот сумно покивував головою, був то місяць печалі, великої і незгойної, і все сумне під той час так щільно приставало до серця! Ішов той чернець геть, наповнивши його палкими словами, Федот совав у руку кілька кун, а тоді довго, як їжу, перетравлював ті слова.

Василь начебто неохоче брав від нього гроші.

— Я роздам це жебракам, — казав непремінно, швидко ховаючи куни, і залишав його у великій та болющій тиші.

Випала у той рік снігова зима, білий пух із неба спадав денно і нощно, засипаючи вулиці й будинки, і слуга щоранку прокидай стежку від дому до вулиці. І була та стежка настільки глибока, що чоловік ішов у ній, по груди сховавшись.

Вулицею годі було проїхати на санях, а витоптані стежки були вузькі, з гребенем посередині — варто збочити хоч трохи, і нога западала по пах. Через це чернець приходив до Федота засніжений і забрьоханий і довго і рів біля грубки важку червону руку — друга рука йому всохла — і оповідав хрипким, простудженим голосом про сніг і замети а найбільше про те, що корінь усього лихого — сріблолюбство.

— Господь сказав у євангелії: коли людина не відречеться від усього, що має, не може вона до нього наблизитися.

— А той, що просто собі живе, не чинячи нікому лиха, — несміло напитав Федот, — що тому уготовано?

Повертав обличчя до нього Василь, бо так звали ченця, і дивився, наче про щось нерозумне питав у нього Федот.

— Прокляття! — кидав гострим шепотом. — Прокляття і вогонь пекельний!

— Не розбоєм здобув я собі майно, — так само несміло казав Федот. — Мені завжди у цьому щастило, тож чесним купецтвом я його собі надбав.

— Все одно тебе чекає прокляття. Тільки той, хто відречеться від усього земного й марнотного, тільки той богові угодний!

Великий сум залишав після себе чернець, коли відходив. Так. начебто лишав невидимі крилаті створіння, які літали невгомонно довкола й непокоїли. За вікном падав і падав сніг, покрив шиби, немов біле обличчя тулилося до вікна, — від рівнотонного білого сяйва холодно й порожньо ставало на серці; окрім того, велику печаль Федот переживав. Десь під

таку хвилю заходив до нього слуга, старий, високий, з голим підборіддям, із довгими вусами, й казав, що от, мовляв, знову прийшли жебраки і знову набилося їх повний двір. Зводився, аж хрумтіли йому кістки, і повільно виходив на ґанок. Жебраки стояли в глибокій стежці серед двору, вилаштувавшись один за одним, простоволосі й у рубищі, засипані снігом та почорнілі від холоду, співали сумних псальм, одночасно розкриваючи роти, і засипав їх сніг, так само як засипав печального Федота на порозі. Йому здавалося під ту хвилю, що всі ці жебраки дуже схожі на Василя, наче прийшло до нього десяток тих Василів і не просять, а вимагають милостині. Жебраки ж розкривали й закривали роти з беззубими яснами чи з темними, покришеними зубами, і голоси їхні були хрипкі й застуджені. Однак співали вони з великим захопленням, хоч очі їхні світили сторожко й пильно стежили за тим надто смутним чоловіком на ґанку. Стояв, загорнувшись у дорогу шубу, і покивував головою у такт пісні. Терпляче вислуховував усе, що жебраки знали співати, а коли замовкали, ще дивився на них якийсь час не зовсім осмисленим поглядом — вони ж стовбичили на стежці, наче каміння нерушні. Тоді Федот повертався і йшов до помешкання, відчиняв заповітну кліть, а в ній заповітну скриньку, зачерпував звідти золотих та срібних грошей і ніс у пригорщі на той-таки ґанок. Жебраки підходили по черзі, і він наділяв кожного, що під руку наверталося, жебраки кланялися до землі й відходили, гостро стукаючи костурами й дерев’яним взуттям. Наступного дня приходили знов}’, так само стояли один за одним у глибокій стежці і співали з не меншим натхненням. І сипався на всіх сніг, а запечалений Федот думав, що це той чернець навчився так дивно помножуватися, адже були там, на стежці, ті ж таки обличчя, що приходили і вчора. Майже завжди услід жебракам з’являвся й Василь і починав жахнющу проповідь, описуючи муки, що їх зазнають у пеклі сріблолюбці, і його мова під цокіт сніжин об вікна і під гуготіння вогню — сиділи вони в сірих зимових сутінках — дивно вражала Федота.

— Добре діло робиш, що так щедро роздаєш своє добро жебракам, але ще більше вчиниш, коли віддаси його на святий монастир.

— В мене небагато й лишилося, — сказав Федот, дивлячись на нього майже неживими очима. — Піди в он ту кліть і забери. Але перед цим порадь: як далі мені жити?

— Чи розпустив ти своїх слуг? — спитав гостро Василь.

— Один тільки не захотів піти.

— А грошей у тебе, крім оцих, що віддав на монастир, нема?

— Анітрохи, — відказав Федот.

— Покинь дім оцей і ходи зо мною, — наказав чернець.

Він пересипав із заповітної скриньки до себе в торбу рештки Федотових грошей.

— Куди ж ми підемо? — спитав Федот.

— Не куди, а богові служити, — сказав чернець, закидаючи торбу із грішми за плече.

— Зараз іти? — кволо спитав Федот.

— Ні, чого зараз? Зараз ігумен уже спить. Прийдеш завтра ополудні.

Він відчинив двері, той Василь, бо поспішав, і на нього бухнуло снігом і вітром. Тоді ще нижче зігнувся чернець під тягарем своєї торби, і ступив у завірюху, в неоглядну темінь, адже був тоді зовсім пізній вечір.

Федот сидів і дивився на вогонь, аж доки горіли в ньому кинуті щ,е Василем поліна, а коли від вогню лишився самий тільки жар, встав і вийшов на ґанок. В хатці слуги світилося, йому раптом захотілося підійти до того світлого віконця і постукати, але рука тільки звелася й опустилася. Тоді побачив він у сніговій круговерті бліду жіночу постать, крижану й неземну.

2

Із багатого став він убогим, з Федота Федором, а за повелінням ігуменовим почав жити у печері, що звалася Варязька. За кілька років висох та змінився, бо їв тільки монастирський харч, а сам віддався на важку роботу. Поставив у печері жорно і працював невтомно на святу братію: брав із засіка пшеницю й молов її безперервно, відриваючись тільки, коли природні потреби справляв і молився. Не загасала відтак у його печері скіпка — крутив, крутив безперервно жорно, і скреготало воно, розтираючи зерно, а він думав у цей час про вічність, яка чекала його, коли розпрощається із цим тлінним життям, — під такі думки вільніше крутилося жорно, хоч смуток, який відчував ще в світі, так і не вимивався з грудей.

А народився той смуток у ту ж таки пропам’ятну зиму, коли над землею стояв сірий смерк і не переставав сипатися сніг — згадував Федір покійну жону, яка була настільки гарна, що не могла народити йому дитини і зашвидко відійшла у царство тіней. Так, народився у неї мерчук, а сама красуня, не витерпівши муки, розчинилася серед снігопаду, як дим, що в’ється з вогнища; тоді-то й прийшла до нього печаль, котра не

закінчилася й досі, і як утілення тої печалі з’явився чорний, нещадимий і палкий Василь.

Коли зімлівала рука і не могла крутити жорно, коли очі падали від утоми, відкидався він спиною до стіни і бачив перед собою білу пустелю, засипану снігом, а в ній бліду жіночу постать, крижану й неземну, була вона, річ певна, як дві краплі води, схожа на його покійну жінку — на руках у неї сиділо маленьке крижане та голе дитя. Ця жінка із крижаним дитям біля грудей дивилася на нього великими печальними очима, і на вустах її тремтів ледь помітний, холодний, як зимові сутінки, усміх. Здавалося йому, що сумерк і той усміх — щось одне й нероздільне, і не міг відділитися від того й сам.

Після такого видіння відчував на ранок млість у тілі, все навколо ставало легке, плитке й ненадійне, чув увіч, як шарудить сніг, хоч того в печері не можна почути, а красуня з крижаним дитям знову ставала перед очі.

— Ви, рідні мої, у раю, — казав сам до себе, — і я не хочу потрапляти у пекло: зустрітися мені з вами треба!

Тож крутив жорно денно й нощно і тільки на кілька годин стуляв повіки; не снилися йому сни, не приходила й жінка з крижаною дитиною, був тільки чорний морок; мертвим він на ті кілька годин ставав. Прокидався весь спітнілий і знову хапався за жорно — так тяглося не один рік, аж доки не впала на землю друга дивовижно сніжиста зима.

Тоді він спинив жорно, звівся зі свого насидженого місця і вийшов у світ. Справді, падали довкола сніжини, крутилися легко й вільно, а вся земля була срібна. Затим найшло на нього прояснення, і він прошепотів, дивлячись на покриті білими шапками вершини дерев:

— Боже мій, що це я наробив? Мав усе, а тепер нічого. Ні звільнення не маю, ні супокою, ні хати власної, ані майна. Я, вільний чоловік, у рабство себе запродав.

У цей мент він побачив Ісакія, котрий ішов підстрибом по стежці. Був одягнений у ветху одежу з дірками, на ногах у нього були личаки з дірявими онучами, а під підошви настелено соломи, і ця солома стирчала на всі боки. Він весь посинів і вкрився бубирцями, а з носа в нього звисала сиза крапля.

— Ха-ха! — засміявся він хрипко, показуючи на Федора пальцем. — Ось він, обдурений та покинутий...

Тоді схопив Федір Ісакія за рукав і притяг до себе.

— Чому ти сказав, що я обдурений? — спитав він.

— Не бий мене, брате, — заскімлив тонко Ісакій. — Хіба не бачиш, що я юродивий. Плещу дурниці, які на язик мені спадуть.

Федір відпустив ветхий рукав, бо вже й тріщати почав під його пальцями. Вони зустрілися поглядами, і зазирнув глибоко-глибоко в очі юродивому Федір.

— Ану скажи мені, що там тобі на язик спаде. Ще якісь дурниці скажи, — попросив він.

Ісакій схилив до плеча голову і втер рукавом носа.

— Боюся, що битимеш, — сказав він хитро.

— Бог мені свідком, — перехрестився Федір.

— Тоді скажу тобі дурницю з дурниць, — засміявся Ісакій. — Ті жебраки, що ти їм добро роздавав, були Василеві дружки. Вони теж живуть у цьому монастирі, а добро твоє поділили.

Федір все ще дивився на Ісакія, наче щось більше хотів побачити в його блискучих жовтих очах.

— Твій язик справді дурниці плеще, — озвався повільно. — Звідкіля це знаєш?

— А хіба я кажу, що знаю, — схилив до плеча голову Ісакій. — Просто мій дурний язик таке плеще.

— Це до тебе приходив Христос у печеру? — раптом спитав, мовби здогадався про щось, Федір.

— Господь з тобою, брате. Диявол до мене приходив. Диявол ув образі Христовім!

Він замахав руками і поспішив геть від Федора, швидко перебираючи по стежці личаками, з яких стриміла на всі боки солома. Рука його клала на обличчя дрібного хреста, а коли повернувся до Федора, обличчя його було як сніг.

3

Від тієї розмови, а може, й через надмірно сніжисту зиму змінився знову Федір. Він не забув, правда, бліду жіночу постать, крижану й неземну, що так схожа на його покійну жінку і яка тримала на руках маленьке крижане й голе дитя, просто поруч із цим жалем оселився в ньому інший. Коли крутив жорно, мимоволі почав підраховувати видатки, які

пішли на жебраків, і окремо видатки, які віддав на монастир: виходило, що видав він і на жебраків, і на монастир однаково. В його уяві мигали куни, гривни й чужоземні монети, бачив кожну з них, а його пам’ять безпохибно з’являла, куди та чи інша пішла. Поступово відновлював у пам’яті й обличчя тих жебраків, що приходили до нього, а потім на службі в церкві одного за одним їх упізнавав. Так переконався він, що були це таки одні й ті ж люди і справді всі вони ченцями в монастирі жили, тільки вилаштовувалися на тій глибокій стежці щоразу по-іншому: передні всередині опинялися, задні наперед виходили, а середні лишалися ззаду. Змінювали вони й одежу, а часом причіплювали до облич фальшиві вуса й бороди, а зуби собі смолою заліплювали. Отож крутилося Федорове жорно тепер не тільки заради борошна, воно начебто назад час відкручувало, відтак мозок його напружувався до краю — кожен день того надуміру печального місяця повертав назад і по-новому бачив. Він думав про те, що другу половину грошей виніс на плечах Василь, заборонивши супроводжувати його, — Федір ніколи не справлявся в отця-скарбника, скільки саме дістав собі монастир його кошту. Тепер, коли точно знав, скільки грошей було прогайновано, його звиклі до підрахунків голова почала обчислювати, скільки міг здобути він за ці кілька згайнованих років і який дістав би зиск. Результат цього нового підрахунку вразив його: гроші могли б вирости вдвоє, навіть коли взяти до уваги звичайні купецькі страти.

Тоді знову покидав він жорно і пильно вдивлявся в очі сина божого, що холодно стежив за ним із ікони.

— Боже мій, — шепотів він, — я, вільний чоловік, запродав себе в рабство. Скажи, чи правильно я вчинив? Чи справді ця жертва дасть мені змогу зустрітися потім з моїми коханими жінкою й дитиною?

Він завмирав у тяжкій задумі, і в цій задумі раз застав його я, недостойний Семен, затурбувавшись, чи не занедужав він бува. Але він не був недужий. Повернувся різко до мене і спитав навпрямки, чи не міг би він дізнатися, яку суму вніс до монастиря.

— Це треба запитати у брата-келаря, — відказав я.

— Я в нього поцікавлюся, — сказав Федір. — А чи не міг би. я, коли заслабну, брати собі щось із тих грошей? Тоді, коли не зможу їсти грубої монастирської їжі?

Він подивився на мене стурбовано, а трохи й несамовито.

— Ні! — засміявся я. — Що з воза впало, те пропало!

— Не смійся з мене, брате Семене, — попросив принижено він. — Це ж мої гроші!

— То був кухель води, виллятий у діжку. У майже повну діжку, — сказав я.

— Але гроші повинні знати рахунок, — сказав цей колишній купець.

— Коли немає витрат. Коли ж є щоденні витрати, вони висякають, як струмок, джерело якого всохло.

— Воістину! — сказав Федір і понурився.

— Шкодуєш, брате, за втраченими грішми? — спитав я.

— А таки шкодую! — схопився з місця Федір. — З гостя я невільником став. Яка тут з мене користь? Крутити жорно і нетямкуватий зміг би, а моя голова до торгових оборудків створена. Я про це тільки й міркую: вона зараз по-порожньому працює, а їй думати і вичислювати хочеться. — Він вдарив себе по чолі. — Не по мені робота бездумного раба!

— Але всі ми раби божі! — докинув я дров до багаття.

— А хіба не можна бути рабом божим і працювати над природженим собі ділом? Хто сказав, що угодно богові, щоб людина себе з вільного у раба перетворювала?

— Бог хоче все для себе від нас мати, — мовив я обережно: те, що казав цей чоловік, дивно припадало мені до серця.

— Це він має, — гаряче обізвався Федір. — Хочемо чи не хочемо, всі ми в його волі і законі.

— Тоді розстрижися, брате, і знову почни купцювати, — сказав я.

— Але з чим? — з розпачем простяг він руки. — Жебраком вийшовши, жебраком і залишишся. Вільні гроші, от що треба було б для початку.

— Монастир теж веде торгові оборудки, — сказав я. — Попросись у ігумена...

Федір кинув на мене швидкий погляд і понурився знову. Його запал, здається, починав пригасати.

— Ти ж знаєш, брате, — тихо сказав він, — монастирськими оборудками Василь відає...

4

Падав у той день м’який лапастий сніг, осідав на дерева, і ті зробилися ще кудлатіші й кругліші, було тепло й безвітряно, а сніг падав і падав. Той сніг вдруге викликав Федора із келії, і він не стримався, щоб не піти до Василя. Спинився біля Василевого мешкання й дивився. Сніг покривав йому кукіль та свитку, брови в нього стали білими стрішками, а сам він аж зігнувся під тягарем налиплого снігу.

— Що, брате Федоре, — спитав, вийшовши, Василь. — Чи не на мене ти очікуєш?

— На тебе, брате Василю, — сказав смиренно Федір, вклонившись.

Вони стояли один супроти одного: Василь — угорі, на ґанку, а Федір — внизу. Між ними танцювало, крутилося безліч сніжин, і дивилися вони один на одного крізь них.

— Прийшло мені дивне на думку, — нарешті обізвався Федір. — Коли заслабну я і не зможу їсти грубої монастирської їжі, чи вділять мені щось із грошей, які ти взяв на монастир?

— Тих грошей уже нема, брате Федоре, — сказав Василь, тулячи висохлу руку до грудей і байдужно дивлячись через Федорову голову. Там, за спиною у Федора, стояв садок, що ним опікувався колись брат Григорій, був той садок кудлатий і прегарний.

— То що ж буде зі мною, коли заслабну? — спитав так само смиренно Федір. — Кожен із вас має власні гроші й припаси, тільки кілько з нас того не має. Чи поділишся тоді зі мною, брате Василю?

— Я в тебе твого не брав, — щільніше притис всохлу руку до грудей Василь. — Роздав ти своє жебракам і на монастир. Доброхітно вдягнув на себе мантію бідака.

— Це так, — хитнув Федір. — Але хочу спитати ще й таке: чи не стали ті жебраки після мого збідніння купцями? Чи не замістили вони мене в домі моєму? Чи ж боговгодне діло я зробив: одного купця, себе, збавивши, а шістьох створивши?

— Даремно турбуєшся про себе, брате, — сказав м’якше Василь і зійшов із ґанку. — Сказав-бо господь: не турбуйтеся і не кажіть, що нам їсти чи що нам пити. Не кажіть: у що нам одягтися. Подивіться на пташок небесних...

— Це я знаю, — сказав, перебивши Василя, Федір. — Птиця таки не сіє і не збирає хліб, а людині це призначено. Накладено на прародителя людського, що тільки піт, пролитий у роботі, може виживити його.

— То йди і проливай піт, — не втримався, щоб не усміхнутися Василь.

На те скинув головою Федір і струснувся з нього сніг. Брови його зачорніли, а вуста зачервоніли.

— Не однаковою людина на світ приходить. Великий бог наш кожному місце призначене відводить і кожен те місце відшукати повинен. Скажи: чому ти звів мене з такого місця і в печеру закинув?

— Ти у світі печальний був, а я прийшов, щоб збавити тебе від жури.

— Натомість від майна мене збавив. Печаль моя при мені залишилася.

Тоді поклав на плече Федорові руку брат його по обителі Василь і зирнув на нього тими-таки палкими очима, якими колись дивився в той пропам’ятний печальний місяць, коли така ж сніговита зима стояла і коли мучився Федір та гнітився.

— Молю тебе, брате, — сказав Василь, — не губи мзди своєї. Коли хочеш багатства, то все, що маю, віддам тобі, скажи тільки перед богом: все, що дам, буде моєю милостинею. Тоді й живи без печалі, дістався знову багатство своє. Але бережись! — Голос у Василя став пронизливий та різкий. — Чи вибачить тобі за це господь?

Здригнувся Федір і мимоволі озирнувся позад себе туди, де стояв засипаний кудлатим снігом Григорієвий садок. І знову побачив бліду жіночу постать, крижану й неземну, що так на його любу жінку була схожа, тримала вона на руках мале крижане й голе дитя.

— Я не хочу, щоб ти мені своє майно віддавав, — прошепотів знічено Федір. — Я хочу тільки своє повернути.

Обійняв його за плечі Василь і повів до келії-печери, схиляючись до Федорового вуха і оповідаючи, що сталось у Константинограді, коли один такий, котрий пошкодував, що роздав на милостиню своє золото, раптом упав серед церкви, і його з тої церкви чорти за ноги разом із золотом його потягли.

Відтак постали у Федорових очах сльози, і він забув, що казав йому про Василя Ісакій, дружнє тепло відчувши, що струміло від цього чоловіка і знову-таки повернулося до нього те, що переживав у самотні сніжні ночі, коли був печаллю

великою битий, — пересиджували вони до ранку із Василем, дивлячись на палахкий у печі вогонь. Велика тиша приходила до них у мешкання, і тихе тепло єднало їх щільно.

— Дивною силою переконання володієш, брате Василю, — сказав зворушено Федір. — І все-таки про пташку неправильно сказав: пташці велів господь одне, а людині інше.

5

І знову закрутилося жорно, а коли жорно крутиться, то й думки плетуться. Чув він, як шарудить сніг, бо в рухові жорна вчувався йому таки шерхіт снігу, а відтак бліду жіночу постать побіч себе відчував, крижану й неземну, яка тримала на руках мале крижане й голе дитя. Так крутилося жорно, аж доки зима не зійшла, тоді відійшла від нього, розчинилася й розтала, як сніг, бліда жіноча постать; відтак він і про весну почав думати, і про те, що з весняною водою спуститься князь із купцями до моря, а тоді рушить до Константинограда, везучи шкури й мед. Сам Федір теж спускався кілька разів тим шляхом і, хоч якось утратив був усе, що віз, тричі все-таки привозив немалий виторг. Сильний і бадьорий повертався із того небезпечного шляху, по тому брав участь у бенкеті, що його влаштовував князь у гридниці; цілу ніч тоді співали сопілі, і гуслі награвали, бубни бубали, співали гості й княжі отроки. Після однієї такої мандрівки, вертаючись після бенкету на світанні додому, побачив Федот ув одному вікні красуню темнокосу, ніжну й гарну, як той-таки світанок, красуня раптом усміхнулася до нього, начебто вони цілий вік одне одного знали. Прийшовши додому, відчинив скриню в заповітній кліті і зсипав у переділок скрині візантійські монети: І не так на ті монети радів він, як на те, що красуня всміхнулася йому, начебто вони все життя разом прожили...

Коли згадував Федір той момент і той щасливий ранок, зупинялося його жорно, а на вустах проступала добра й тиха, щаслива усмішка. Прихилявся спиною до стіни й дивився у сутінь келії, куди не сягав вогонь свічки й де завжди жили химерні та хиткі тіні.

Саме в таку хвилю відчинилися рипливо двері в його келію і зайшов до нього, нечутно ступаючи, Василь. Був трохи змінений, не мав палкого погляду, а тільки благий, та й сам був у той вечір тихенький та м’якенький, наче кіт.

— Як живеш тепер, Федоре? — спитав по-дружньому і присів на низенький ослінець,

— Як бачиш, жорно кручу, — відказав зовсім привітливо Федір, — отак з ранку до ночі, а тоді півночі.

— Чи перестав тебе спокушати біс? — солодко спитав Василь. — Чи все ще нітишся любов’ю до багатства? Відчуваю, що не можеш забути свій страчений маєток.

Федір глянув на Василя. Щось йокнуло йому в серці, але тільки очі опустив.

— Печаль свою не через багатство я здобув, — сказав він тихо. — Але завдяки твоїм молитвам, брате, тепер мені добре. Ти, здається, утвердив мене, і я вже спокійний.

— Спокій наш у нас самих сокрито, — багатозначно сказав Василь. — Кожен з нас має його джерело у собі шукати.

Федір мовчки дивився на Василя. Таки не впізнавав він його сьогодні: такий був м’який та вкрадливий.

— Я молився за тебе, — сказав після довшого мовчання Василь. — Мені здається, скоро одержиш відшкодування за свою жертву. Попроси бога, і він дасть тобі багато золота та срібла.

Федір засміявся невесело:

— Прийшов пожартувати, брате?

— Не жартую я, а правду кажу. Молився я за тебе. І таке відкрив мені господь... Не виходь тільки з печери і не давай нікому входити до себе.

— Дивні речі кажеш, брате Василю.

— Може, дивні, а може, й ні, — загадково всміхнувся Василь. — Віщу-бо тобі: молився за тебе. Сказав мені янгол, що в цій печері великий скарб сокрито і що візьме той скарб тільки той, хто має до того щастя. Ну, я й подумав: не гоже, щоб ти зло до мене тримав за розтрачений твій маєток.

— Чому ж ніхто не знайшов того скарбу до мене? — спитав Федір.

— Бо ніхто не знав, що він тут є. Правда, в житії святого Антонія свідчиться, що в якійсь із печер була варязька скарбниця, в якій сховано повнісінько латинського посуду, але хто відгадає, де та печера?

— Моя печера зветься Варязька, — сказав Федір.

— Отак мені і янгол звістив. Може, ти і є той, що має щастя до скарбів?

— А чому не мав би того щастя ти?

— Е, брате, — м’яко засміявся Василь. — Я вже сидів у цій келії. Ще задовго до тебе...

6

Він роззирнувся навдокіл. Тьмяно світився каганець біля образів, а від стіни трохи яскравіше світилася скіпка. Блідий усміх торкнув його вуста, тоді як погляд почав промацувати стіни, стелю, а тоді й підлогу. Йому хотілося й не хотілося думати про той скарб: щось було в тому непевне. "Задурити хоче мене Василь", — зміркував він, і рука його знову закрутила жорно, тоді як друга в те жорно підсипала зерна.

Коли ж крутилося жорно, не міг він не думати, а що думка про скарб була найсвіжіша, думав Федір про скарб. Мимоволі ставив себе на місце варягів і гадав, де б сам міг закопати скарб, коли б знаття мав, що про золото знають інші. Думав і про те, що від часу Антонія не один поселенець рив тут долівку і, очевидно, долівка перекопана вщерть. Був певний, що копав долівку й Василь; уявно бачив його тут з лопатою і з упрілим, аж піт з нього капотів, обличчям. Крутилося жорно, він обводив келію очима, але знову його погляд опускався, тоді як у голові крутилися і в’язалися ниточки, сплітаючи тугі вузли думок. Випливав перед зором образ Василя, його обличчя, жовто осяяне вогнем скіпки, його смиренні і цього разу не палкі очі. Щось затаєне ховалось у тому майже незнайомому обличчі, в примружці очей і в тихих складках вуст. Він подумав, що Василь таки мав підставу зацікавити його скарбом, адже й досі він не поцікавився в отця-келаря, скільки його грошей віддав Василь на монастир. Окрім того, здається, був певний Василь і в іншому: що Федір скарбу таки не знайде. Натомість знайде пристрасть і заспокоїться. Але Федір уже давно був спокійний.

Ще від тої розмови, коли було багато снігу і коли серед снігу так холодно було стояти супроти Василевого мешкання.

Ні, Федір не хвилювався, коли думав про скарб. Більше того, це смуток у ньому пробуджувало й ту ж таки печаль. Хотів обігріти себе новим спогадом із тих далеких часів, коли був іще Федотом, але й цього не зміг. Не зміг викликати образу блідої жінки із крижаним дитям — зараз надворі пишний травень стояв, а приходила вона до нього тільки взимку, коли сніг покривав землю. Тож крутив Федір жорно й думав. Хотів вирахувати з найбільшою точністю місце, де ховався той неприступний скарб, і його погляд все більше прикипав до стін. Скарб мав бути чи в стінах чи в стелі, тобто там, де його не шукали. Часом він покидав жорна і починав обходити стіни, простукуючи кожен шматок — була це надто повільна й забарна робота. Наслухав пильно, але з усіх чотирьох боків оточували його глухі площини, і він подумав, що варяги, ховаючи скарб, могли не лишити прокопу, а ущерть його засипати. Однак знав, що навіть тоді земля мала б осісти і порожнеча утворитися. Через це лазив і лазив, уже зовсім забувши про жорно, і тільки коли хотів обдумати, як шукати далі, знову те жорно крутив. Рух той був однотонний і розмірений, забував навіть, що у дверях є віконечко і що в те віконечко може зазирати цікаве око. Таке око він і побачив, коли раптом повернувся до дверей, втративши надію щось знайти.

— Таки впав у цю пристрасть, брате Федоре? — спитав Василь.

— З твоєї настанови, — відповів Федір.

— Чому шукаєш не в долівці, а у стінах?

— Бо в долівці вже ти до мене шукав.

Там, у віконці, звузилося підглядальне око, і хоч не бачив Федір Василевого рота, але знав, що той розтягнувся в оскалі.

— Про стіни я не подумав, — сказав Василь. — Хочеш, будемо разом шукати, а скарб, коли знайдемо, поділимо.

— Годі ділити те, чого нема, — відповів Федір.

— Повинно бути, — сказав Василь. — Чи, може, тобі моє товариство не до смаку?

Вони спинилися: одне око супроти пари очей. Дивилися, наче випити одне одного хотіли.

— Скажи-но, брате Василю, — раптом спитав упівголоса Федір, не відриваючи погляду від того миготливого ока у віконці. — Чому прийшов до мене в дім, коли в мене важке горе було? Навіщо лукаво дурив мене і збавив моє багатство? Що тобі до того, що хтось має багатство, а хтось ні? Відповідь мені, брате Василю, щиро, адже не христолюбні замисли мав?

Око у віконці примружилося.

— Так уже хочеш відвертої відповіді? — спитав Василь. — Справді, не любов я до тебе відчував, коли поріг твій переступав, та й не жалість. Питаєш мене, що мені до того, що хтось має багатство, а хтось ні? Є мені багато до того, отче! З малих літ мені пекло, що один у молоці купається, а інший лікті кусає. Мої батьки були з тих, що лікті собі кусали.

Федір дивився на око в своїх дверях сумно.

— Пекло тебе, що інші добра не мають чи тільки ти?

Від віконця почувся смішець, хоч саме око лишалося кругле й серйозне.

— Таж звісно, про себе я пікся... Ішов повз твій дім і подумав: ось багатий, а я голий. Яка це втіха, подумав, зробити цього багатого голим. Хай стане такий, як я.

— Але ж не бідний ти, брате Василю! — сказав смутно Федір. — Зараз уже не бідний...

— Зараз ні, — відповів спокійно Василь. — А тоді, коли входив у двері твої, був, наче бубон, голий.

Федір хитнув головою, наче переконавши себе в чомусь. І не проступило на лиці його ні урази, ні обурення.

— Тепер скажи мені ще одне, — спитав він. — Цей скарб тут справді є?

Дивилося на нього пильне й кругле око, але мовчав Василь.

— Навіщо зманюєш мене на це діло? — спитав Федір.

Знову дивилося на нього пильне око, і знову мовчав Василь. Тоді Федір зітхнув, взяв шматину і, підійшовши до дверей, завісив віконечко — те око, яке незмигно на нього дивилося.

7

Крутилося жорно, бо він уже простукав третю стінку і так само була вона глуха. В одному місці, правда, зазвучало

лункіше, і Федір розкопав там глину, але натрапив на невелику лунку, яку промила вода і до якої не дотягувалися людські руки. Мигнуло у Федоровій голові навіть припущення, чи не жарти ладнає із ним Василь, примушуючи шукати те, чого й справді нема... І все-таки був спокійний. Хіба що почали снитися йому дивні сни, і завжди у тих снах було золото, було дещо із його минулого, при тому не зовсім приємного, і він, прокинувшись, довго про те думав. Тої ж ночі, коли простукав третю стіну, приснився йому золотий дощ, монети сипалися з неба і боляче стьобали його голе тіло. Сонце було велике, як після того, коли повернувся з останньої подорожі з Константинограда; тоді помер у дорозі його приятель Степан, і він мав доставити його здобуток Степановій родині. Він побачив у тому сні всі монети, які відлічив потаємно із здобутку приятеля, сонце на них падало і так гостро освітлювало, що сльози йому почали текти. Гріб до себе той скарб і раптом уздрів диво дивне. Кожна монета стала оком, зовсім схожим на те, котре дивилося на нього через віконце, і раптом проросла, як квітка, на тонкому срібному стебельці. Такими чудними квітами покрилося довкола все поле, і Федір побачив, що йде там світлий і гарний юнак, чимось схожий на його покійного приятеля Степана. Ясне волосся хвилями спадало на плечі, а очі були волошкові. Золототкана одіж спадала до землі, звів той юнак руку зі срібними нігтями і погладив Федора по голові, як дитя: укляклий він був і згрібав до себе монети.

— Що, ченче, — спитав, — лиха пристрасть тебе починає мучити?

— Це не пристрасть, — мовив Федір зі сльозами на очах. — Я звільнення хочу.

— Шкодуєш за багатством утраченим?

— За волею шкодую. А що воля, коли ти жебрак жебрущий?

— Той, хто за грішми женеться, не здобуває волі, — сказав юнак.

— Я не хочу лихої волі, — сказав Федір. — Хочу жити за призначенням.

Тоді юнак провів рукою довкола себе.

— Оце все монети, що перейшли через твої руки. Піди по цьому полю і пригадай, чи в добрий і чесний спосіб їх здобув?

По тому звівся нерішуче Федір, і задивилося на нього з найближчих квіток-монет примружене Василеве око.

— Я боюся того ока, — сказав розпачливо.

— Чому ж? — сказав спокійно юнак. — Де багатство, там і заздрість...

Він прокинувся після того сну покритий потом. Було довкола темно, аж не бачив він простягнутої своєї руки. Здалося йому, що в цій темені чує, як осипається пісок. Повільно й сипко текли десь піщини, і був той звук такий виразний, що морозець продер Федорові шкіру. Зашепотів молитву і покрив своїм голосом той шерхіт. Після того натужно звівся і, викресавши вогню, запалив каганця. Тьма відступила в кутки, а він довго сидів непорушний у жовтому світляному колі. Здалося йому, хтось дихає побіч, але то дихав так тяжко він сам.

— Пристрасть до волі чи золота тебе вабить? — спитав він голосно сам себе і струснув головою: знав уже напевне, де шукати той так міцно запечатаний скарб.

Узяв рискаль і викопав біля стіни глибоку яму. Тоді схопив мотику і почав штурхати її в цю вже нову стіну. Нараз мотика провалилася в порожнечу. Затремтів у всьому тілі, став навколішки у вузькому низку і почав вигрібати землю руками — на засипаний прохід натрапив. Обривав нігті, прокопував землю ножем, гріб її і гріб, густий дух свіжої землі забивав йому дихання, він уже наполовину вповз у розкопаний прохід і виразно почув, як гупотить у йоги грудях серце. Зрештою, його рука, пробивши землю, втрапила в порожнечу; він вигріб рештки землі і, подолавши вузький пролаз, опинивсь у сутерені, де міг уже й розігнутися. Свічка освітила вузькі земляні стіни, між якими темно клалася печера. Федір пішов, згинаючись, по тому ходу, скіпка тут горіла погано. Її вогник примерк, і Федір спинився, щоб світло таки не загасло.

У невеликій земляній келії він опинився. Було тут ложе, на якому лежав, ошкірившись, кістяк, був тут ослінець, на якому сидів, прислонившись до стіни, ще один кістяк, стояла тут, зрештою, й чимала скриня, до якої відразу ж кинувся Федір.

Схопився за дужку, щоб підняти віко, коли щось гримнуло за його спиною. Повернувся різко — впав, розсипавшись, кістяк, що був обпертий об стіну.

Холодний піт покрив Федора. Він стояв і дрібно трусився: під його ноги підкотився голий білий череп. Глядів на той череп, і йому раптом здалося, що обростає той шкірою, ще мить і побачив він унизу, біля своїх ніг, знайоме обличчя ще одного свого приятеля — Тимка. Той прийшов був до нього по позичку, бо не міг заплатити боргу, а він йому тих грошей не дав: мав надію скупити на торзі Тимкове майно за безцінь. Він тоді, здається, плакав, той Тимко, голова якого валяється оце у нього під ногами, але щось таке жорстке й холодне поселилося тоді у Федорових грудях...

— Відійди, — прошепотів він. — Я поніс за тебе покуту. За тебе і за Степана, бог забрав від мене найдорожчих і найлюбіших, я вже голий і бідний. Я ніхто, — шепотів він, присідаючи на скриню, — єдину турботу маю, щоб простив мене бог і щоб в іншому житті я зустрівся зі своїми найдорожчими...

Череп ще й досі ледь-ледь похитувався після падіння, але то не було живе обличчя — тільки мертва кістка. Федір витер із чола піт і таки звів віко: холодне меркотіння коштовного металу кинулося йому у вічі: було там золото, срібло та посуд. Він загріб і висипав у кишеню жменю монет, взяв одну посудину і пішов назад. Виліз і почав старанно закопувати прохід. Нарешті засипав яму, викопану вздовж стіни, і притоптав землю. Після того втомлено ліг на постіль. Тіло його й досі тремтіло, а в роті набралося кислої слини. Він виплюнув ту слину і раптом заплакав. Заплакав так, як плакав дитиною, гірко і щиро — був це плач, який уперше прорвався, відколи впало на нього нещастя. Нараз зруйнувалася йому в душі незрима заслона, щось тонке й дорогоцінне протекло й розлилося, в зелених хвилях печалі заколихався, гасячи її слізьми. Тільки тепер зрозумів, яка страшна втрата була для нього смерть тої гарної й ніжної, тої квітки, яку побачив та покохав, вертаючись ранком із княжого бенкету. Адже покохав він не живу істоту, а ранок, який, утілившись у ніжну красуню, довго жити не міг. Подумав, що не був більшим грішником від тих, хто жив поруч, від інших купців чи вельможних; коли б прибіг він до Тимка за позичкою, хто зна, чи позичив би йому Тимко; а коли помер би він у дорозі, хто зна, чи не відлічив би собі його грошей Степан. Однак волею долі йому судилося інше: він причастився святого ранку, його ніжної, тонкої чистоти і просвітився. Саме тому так пізно й заплакав він, бо зрозумів, що ніякого повернення для нього нема, що він таки хоче тої хай і нагаданої посмертної зустрічі — ясного видіння він у бога попросив. І бог послав йому зимову дорогу, а на ній

побачив Федір крізь сльози в райдужному окіллі бліду жіночу постать, крижану й неземну, що мала риси лиця його покійної жінки і яка тримала на руках мале крижане дитя. Дивилася на нього великими печальними очима, а на вустах її грав тонкий, ледь помітний усміх.

— Я до вас прийду, — прошепотів він, підіймаючи на знак привітання руку. — Я до вас прийду, рідні. І вже не дамся зловитись у чорні й погибельні сіті.

Раптом він почув шкороботання у дверях, а відтак і вкрадливий Василевий голос:

— Відчини, брате Федоре! Чуєш, брате Федоре!

Федір звівся, підійшов до дверей і відчинив. За порогом таки стояв Василь. І знову здалося Федорові, що це не той Василь, котрий приходив до нього передоцім, був він мізерніший і менший, а в очах спалахували незвичайні іскорки.

— Мені знову являвся янгол, — сказав він, — і звістив, що за молитвою моєю тобі дано срібло й золото. Це так?

— Так, — хитнув головою Федір. — Це майже так.

— Покажи! — видихнув Василь. Він повів жадібним зором по келії, але не побачив у ній нічого.

Тоді запустив Федір руку в кишеню і витяг жменю золотих монет. Хижо кинувся до тої руки Василь, але пальці стислися перед самим його носом.

— І це все? — спитав він розчаровано.

— Це майже все, — сказав Федір. — А може, і не все...

— Брате Федоре, — потер руки Василь. — Чи не казав я тобі, що скоро дістанеш нагороду. Господь сказав: усяк, хто залишить дім чи маєток заради імені мого, дістане у сто крат більше. Ось багатство і в руках твоїх! Це я, я посприяв тобі молитвою своєю і напученням!

Він подивився на Федора, але побачив холодні й нерухомі очі.

— Я хотів цих грошей, щоб звільнитися, — сказав він. — Але тоді не знав, що таке звільнення справжнє...

На те слово поважний і серйозний зробивсь Василь — став уже схожий на того ченця, що приходив до нього у печальний зимовий, завалений снігом місяць.

— Брате Федоре, — сказав розважно. — Бережися, щоб тобі знову за бісівським побудженням не затужити, як раніше. Я велю тобі: візьми скарб і йди у іншу країну; купиш там собі села і все, що потрібно. Після смертті віддаси своє багатство кому захочеш, і така буде пам’ять по тобі.

Але знову побачив він темні й холодні Федорові очі.

— Ти сказав мені те, про що я думав самотніми вечорами. Але яка користь цього тобі бажати, коли не чуєш до мене любові, а тільки заздрість? Та й чи не соромно мені буде? Я вже залишив світ і все, що в ньому, і пообіцяв богові закінчити життя тут.

— Це раніше я мав до тебе заздрість, брате Федоре, — сказав Василь. — Вона була в мене тоді, коли ти в хоромах жив. Це тоді ти мені був ворог, тепер же — брат.

— Але ж у хороми ти мене відсилаєш. Щоб знову я твоїм ворогом став?

— Ні, брате! — Василь підійшов і поклав йому руку на плече. — Коли довіришся, піду з тобою, а щоб не бути нам ворогами, ввійдемо у хороми разом. Хочеш мене послухати? Затаїти скарб ти все одно не зможеш, неодмінно про нього дізнаються, як дізнався про це я. Бог не дав би тобі такого багатства, коли б не хотів, щоб ти ним володів. Сам ти не зможеш із тим скарбом ради дати. Не один ворог, ласий на дармовизну, перестріне тебе в путі. Сиди ж тут і чекай. Я приготую вози, ти вкладеш скарб, і ми поїдемо. А ще я найму людей для оборони в дорозі.

Але знову побачив він холодні й темні Федорові очі і не доказав своїх слів.

— Бачу, не віриш мені, — мовив Василь, і його очі смутно засвітилися. — Коли не станеться того, не обіцяю тобі, що хоронитиму твою таємницю.

На те розтис п’ятірню Федір, і на ній засвітилося золото. Він узяв руку Василеву і вклав у неї монети. Пішов у глиб келії і приніс срібну посудину.

— Оце весь скарб, брате Василю, — тихо сказав він. — Те, що я знайшов, віддаю тобі, і знову хай ти будеш багатший за мене.

— Навіщо ти це робиш? — спитав Василь, тримаючи у розтисненій руці золото.

— Щоб від великого гріха тебе оберегти, — відповів смутно Федір.

8

І знову закрутилося жорно, розтираючи зерно. І кілька днів насолоджувався тією роботою Федір, бо, шукаючи скарб, дуже був неспокоєм пойнявся. В ці дні мав тільки одну печальну думку, що, не відрікшись від скарбу, був би він знову безсилий — одного ворога собі напитав, а скільки ще напитав би? Був навіки вибитий із життя, але все-таки не хотів здаватися: ясного сонця раптом запраг. Знав, що на землі травень квітує, що цілий світ густою зеленню покритий, і співає між тієї зелені невгомонне птаство. Велике сонце примарилося йому, і від того ще більша туга засіяла йому груди — проросла у тих грудях, як травневе зело, а однієї ночі він і спів солов’я почув.

В цей час прийшов до Федора Полікарп, як посланець від ігумена.

— Тісно тобі тут, Федоре, й вогко, — сказав, роззираючись по келії. — Волею ігумена перейдеш, брате, нагору.

— Мені тут добре, — сказав Федір, зраджуючи себе і свої думки про сонце. — Тут і від світу сподобніше спасатися.

— Найбільшого спасіння досягне той, — сказав повчально Полікарп, — хто безвідмовно улягає волі старших.

Тоді взяв під пахву свою свитку Федір і був готовий до відходу, не мав-бо ніякого добра у келії.

— Жорно хай мені принесуть, — сказав. — Вислаб я тілесно.

Вони вийшли з печер; стояв сутінний, волохатий, засерпанений ранок; дерева в тому ранку витиналися лахматими кулями, і раптом із одної, що стояла майже поруч, бризнув піснею соловей. Федір спинився і звів голову, і Полікарп мусів нетерпляче потупцювати коло нього, поки той наслухається співу. Зрештою рушив, і нога його наступила мимохіть на квітку. Вражено відсмикнув він ногу, нахилився і розправив квітку пальцями: була то жовта, як зоря, кульбаба. Тоді помітив, що весь горб ущерть засаджений жовтими вогниками і повернув до Полікарпа потемніле, заросле, але бліде обличчя:

— Краса яка, брате Полікарпе! Полікарп байдуже гмикнув.

— Це тому, що ти від світу відвик.

Він не дивився на Федора, і Федір знову спинився. Але не навколишню красу розглядав, а Полікарпове обличчя, яке було зовсім сіре в цьому тумані, і ледве-ледве позначалися на ньому лінії очей, носа й рота...

— Хто ж замість мене у Варязьку келію піде?

— Брат Василь попросився, — сказало йому те сіре, розмите обличчя. — Хоче відпочити й сили набратися.

Тоді смішно й печально стало Федору, і він знову роздивився навколо. Соловей ляскотів, здавалось, удвоє голосніше, і вдвоє яскравіше засвітилися на горі кульбаби. Відтак і туман почав розпадатися. Десь за їхніми спинами сходило сонце, і саме воно розчинило так нагло туман. Федір різко повернувся, і з його відвиклих від яскравого світла очей

покотилися сльози, схід горів блідим рожево-золотистим сяйвом, і стояло на овиді вогненне коло.

Широким і просторим тоді здався Федорові світ, і він подумав, що в нього можна увійти просто так, з цією свиткою під пахвою і з вільним серцем, змінивши тільки мантію та кукіль на одежу просту. Він подумав, що вже ніколи не зійде по своїй волі туди, вниз, хоч там і сокрито великий скарб. Є, подумалося йому, у світі щось більше за скарб: сонце ясне і світ широкий. Було це почуття мимолітне і вперше оселилося в його душі, пойнявши здивуванням і зачаруванням. Саме про цю хвилину розповість він пізніше мені, недостойному Семенові, коли відвідав я його якраз перед тим, як скоїлося з ним нещастя. Тоді ж, коли вийшов він у вільжистий травневий ранок, коли потекли з його очей сльози, бо глянув він на осяйне світило на виднокрузі, коли обличчя Полікарпове здалося ледве прозначене від того світла, коли лящаь над головою соловей, а залитий світлом горб запалився десятками жовтих вогнів-кульбаб, пізнав він по-справжньому, як очищається його душа.

— Що таке зі мною скоїлося? — спитав здивовано у мене.

— Це небо входило тобі у серце, — відповів на те я, і він глянув на мене недовірливо: чи можливо це і чи немає в моїм мимовільнім піднесенні фальшу.

9

Йому принесли у келію жорно, і став він так само молоти зерно, даючи водночас волю думкам своїм, тоді, як дорадник його розкопував у Варязькій келії стіни. Так і жили вони в одному часі, і думки все-таки до одного у них були прив’язані: Федір із тривогою думав, чи знайде Василь скарб, оту скриню,

повну золота, срібла і коштовного посуду, а Василь тим часом рив стіни. Не хотів Федір сам того скарбу, але не бажав, щоб і Василеві дістався, через що і цікавість його не покидала.

Його поривало піти в печери, і от одної ночі, коли всі поснули, не витримав він спокуси й тихенько вислизнув із келії. Високе літнє небо побачив, густо засипане зорями, і світив тоді напрочуд яскравий князенко — в його примарному світлі заснула втихомирена земля, вкрита густою іскристою росою. Хоч ішов Федір крадьки, кроки лунко звучали в нічній тиші, і здавалося йому, що вони й справді під цим небом нікчемні, ці пристрасті. "Але є земля, — подумав услід за тим він, — є міцна наша прив’язаність до неї — пристрасті всі від неї течуть". Він не знав іще, навіщо йде до колись своєї келії: чи підглянути за Василевою працею, чи заспокоїти себе до решти. Спинився, залитий прохолодним місячним світлом, яке так синьо запалило увесь світ навколо, — стояв серед того тремкого світла.

І все— таки зійшов він у печеру і, не палячи світла та роззувшись, почав пробиратися вздовж стіни. Знайомий дух землі і горілого воску плив на нього звідусіль, в деяких келіях, як і в підземній Церкві, через яку перейшов, блимотіли кволі вогники каганців. Він спинився біля Варязької келії і наставив око у віконечко.

Побачив напівголого ченця, всохла рука його безживно метелялася, а друга, здорова, невтомно орудувала мотикою: розбивав Василь стіну. Шматки глини відвалювалися й падали, вся келія була засипана глиною й землею, і мимохіть засміявся за віконечком Федір, бо копав Василь не так з розмислу, як із відчаю. Різко здригнувся від його сміху Василь і, побачивши око, яке світилося з віконця, не на жарт перелякався.

— Даремне трудиш себе, — сказав тоді Федір. — Не знайдеш ти скарбу. Оті монети й посудина — то увесь скарб.

— Брешеш, — сказав спокійно Василь, втираючи піт. — Сам мені сказав, що це не все, і я таки знайду його. Розіб’юся, пропаду, а знайду.

— Знайдеш, то хай буде твій, — сказав Федір, і йому знову стало сумно: дух келії до нього дійшов, де провів він не один рік і де таку тяжку печаль відбув.

— А тобі, лайдаку, не дам ні монети, — засвітив з сутіні майже червоним поглядом Василь і раптом гукнув пронизливо: — Чуєш, ти: ні монети!

Він аж головою замотав, цей напівголий безумець зі всохлою рукою, яку тулив до грудей, стояв у келії, підперезавши мантію біля пояса, голе його тіло було брудне, борода сколошкана, а стрижена голова аж сіра від сивини і від набитої у волосся глини. Світив скажено очима, рот його був розтулений і стирчало в ньому кілька жовтих зубів. Пригнувся, наче хотів стрибнути на Федора, власне, на те око, що дивилося на нього, за спиною була поколупана мотикою стіна, а в ногах насипана безладно земля; здавалося, цей чоловік тільки-но випірнув звідти, із тих земляних хвиль і зі споду. Дивний жаль пойняв Федора до цього пропащого; себе він раптом побачив через надвірне віконечко, себе, нікчемного й запаленого, битого пристрастю й брудного. Себе із всохлою рукою, якою гріб колись гроші, себе із цими жовтими пеньками замість зубів і з цим сивим, глиняним волоссям. І подумав про дивні жарти долі: адже цей чоловік колись палкими словами переконував його, що багатство душу руйнує і тільки в непорочній бідності є справдешня чистота. Послухався його тоді, бо тяжкою печаллю був битий і хотів такої непорочності: попри все. для нього ті зимові, завалені снігом вечори, коли

сиділи вони із тим іншим Василем і дивилися на блимкотливий вогонь у печі, були незабутні. Подумав, що ті слова, які вирвалися йому несамохіть із вуст, коли віддавав скарб у руки цього безумця, були виявом його сокровенних, не вдягнених у слова думок, — раптом страшно стало дивитися на Василя. Не друга й не ворога він у ньому побачив, а тільки малу, нещасну людину. І наче у відповідь на цю його думку той чоловік у келії, той брудний і запалений, той лютий і запеклий, почав меншати й меншати на очах і пропадав у розбурханих земляних хвилях, що бурунили нерушно в його ногах. Здавалося, якась сила схопила його з-перед Федорових очей і почала несхитно віддаляти, і вже бачив він його незмірно далекого від себе в незмірно глибокій глиняній ямі, тьмяно освітленій малим вогником скіпки. Щось він там ще говорив, той чоловічок у лікоть завбільшки, махав до нього здоровою рукою, тиснучи ту хвору до грудей, але вже не були цікаві Федорові ті слова, не були вони страшні — зовсім не тямив їхнього змісту.

Василь же не знав нічого про ті Федорові думки, не знав він і про світло, яке запалилось у Федоровому серці. Він тільки бачив тремке, велике, розширене око, що зорило на нього незмигно і наче випивало його. Велику лють відчув у собі Василь до того незмигненного ока, через що лаяв він його так тяжко.

— Іди. Федоре, — сказав, виказавши всі лихі слова, які знав. — Не виводь мене!

Але око все так само дивилося, і, залитий чорним гнівом, схилився Василь до землі, підняв грудку, а тоді метнув її просто в оте око, яке вже й душу почало йому виїдати.

10

Непогамовано й люто довбав він стіни, завалюючи келію глиною, і було вже її так багато, що й ложе почало нею засипатись. І від тепла надворі, й від вогню, що палив його тіло, було Василеві парко й задушно, аж зовсім скинув із себе одежу й працював голий. Він обдовбав уже дві стіни, і взявсь до третьої, двері свої завісив, а хліб і воду приймав, просунувши руку з-за завіски — оголосив, що великій повстримності себе віддав. І не мав він успіху у своїй великій затятості, бо без розважку копав. Засипав долівку більше й більше, віддаляючись, а не наближаючись до таємниці: цю думку я висловлюю здогадно, бо по-справжньому ніхто так і не взнав Федорової таїни; мені ж він оповів тільки, що знайшов був сховане підземелля і про те, як він по ньому рухався; був він зовсім певний, що Василь несамовитий таки не знайде скарбу.

Тож мучив себе Василь даремно. Велика лють виросла в ньому через те, відтак знайшов він серед князівських дорадників одного лихого боярина, якого знав раніш)е. Прийшов до того боярина і сказав:

— Федір, що був переді мною в печері, знайшов скарб: безліч золота, срібла й посуду коштовного. З усім цим хотів тікати в чужу сторону, але я стримав його. Він тепер юродствує і не хоче відкрити таємниці. Сам же позірно відмовляється від багатства, щоб улучити добру хвилю і втекти.

— В якій це було печері? — спитав боярин.

— У Варязькій. Але я сам там копав і не знайшов нічого, не знайдете і ви...

Федір же в цей час балакав у своїй келії зі мною. Оповідав детально свою історію, і його голос був уподібнений до шуму

жорна, та й не припиняв він і годі своєї безперервної роботи: крутив і крутив, а з-під каміння виточувалося біле борошно. Я дивився на те борошно, на дворі вив вітер, бо була тоді негода, і мені раптом стало затишно біля цього страждальця.

— Від первобуття свого ми надто віддаляємося, — сказав я, коли Федір замовк. — Замість того щоб природі уподібнюватися, ми суперечимо їй — звідси лихі наші пристрасті. Людське життя не завжди добрими вчинками вимірюємо, через що славимо лихих, а добрих забуваємо. Добрі ж учинки часто не з самої нашої природи виходять, а з розважку, щоб славу людську здобути, а відтак і ласку божу. Божа ж ласка — це не думка, яку витворюють про тебе люди, а спокій душі. Здобути ж спокій душі, нечистим бувши, годі, хоч лиходії позверх таки спокійні. Так, брате, він спокійний назовні, а не зсередини. Я й інше тобі скажу: той, хто себе мордує, сподіваючись зажити ласки божої, майже такий самий грішник, як і той, що лихо відверте чинить. Не проти природи своєї людина повинна іти, а за нею. Не вчи вишню родити малину, хай буде вишня вишнею, а малина малиною. Лихі ж учинки зчаста виникають у світі через те, що не навчені ми жити у злагоді із природою, частками якої ми є. Не випадати нам із неї треба, а вивищувати розумом своїм. Ось де справжня служба найвищій силі, під покровою якої живемо.

Федір легенько покивував головою.

— Так, так, — казав він. — Добрими вчинками хай буде людина суджена. Мені, правда, поки що не щастило. Навіть майно своє я роздав пройдисвітам. Знаєш, брате, — він поклав мені на руку долоню, — здається, одне добре діло я таки вчиню.

Я дивився на нього, обличчя його лагідно світилося.

— Забув я зовсім про той скарб, — додав Федір. — Забув навіки: для себе і для всіх. Бо скільки пристрастей лихих я б розпалив, коли б спробував його узяти. Василь за мною погнався б, щоб забити мене, на монастир той скарб віддати — не певен я, куди ті гроші підуть; князеві ті гроші видати: на лихі війни й на бенкети їх переведе.

Кажучи це, крутив він жорно, і воно безперервно вимелювало з себе борошно.

— Хочу я й монастир покинути, — тим-таки повільним голосом продовжував Федір. — Житиму із праці рук своїх і про спокій душі дбатиму. Чи можна назвати це, брате, добрим ділом?

— Воістину, — сказав я, бо це були й мої сокровенні думки.

В цей самий час, коли промовлялися ті слова, привів боярин Василя до князя.

— Скоріше схопіте того Федора, — із палом казав Василь, — і візьміте скарб. Коли ж він не стане давати, пригрозіть йому биттям та муками, коли ж і тоді не дасть, віддайте його на великі муки, а коли й тут не покориться, покличте мене, я перед вами викрию його...

— Гаразд, отче, — сказав зраділий князь. — Візьми за добру звістку оце! — він подав йому гривну. — Коли ж і справді дістанемо скарб, дістанеш і більшу мзду. Сідлайте коні! — наказав він отроку.

Задудніла в дворі труба, а за півгодини князь рушив із дружиною, наче на велике полювання чи війну.

Я вже вийшов із Федорової келії, але до своєї не дійшов, коли впали княжі отроки до монастирського двору і вмить оточили Федорову келію. Було це восени, я стояв біля засипаного листям Григорієвого саду й дивився. Зв’язаного Федора витягли з келії і кинули на коня. Звідусіль, збігалися ченці, та й ігумен уже поспішав назустріч воїнам. Князь поїхав до нього, скочив з коня і взяв благословення. Вони про щось розмовляли, бо довго стояли один супроти одного.

Тим часом поспішив я до Федора. Він лежав перекинутий через коня, і борода його звішувалася.

— Лиха година мене б’є, брате Семене, — сказав він натужно. — Молися за мене!

Коня підстьобнули, і той рушив. Князь сидів уже верхи, і дружина чвалом подалася до воріт, збиваючи копитами легле листя.

Я стояв серед двору скрижанілий і печальний. Адже він один з небагатьох був, той Федір, котрий справді хотів шукати спокою для душі. Натомість посміялася з нього доля, тож чи можемо ми до кінця збагнути цей світ, пристрасті людські й добро? Чи можемо ми в цьому світі щось збудувати довічніше цих сніжин, якими так густо виповнилося повітря, коли/на нас руїна може вдарити щохвилини потужна? Чи досить добрих намірів нам і діл та й чи ділом є святе поривання? Що є вічного й постійного в цьому світі, подумав я, і що лишиться від нас на віки і не упаде? Що в світі цьому загибелі й тліну не підлягає з того, що створено нами в умах і речах?

Так думав я, і мимовільні сльози текли мені по лицях: за щирим чоловіком я сумував, що міг би по-справжньому добрим бути.

11

— Розв’яжіте його! — наказав князь. — Я хочу з ним по доброму перемовитися.

Федора розв’язали, і він почав розтирати набряклі руки й ноги.

— Отче мій, — мовив лагідно князь. — Ти нам вибач, що ми повелися з тобою так безоглядно: нагальна потреба до того змусила. Тож скажи: чи правда те, що скарб ти знайшов? Я хочу поділити його з тобою, і будеш батьком батькові моєму та й мені.

— Я таки знайшов скарб, — без лукавства відповів Федір, — але сховано його надійно у печері.

— Чи ж багато там золота, срібла й коштовних посудин?

— Багато. Але воно залишиться сховане навіки.

— Чому не хочеш дати його мені? — спитав майже ніжно князь. — Чому не даєш мені, синові своєму? Візьмеш собі, скільки забажаєш...

Федір пересмикнувся й повернувся до вікна, за яким крутилися й витанцьовували сніжинки. Бліду жіночу постать він там побачив, крижану і неземну, що була схожа на його покійну дружину і яка тримала на руках маленьке крижане та голе дитя. Тільки не всміхалася цього разу до нього жінка — дивилася великими перестраженими очима, а крижане маленьке дитя, певне, плакало, бо широко ротеня розтулило. По обличчю Федора перебігла тінь.

— Мені не треба нічого, — сказав він повільно. — Навіщо мені брати те, що мені не потрібно? Я вже вільний від багатства і не печалюся від того. А за тебе, княже, я боюся... Боюся, що, взявши той скарб, багато лиха й пристрастей через нього посієш.

Тоді нахмурився князь і рипнув зубами.

— Я велю тобі, як володар: відкрий мені таємницю. Собі можеш нічого не брати, а моє повинен віддати.

Федір байдужно дивився у вікно.

— Бери, — сказав, різко повернувшись. — Чи я бороню тобі брати той скарб? Сам же я забув, де він лежить, і нічого про те не можу тобі повісти.

Спершу його били, потім припікали розпеченим залізом, кололи мечами, але жодного слова не зірвалося з його вуст. Тільки повертав незмінно очі до вікна і дивився, а там уже йшов справжній сніг, і відомо, що він там бачив: жінку крижану й неземну. Тоді звеліли повісити його у великому бовдурі над вогнищем і запалили вогонь. І не витерпів лютої муки Федір, закричав страшно, і той крик його, розлунений в бовдурі, чуло багато людей, що зійшлися до княжого двору. Той крик чув і я, прийшовши туди, бо хотів умовити князя, що даремно мучить він бідолаху: не знає він, де той скарб, що знайшов він тільки жменю монет і одну посудину та й ті віддав Василеві.

Вислухав мене князь і наказав вийняти Федора з бовдура. Страшний, чорний та опалений він був, стогнав тяжко, але коли побачив мене, то зробив непомітний знак очима, певне, просячи, щоб я мовчав.

— Ось брат твій каже, — схилився над страждальцем князь, — що не знаходив ти скарбу. Що ти тільки славу таку пустив. Коли так, признайся, а як ні, то віддай мені належне.

Федір кривився з болю, розтулив рота, хапаючи ротом повітря, і тільки після того витис із себе:

— Істину тобі кажу: знайшов я скарб. Але гріх великий ліг би мені на душу, коли б віддав його тобі.

Я засоромився вельми, бо сильніший і чесніший за мене виявився Федір, якого я хотів усе-таки врятувати, і про це не забуваю й зараз. У важкому й незрозумілому світі ми живемо, де вчинки людські важаться не на золото, а на мідь; нелегко бути в ньому навіть просто чесною людиною, і кожне малодушшя й криводушшя кладе нам на душу тягар, котрий руйнує її... Кожен із нас занадто улягає обставинам, через що легко може зрадити і спаплюжити брата задля тимчасового спасіння — страх великий постійно хльостає нас і робить гнучкими й податливими, наче лоза. Однак гнучкі й податливі дерева не стоять у століттях; ті ж бо, що стоять, мусять важко й повільно рости.

Князь уже послав за Василем, призвідцею Федорового нещастя. Той не хотів іти, але його насильно витягли з монастиря.

— Я зробив те, що ти мені велів, — сказав йому князь.

Василь дивився на осмалене Федорове тіло, покрите великими пухирями: той лежав у кутку і стогнав. Дивну зміну побачив я на Василевому обличчі: очі його забігали, як у загнаного у пастку звіра.

— Я тобі нічого не велів, — сказав він, кинувши оком на мене, і відступивши од порога.

— Дивись! — сказав тоді твердо князь, тицькаючи на обсмалене Федорове тіло. — Ось той, хто не хотів виказати мені, де той скарб!

Василь ще далі відступив од порога. Очі його стали малі й темні.

— Це підступи злого біса! — раптом гукнув він тонко. — Він звабив тебе і наклеп на мене поклав! Ніхто ніколи не бачив, щоб виходив я з печери.

Тоді засміялися бояри, а один із них сказав:

— При нас ти говорив із князем.

На те сплів пальці рук Василь, звів їх над головою і закричав ще пронизливіше:

— Вас усіх звабив біс: не бачив я нікого і не виходив з печери!

Відтак роз’ятрився невимовно князь і наказав бити Василя. Здерли з нього слуги одежу, і побачили всі, що він у глині весь замащений, навіть ота його всохла рука, яку тулив до грудей. Відтак почали накладати йому палицями по спині, і закричав, застогнав і зав’юнився Василь, признаючись у своєму гріху, що це таки він виказав Федора. Тоді замовк у своєму кутку Федір. Я опустився біля нього на коліна і побачив погляд його передсмертний. Були в нього чисті очі, а обличчя мав повернуте до вікна, де й досі сочився лапатий повільний і негустий сніг: очевидно, те ж таки видиво жінки з дитиною

бачив він до останніх хвилин своїх. Незважаючи на муки, які терпів, легка усмішка лягла йому на обличчя і освітила, як освітлює, бува, землю в осінню йору леглий листок.

— Він упокоївся! — сказав я, накриваючи Федорові очі.

— Ну що ж. — спокійно відказав князь. — Не показав нам скарбу той, покаже цей!

Він узяв лука і наклав на нього стрілу.

Тоді зламався перед князем вимащений у глину чоловік і простяг до нього руки, одну здорову, а другу всохлу. Великі сльози покотилися йому по обличчю, промиваючи у глині світлі борозенки, і зойкнув він розпачливо:

— Помилуй, князю! Видить бог, не зумів я знайти скарбу!

Але свиснула стріла і ввіп’ялася Василеві в груди, якраз поміж простягнуті прохально руки, здорову і всохлу, і впав він навзнак поруч із Федором. І лежали вони обіч: один із обличчям просвітленим, другий із обличчям перекошеним: одна пристрасть їх мучила, однаково загинули вони і від однієї руки, але хвилини передсмертні в кожного були різні.

— Забирай, ченче, це падло! — мовив мені князь. — Бо накажу їх псам викинути...

Я пишу своє писання після Полікарпа не тому, що хочу огудити його працю: вона має свою правду, а моя — свою.

Не в усьому збігаються наші мислі, але так повинно бути: люди, навіть в однакову одежу одягнені, — не однакового розуму та духу. Я почав збирати розповіді ветхих людей

спершу з простої цікавості і для власної втіхи — ту втіху я й здобував. Тепер розумію, що не сама гола цікавість мною проводила, а може, й промисел вишній — адже була вона, та сила, що штовхнула мене до писання, і не темна вона є — не в ім’я зла мережу ці рядки. І хоч не встерігся тут від судж’ень особистих і поклав власне ставлення до того, що діялося навколо, події описував зовсім так, як про них мені оповіджено чи як переживав їх сам; отже, коли мені хтось неправду повідав, то і я вістив услід за ним ту ж таки неправду, а коли очі мої когось криво побачили, то хай мені вибачить бог: не від лихого умислу це сталося, а через невідання. Існує безначальна істина: немає нічого досконалого на цій землі і нічого доконаного.

Своє писання я замислював ширше від Полікарпового, бажаючи переповісти не тільки його історії, а додати ще й своїх. Зокрема, хотілося мені, щоб ця оповідь не звучала однозначно: про лихе та важке; мислив я більше і про людей вивищеного духу розказати, великих книжників та учителів, тих, від кого і я набрався добромисельного духу. Але надійшла така пора, що мушу завершувати своє писання. Досі я це робив потайки, ховаючись і у затвор уходячи і, хоч стерігся найпильніше, до решти вберегти своєї таємниці не зумів — захоплювався-бо писанням і не завжди зважав на шелест одежі за дверима, а часом легковажно забував і віконечко затулити. Окрім того, до мене почали приходити ченці на бесіду, і я залюбки входив із ними в розмови, анітрохи не приховуючи думок, що ними виповнені ці сторінки. Найлюбіший мій співрозмовник був Ісакій, але скоро відійшов він у світ ліпший, і я за ним вельми шкодував. Ісакієві я міг би показати це писання, не боячись, більше-бо навчив він мене, ніж я його. Тепер же найчастіше приходить до мене молодий чернець Никін, і я полюбив його душею. Він завжди примудрювався прийти до мене тоді, коли я був утомлений від писання і мав потребу повправлятись у слові — мені приємно було бачити

проти себе розумні Никонові очі, і мене через те поривало викласти юнакові якнайбільше думок, що їх надбав за життя своє.

— Друже мій, — казав я своєму пильному слухачеві, — скільки книг тут перечитав, і всі вони грішать на одне: одновимірні вони й одноманітні. Творець наш терпить це. але сам він напрочуд різновимірний, ніколи не буває застиглий і млявий, він весь у русі, у безначальному процесі творення, народження і вмирання, він — як дерево несмертельне: одні гілки на ньому всихають, а інші наростають. Листя з’являється й падає, а він завжди є, поки взагалі існує у всесвіті життя. Життя, друже мій, — це і є він, це те, що рухає світ і дає йому несмертельність. Не має образу, щоб віддати його, — він сіє на нас страх, радість і щастя, бо він дух животворний. Все, що супроти власної природи іде, йому не служить, а поріддям дияволовим суть, все, що з нею в ладі буває, — все те боже воістину.

Ті розумні очі у моєму віконечку, здавалося, випивали мої слова: були надто уважні і не пропускали жодної думки.

— Хіба не велів бог вирікатися земних радощів і земного багатства? — питав він несміливо.

— Велів, — просторікував я. — Але від тих радощів, що корінням своїм зло мають, і від того багатства, що з поту і крові інших постає.

— Хіба ж бував інакше багатство?

— Буває, — відповів я. — І не золотом воно вимірюється, а добром. Хто чистий серцем, той і багатий.

— Але з порожнім шлунком? — сумно всміхався Никін.

— Людині не так уже багато треба, щоб насититись, — сказав я, — тобто не відчувати голоду, однак людина не знає межі в задоволенні прихотей своїх. Коли б зібрати гроші, що без потреби тратяться, можна було б усіх голодних нагодувати. Люди всю свою снагу віддають на те, щоб узяти більше від життя, — жах голоду перед ними стоїть, і вони пакують свій шлунок якнайтугіше, хоч ніхто не думає, що завтра, коли той голод настане, спожита вчора їжа його не втамує. Але це ще півбіди: гірше, коли вона починає гадати, що її розум вищий від вищого і що вона все знає, — тоді не вірить у сокровенне. Глупота з’являється там, де немає сумніву, відтак і занепад починається, гнилець заводиться і тля. Істина є, але немає її межі, кожна межа для істини — це кайдани, і єдиний справдешній вимір для неї — добро, людиною творене. Коли вчинив ти добре діло, озирнися і пересвідчись, чи не вчинив тим самим діла лихого — є добро мниме і справжнє. Мниме — це така добротворність, що злі плоди після себе лишає, справжнє — це те, що чисте й нетлінне у часі й перед усіма. Є правда одночасна і вічна, одночасна на завтрашній день лудою брехні покривається, вічна ж у віках сіяє, і немає їй кінця. Відтак все в цьому світі надвоє розділене і все у змаганні вічному перебуває: знайди у вирі тому своє справжнє місце! Зумій зберегти свою справжність і чистоту. Нелегко це, і не кожному дається, бо у світі один перед одним мусить гнутися, однак ніколи не забувай, що в людині не вмирає думка про її вище призначення. Коли ж торкне тебе гнилець життєвий — не є ти уже боговірний, а у твань починаєш перетворюватися. Однак і той, хто чистоту і богоподібність свою зберігає, не може гордувати тванню й упосліджувати нею: гординя — той-таки гнилець для душі. Хто в слабшого та в упалого каменем кине, — той у самого себе кидає.

Так часто ми розмовляли, власне, говорив я, а Никін слухав; приходили до мене й інші ченці із тих, хто до розмислу мав нахил і хотів світ цей ліпше зрозуміти і себе. Решту часу я читав, бо мав у себе в келії достатньо книжок. Писання ж своє тримав у таємниці не через те, що остерігався, а з огляду на той-таки сумнів, чи не сприймуть його мої брати по обителі як зловмисне. Через те вирішив віддати його на волю божу: коли потрібно воно стане, викопають його люди і візьмуть до вжитку, коли ж непотрібне — зітліє, як тліє все у світі...

Я вже знав, що робитиму, завершивши це писання: світ великий і широкий все більше й більше зваблював мене. Як тільки закопаю пергамен, думав я, вийду з келії і, не оповіщаючи нікого, покину сірі стіни і світ цей смиренний: не вкладається в його рамці моя душа. Хочу жити, як поведеться: буде радість, я радітиму, а смуток надійде, сумуватиму. Коли сміятися хотітиметься мені, я сміятимусь і не стримуватиму сліз, коли вони потечуть мені з очей. Я не знаю, чи зроблю в тому широкому світі щось добре, але лихого напевне не вчиню. Сонце хочу відчувати в себе над головою, повне соку зело бачити і серед людей бути, котрі живуть, як їм природа веліла. Мені ж уділила вона долю найубогішу: дивитися на світ і пересівати все, що бачу, через серце й душу свої. Не учасником життя вона мене пустила в цей світ, а тільки її спостерігачем. Я приймаю на себе тяжкий жереб цей і нестиму його, адже сам вістив: кожен у житті має бути тим, ким є.

Я думав ці думки, коли закінчував писати про Федора, що загинув, хоч і просвітив уже був душу свою. Було саме опівдня, мені принесли хліба й води; поївши скромно, я задоволено відпочивав. Раптом почув шум кроків, по переходу йшов не один чоловік, а гурт. Все моє писання було пильно сховано, як робив я завжди, кінчаючи роботу, через це прислуховувався до кроків спокійно. Похід, однак, наближався з якоюсь урочистою навальністю все ближче й ближче, було щось у тій ході тверде

й невідворотне, і мимовільно стислось у мене серце, віщуючи недобре. Так воно і сталося: похід зупинився біля моєї келії.

Я звів очі до віконця і побачив пильні ігуменові очі.

— Брате Семене, — сказав він твердо. — Відчини, ми хочемо зайти до тебе.

Я відчинив. У келію зайшов ігумен, його наступник Іоанн, Пимен-пісник, Полікарп, Ісайя, Єремія Прозорливий, Агапіт-цілитель, Микола, Онисифор та Никін, з яким я бесіди любив вести. Я хотів зустрітися з Никоном очима, як це звикли ми поміж себе робити, але напрочуд холодне обличчя побачив — не дивився Никін на мене, а кудись убік.

— Ми прийшли до тебе, — сказав ігумен, — як до людини, звабленої бісом, котрий фальшивою мудрістю тебе наділив, через що ведеш неподобні розмови з Єратією, пророчиш і зваблюєш їх. Дійшло до нас і те, що ти якусь книгу пишеш і ховаєшся з письмом своїм, що називаєш чернече життя протиприродним і неугодним богові, відтак і не молишся належно, як це заповіджено кожному ченцеві. Із усього цього зрозуміли ми, що звабив тебе ворог, і тим самим теж стаєш нашим ворогом, коли не дійде до тебе наша благочестива молитва.

— Хто на мене навів коромолу? — спитав я спокійно.

— Я, брате Семене, — озвався Никін. — Той, хто найбільше слухав твоїх зловмисних речей. Спершу западали вони мені до серця, але потім я розмислив, що лихий біс говорить твоїми вустами, і, щоб урятувати тебе й себе, пішов до отця ігумена і про все йому розповів...

Він дивився на мене холодним, відчуженим поглядом, і великий сум раптом обійняв мене: зраду-бо я побачив від людини, до якої був щиро серцем прихилився.

— Шкода мені, брате, — сказав смутно, — що ти зло побачив у тому, у чому зло я застерігав.

— Добрі були твої слова, — так само зимно відказав Никін, — але в злу личину вдягнені.

Тоді зрозумів я, що не маю сили переконати цього чоловіка: був він запалений лихою пристрастю супроти мене. Не міг, однак, утямити, де коріння тої злості, що нею запалав до мене цей чоловік — немічним та самотнім я себе раптом відчув.

— Де те, що писав ти таємно? — спитав ігумен.

Те, що я писав, було закопано. Тільки чистий пергамен лежав у мене несховано.

— Не писав, а тільки хотів писати, — сказав я. — Хотів дописати діло Полікарпове.

— Боговмисне діло ти замислив, — сказав Полікарп, — Але чи недобре його виконав я?

— Ти зробив, що знав. Я ж хотів записати те, що знав я.

— Нема гріха в цій роботі, — сказав ігумен. — Але все написане братія має прочитати й роздивитися: чи не подав ти чого в неславу нашого монастиря. Бо коли б що в неславу монастиря створив, гріх великий причислився б тобі і прокляття Антонія та Феодосія впало б на тебе.

— Тільки святу правду збирався я писати, — сказав я.

— Святою правдою може вважатися те, що служить славі нашого монастиря, — сказав Полікарп. — Коли ж заради неслави воно пишеться, то лихі вигадки це й наклеп.

— Воістину, брате Полікарпе, — хитнув головою ігумен. — А подивіться-но, чи немає в брата Семена чого написаного.

Молоді ченці кинулися обшукувати мою келію, а найретельніший з усіх був, звісно, Никін. Тоді підійшов до мене Єремія і поклав на плече холодну і тряску від старості руку.

— На пергамен, сину, варто тільки речі добродійні віддавати, — сказав він, і я мимовільно зазирнув йому у вічі: іскристе світло там побачив.

— Було мені, братіє, видіння сьогодні, — продовжив він, приплющивши зелені, як весняна трава, очі. — І все там про брата Семена йшлося. Побачив я брата Семена в образі ворона, що тримав у роті шматок пописаного пергамену. Сидів він на гілляці, а біс у вигляді янгола просив у брата Семена той списаний листок. Брат Семен уже хотів той листок дати, бо звабленим був і повірив, що то янгол стоїть перед ним, однак злетіла з верхівки того дерева голубка і вдарила крильми янгола в вічі. І почорнів він, і звуглів, натомість, побачив я, братіє, що брат Семен і досі в подобі ворона, але вже білого.

Він розплющив очі, і вони стали, наче листя на тлі ясного неба.

— Гарний ваш сон, — сказав я спроквола. — А звідки знаєте, що та голубка теж не була перевтілений диявол?

— Почорніла не вона, а той мнимий янгол, — добродушно сказав Єремія. — Та й ти, брате, чомусь побілів.

Він хитро заскалив око, очевидно, не хотів мені лиха.

— Мені теж було цієї ночі видіння, — сказав я, роздивляючись свої нігті. — І теж про ворона і пергамен. Тільки пергамен янгол тримав, а ворон нападав на нього і хотів його видерти. І чомусь такий безпомічний був той янгол, що не відбивався від ворона, а тільки обличчя собі руками затуляв.

— І вирвав ворон те писання? — спитав зацікавлений Єремія.

— Ні, — сказав я. — Сльози янгола змили його з пергамену.

— Хто ж тим вороном був? — спитав Єремія, пильно дивлячись на мене.

— Чи,ж мені знати? — сказав я. — Самі кольори запримітив: чорне і біле і що те чорне з білим змагалося.

Ченці вже покинули обшуковувати келію і, як варто було сподіватися, знайшли вони перо, чорнило і чистий пергамен. Це видимо заспокоїло отця ігумена, він підійшов до Єремії і почав про щось із ним шепотітися. Я не чув їхніх слів, але радилися вони, очевидно, чи признавати мені зв’язок із дияволом, чи поки що не треба.

Здалося, щось дивне коїться зі мною, весь я обкипів смутком неоджалуваним. Обдивився келію: темна й понура вона була, але знайшов був тут захистя, і було мені погідно на серці: саме тут навідував мене вогонь, який допомагав мережити рядки. Сумно мені було не від того. Сумно, що все в

світі ненадійне й ефемерне, що навіть у цю забуту людьми печеру можуть ввірватися темні постаті і обнишпорити все, що вважав я раніше тільки своїм. Я сам відчувся отакою келією, це по мені тупцялися ці чорні люди, це в моїй душі вони шукали списаного пергамену. По моїй голові вони блукали, по довгих, звивистих сутеренах мого мозку, винюхуючи, як винюхують сторожові пси.

— Гаразд, — сказав ігумен. — Ми вийдемо порадимося з братією. Вони вийшли, натомість залишився Єремія.

. — Даремно це чиниш, сину мій, — сказав тихо і освітив мене великими зеленими очима.

— Що я чиню? — спитав я швидко.

— Те, що знаєш ти і що бачу я. На прю хочеш іти.

— Здається, щось не те ви сказали, отче, — відповів я трохи зухвало. — Що лихого і кому я вчинив?

— Сумнів тебе посів, брате Семене, — задумливо сказав Єремія, покивуючи головою. — А сумнів і диявол, чи не одне це?

— Чи може бути дияволом те, що душу очищає? — спитав я.

— Може, й так, а може, й ні, — поважно відгукнувся Єремія. — Одне я знаю: мусиш визнати, що тебе таки спокушав біс.

— Господь з вами, отче! — тихо згукнув я.

— Подумай. — Єремія зовсім заплющив очі, а коли мав він таке безоке лице, здавався неймовірно ветхим і древнім. — Подумай, сину: і ти грішний, і я. Коли визнаєш, що спокушав тебе біс, то ми помолимося за тебе і знову станеш такий, як ми. Всіх нас біс спокушав, і кожен з нас каявся. Без каяття, сину, нема вороття!

— Вороття куди? — спитав я.

— Не прикидайся нетямущим, — сказав Єремія. — Вороття у життя, коли воно тобі дороге.

Я задумався. Знову печально мені стало, як тоді, коли відчув, як по мені топчуться чорні чоботи. Хоч як ховався зі своїми думками й помислами, а все-таки виповів їх, і не одному. Нехай вони й друзями моїми вважалися, але пустив їх, як пускає з клітки пташку ловець. Вони полетіли в світ, і нема їм вороття. Я раптом усвідомив, що Єремія й справді хоче мені добра: для нього ж бо нема світу поза сірими мурами. Дійшов до мене зміст і притчі його, адже справді я білим вороном ставав, якого всюди гонять і б’ють, хіба що віднайшов би він зграю інших, так само білих воронів. І зрозумів я раптом: немає чистого і прозорого неба й порожніх доріг, хоч як вони й ваблять мене. Є сотні кутиків і закапелків, сотні місцин і кожна по-своєму оточена сірими стінами. Що, пішовши з одного закутка, потрапиш у інший, і там теж доведеться простягти руку по хліб. "Уподібнення, — подумав я, — ось що збиває людей у громади і дає їм змогу сяк-так пробувати разом: немає в світі зовсім однакових людей, і завжди вони в суперечності перебувають. Через це однакову одежу вдягають і однакові намагаються висловлювати думки. Через це й думки їхні бувають двоякі: одні для себе, а інші про людей, сила уподібнення з’єднує людей, а водночас і роз’єднує. Кожна людина начебто розполовинена ходить, і часто одна її суть не подібна до другої, отож машкара на ту видиму половину

майже завжди накладається. Горе тому, — подумав я, — хто не має такої розполовиненості і хто відкинув машкару геть! Він ізгоєм стає і підпадає під зневагу братів своїх по закапелку. Відтак бездомним робиться, і це тягнеться доти, доки не долучається до гурту інших. Оце воно і є, найсумніше: той, хто проти уподібненості постає, не проти неї постає, а за неї, тільки в новій іпостасі". Я розумів: це не прокляття людське, а тільки ознака його існування.

І все— таки щось у людині є таке, що робить її раз назавжди даною. Те, що зводить її погляд до неба і богорівною її робить. Іноді мені здається, що рух до уподібнення і є через те, що нема схожих поміж себе людей, і, хоч існує сила, яка лучить їх докупи, є й інша сила, що постійно людину з того тлуму вирива —так річка виривається із застійного болота і, хоч вона на початку тільки струмок, великою й могутньою стихією стає. Але знаю я й інше: немало струмків виривається з болота і річкою ніколи не зробиться. Силою долі саме мені присуджено такий жереб, і я приймаю це без ремства: коли є я такий, значить, потрібен, адже нічого нема в житті непотрібного.

— То чому ж ти замовк? — спитав Єремія. — Немає тобі виходу.

— Гаразд, — тихо сказав я, і сльози вибилися мені на очі. — Гаразд!

Тоді змахнув Єремія рукою, і в келію мою почали заходити один за одним мої брати по обителі.

— Наш брат Семен покаятися хоче, — сказав поважно і навіть урочисто Єремія. — Він признав у розмові зі мною, що його таки навідував біс і, хоч боровся він супроти нього,

скільки сили мав, не завжди перемогти того біса міг. Тільки наша спільна молитва, брати мої, зможе братові Семенові допомогти. Вклякни, сину!

Я вклякнув. Навколо загули голоси, і здалося мені, що бачу пастуха, який плескає бичем, заганяючи в стадо корову, котра відбилася. Сльози полилися мені з очей, бо не міг стримати відчаю свого й болю.

— Моліться щиріше, братове, — озвався ігумен. — Він плаче, значить, виходить із нього біс...

"Цього разу все відбудеться просто. — подумав я. — Кожен грішить, і кожного мордує біс, істина неперехідна, і до того звикли всі. Вимагається тільки одне: податися, пригнутися і розм’якшіти — всі поспівчувають тобі і, хоч дивитимуться якийсь час підозріло, тебе від себе не відштовхнуть. Гірше іншому — тому, хто не може м’якшати й подаватися. Пуга тоді почне його хльоскати, немилосердна й пекуча!"

Ченці були задоволені з мого плачу, хоч навіть прозорливий Єремія не знав його причини. Зрештою, сам він не співав. Був надто ветхий, а ще довелося йому забагато говорити. Через це стояв посеред келії, розставивши ноги, обперся об ціпок і подрімував. І раптом зрозумів я: він також мав колись дух неупокорений, він теж колись дивився на небо і зітхав через те, що прив’язаний поворозами до закутка за сірими стінами. "Бідний, бідний Єремія, — подумав я, — неупокореність свою ти перетворив у нелюбов". Я подивився ще й на Никона, адже так щиро прихилялося до нього моє серце, що готовий був його своїм учнем назвати. Цей співав. Натхненно і завзято, начебто хотів звернути на себе увагу. Цього разу ми зустрілись із ним очима, і хвиля зненависті хлюпнула на мене із тих завзятих очей. "Он він, ревний сторож уподібненості, — подумалося мені. — Саме тим він найгірший, що про мої думки добре знає".

Однак я його не осуджував і не ненавидів. Я його пожалів глибоким, нутровим жалем. "Єпископом ти станеш, — подумав я, — але бідний, бідний ти, Никоне!"

Нарешті вони вгомонилися. Виспівали потрібну кількість псальмів та молитов і, забравши моє чорнило, перо й пергамен, пішли геть. Були певні, що я покаявся, а я тільки жаль глибокий до них відчув...

Я дописую ці рядки. Використовую для цього кілька чистих листків пергамену, які були в моєму сховку, було там запасне перо і трохи чорнила. На більше, ніж тут написано, його вже не стане. Все-таки я вчиню те, що надумав: укладу пергамен у заздалегідь наготований горщик, зав’яжу отвір чистим листком і обсмолю смолою — смолу мої пошуковці не забрали, були-бо певні, що для писання вона непридатна. Відтак закопаю свій скарб глибоко в землю і віддам його на волю божу. Сам я вийду із затвору бо вже не можу більше ховатись у цій темені. Хто зна, може, залишуся в цій обителі, а може, й покину її — адже все-таки кличе мене зелене сонце серед неба — до його поклику я завжди прислухаюся. Знаю, світ — це мережа закутків, оточених сірими стінами, але між цими закутками все-таки існують дороги. Хто зна може, все-таки варто взяти палицю в руки і піти трохи побачити неба, що лежить над тими дорогами. Спинятися я буду таки за сірими стінами, щоб придивитися до того, що люди житейською марнотою звуть: хочеться мені переконатися: чи однаково танцюють люди танок життьовий. Коли так, відчую я смуток, коли ж ні можливо, радітиму — світу ж навколишнього ні смуток мій ні радість не змінить. Смуток мій проллється сльозою, яка швидко висохне на лиці земнім, а радість співом птаха, пісня якої пам’ятається, доки та пташка співа. Одне я знаю: житиму на цій землі так, щоб нікому не принести лиха. Коли мені це вдасться зелене сонце, гадаю, благословить мене, а люди, сподіватимуся, не осудять.

© ШЕВЧУК Валерій. Птахи з невидимого острова. — К.: Радянський письменник, 1990.